

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

pp 3 ywme 2.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՎԻՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1893.

Galkin's 'erean, Grigori

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Patent 'ian hay ch'ian 'ian

ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ի ՍԿԶՐԱՆԷ ՄԻՆՁԵՒ ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ՀԱՏՈՐ Ա.

Ա. Շրջան. Ի սկզբանէ հայ լրագրութեան (1794) մինչեւ 1840: Բ. Շրջան. 1840/ն մինչեւ 1860:

(Մեկ տասնամիակ տարեկանով:)

ԳՐԵՑ

Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ Վ. ԳԵԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՑԻՆ

ՎԻՆՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ Տ.ՊԱՐԱՆ

1893.

PN

5449

• 97

G3

1893

Ա Ռ Թ Ի Ի

ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱՅ ՅՈՒԵԼԻՆԻ

ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՅԱՄԻՆ 1894 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 16/28

ՆՈՒԻՐԷ

ՀԱՅ ԽՄԲԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ

ՀԵՂՆԱԿԸ

Ա Ջ Դ

Գործս Հանդէս Ամսօրեայ լրագրին մէջ սկսաւ հրատարակուիլ 1887—90 տարիներու մէջ: Այնուհետեւ արտաքին զբաղմունքներու պատճառաւ հարկ եղաւ ընդհատել, մանաւանդ որ շատ լրագիրներու տարեկաններ ձեռք բերել չկարենալով՝ կը դժուարանար գործը: Բիշ մ'ազատ ժամանակ գտնելով՝ այսօր կարող եղայ Ա. եւ Բ. Շրջանները մէկ հատորի մէջ հրատարակել:

Այս պարագաններն անշուշտ կ'արդարացնեն: տպագրական թերութիւնները, որոնց ուղղութեան համար “Ուղղելիք եւ Յաւելիք”, հարկ համարեցայ դնել. այս մասը ներողամիտ ընթերցողին ուշադրութեան կը յանձնեմ:

Առաջիկայ 1894ին Հոկտ. 16/28ին հայ լրագրութեան 100ամեայ Յօրեւեանն ըլլալով գործս նուիրեցի Հայ խմբագիրներուն, իբրեւ մամնագիտաց, որոնց թերեւս շնչին ծառայութիւն մը կարողանայ մատուցանել:

Եթէ այս եւ յաջորդ շրջաններու մէջ յիշուած լրագիրներու ամբողջական տարիներ անձամբ տեսնելու քախտ ունեցայ, զայն կը պարտիմ կրօնակից Վ. Հ. Եղիշէ Գաֆթանեան Վ.ին, որուն երկարատեւ ջանիւն Միաբանութեանս մատենադարանին հայ լրագրաց ժողովածոյքն այսօրս՝ որչափ գիտեմ՝ մի միակ հարուստն եւ զրեթէ ամբողջացած է:

Յաջորդ գլխաւոր մասն, որուն ամբողջութեան պէտք եղած ատաղծն ըստ մասին կը պակսի դժբախտաբար, պիտի ջանամ՝ եթէ կարելի ըլլայ, մինչեւ Յօրեւեան հասցընել:

Վիեննա, 30/18 Յուլիս 1893:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Յ Ա Ն Կ

էջ

Ազդ	1
Ներածութիւն	1
Ա. Լրագրութիւն եւ պատմութիւն լրագրութեան	6
Բ. Աղբերք պատմութեան հայ լրագրութեան	14
Գ. Բաժանումն	18
Ա. Շրջան	
Ի սկզբանէ հայ լրագրութեան մինչեւ 1840	21
Բ. Շրջան	
1840էն մինչեւ 1860	45
Ուղղելիք եւ Յաւելիք	193
Քանի մը չհրատարակուած լրագիրներ	223
Ժամանակագրական ցուցակ :	
Ցուցակ ըստ քաղաքաց :	
Այբուբենական ցուցակ :	

Ա.Ք.ԴԱՐԱՐ

ԹԻՐԱՅ ԱՄՍՈՅ

1794

Բարեպաշտ Պարոնաց և
Մաքրակենցաղ Տիկնաց } Մադրասիս Հայաց:

Կատե լով իմով եթէ զօժանդակութեամբ անհրաժեշտ է եթէ
բարեպաշտ յառաջ եկեալն ուսումնասիրաց, յարմար վար-
կայ նսճիրել առաջի ձեռնմի սպասարուէ, զխոկմունս
նարդենիս, ի՞նչ տպել ցմամբ 'ի լոյս ածել զտեսարակ մի յամուժ վերջնոց
ամսոյ, ինճանհալ ազգարարող յորմէ իմացումն լինելոցէ ըն-
թեւ բոցողաց, ծայրաքաղ անցքն նոյնոց ամսոյ, եթէ 'ի զանազան կա-
ղէթաց, եթէ 'ի զանազան քարտիկաց, և եթէ այլոց զանազան
գրոց, նաև բանք հարկաւորք և քաղցրալուրք, և 'ի վերջնումն
տեսարակիս, զօրացոյց մի հետեւեալ ամսոյ, պարունակեալ 'ի նմա
վածս սրբոց, և վաւարճենդեան ի լրման լուսնոյ և այլն:

Արտ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԼՐԱԳԻՐ ՀԱՅՈՑ

ՀՐԱՅԱՐԱԿԵԱԼ

Ի ՄԱԴՐԱՍ 1794—6

Ի

Տ. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՔՅ. ՇՄԱԻՈՆԵԱՆԷ

(Կիսով չափ պզտիկշուած):

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայ լրագրութեան հիմնական եւ քննական պատմութիւնը գրել այնպէս ժամավաճառ գործ մըն է եւ կապեալ ներքին եւ արտաքին դժուարութեամբ, որ զարմանալի չերեւցաւ մեզի՝ երբ մինչեւ ցայսօր յարդի գրասէր գիտնոց ձեռնարկու մը չտեսանք: Ապաքէն սկզբնական փորձեր կամ հարեւանցի ցանկեր ազգային լրագրաց չեն պակսած. սակայն՝ ինչպէս պիտի տեսնենք, այն փորձերն ալ այնչափ հին են ժամանակաւ, որ դարուս կէսէն ասդին հրատարակուած լրագրաց՝ — կրնանք ըսել — ոսկեդարեան ժամանակին չեն հասնիր, եւ նոյն իսկ անոնց բովանդակութիւնը չէ բոլորովին անպակաս: Իսկ ցանկերն ալ այնպէս համառօտ են եւ վերիվերոյ՝ որ բազմատենչիկ մտաց ոչինչ սնունդ կու տան: Ո՛րչափ ատեն է՝ որ ազգային լրագրաց անգին թերթերը թերեւս գրատանց մոլթ անկիւնները փոշւոյ տակ թաղեալ կը սպասեն՝ որ արդի գրականութեան սիրովը վառեալ գրիչ մը հանէ զիրենք մոռացութեան անյատակ անդունդէն: Թերեւս քանի քանի անգամ մեծամեծ յոյսերով սնան՝ երբ կարծեցին թէ Հայոց Մատենագրութեան հետամուտ եղողները կը մօտենան իրենց ալ, եւ կը քննեն հիմնովին. սակայն ի զուր եւ ընդ վայր: Հայոց Մատենագրութեան այն էջերն ալ՝ որ ուրիշ կողմանէ կրնան կա-

տարեալ կոչուիլ եւ մեծամեծ քրտանց արդիւնք
համարուիլ, լրագրութեան մասին չեն պնդէս
ամբողջական, եւ հետաքրքիր ընթերցողի մը յա-
գուրդ չեն տար:

Այս երեւոյթն անշուշտ ունի իւր պատ-
ճառներն: — Կարծենք չենք սխալիր՝ եթէ հաս-
տատենք թէ ասիկայ կրկին պատճառէ յառաջ
կրնայ գալ: Նախ՝ այն արհամարհանքէն՝ զոր ու-
նին ոչ սակաւք ի գիտնոց եւ ի ժողովրդականաց
ընդդէմ լրագրութեան: Լրագրութիւնն ընդ-
հանրապէս անպիտան եւ աւելորդ դրամածախու-
թեան եւ ժամավաճառութեան աղբիւր կը նկա-
տեն, (թերեւս ի մասնականին՝ իրաւամբ¹), եւ
կը ջղատեն շատ անգամ անձնանուէր գրիչերն՝
որ ճանչնալով հրապարակագրութեան ասպա-
րիզին ընտիր եւ գովելի որսերը, կը նուիրեն ի-
իրենք զիրենք շատ անգամ ցմահ: Արդ, երբ
ընդհանրութիւնն ընդհանրապէս այսպէս կը
նկատէ արդի լրագրութիւնն, ո՞վ ինքզինք
պիտի որոշէ ծախել ընդ վայր իւր անխոնջ
փոյթն՝ հին ու մգլոտած լրագիրներ թերթե-
լու. ո՞վ պիտի յանձն առնու ժամանակախա-
ղաղ աղբիւրներն որոնելու գտնելու այն հեղեղ-
ներուն՝ որոնց այսօրւան դիզադէշ ալեաց ցած-
նուլն ու զնստելը թերեւս հաճութեամբ կ'ու-

¹ Լրագրաց լաւութեան եւ անպիտանութեան մէջ ըն-
տրութիւն ընելը կարեւոր է եւ օգտակար: Ընտիր լրագիր
մը Արիստոտէլ է Աղեքսանդր ըլլալ ուզողին, անպիտան մը՝
օգ փամփշտի համար:

զեն շատերը տեսնել: Արդիք նոր լրագիրները՝ եւ ոչ վերիվերոյ կ'ուզեն ընթեռնուլ, եւ մի-
թէ հիներն ուսման նիւթ պիտի ընեն: — Յի-
մարական խորհուրդ:

Այս երեւութին երկրորդ՝ բայց գլխաւոր
պատճառն է բովանդակ գործոյն դժուարու-
թիւնը. դժուարութիւն՝ զոր փորձառուն միայն
կրնայ ըմբռնել: Գիտութեան ուրիշ ամէն ճիւ-
ղերուն համար ունինք փոքր ի շատէ գոհացուցիչ
ազգային աշխատասիրութիւններ, իսկ օտարազգի՝
անթիւ անհամար. որոնք ամէնքն որեւէ ձեռն-
արկուի կրնան սքանչելի երէ ըլլալ: Իսկ ազ-
գային լրագրութեան մասին տրուած ցիր ու
վայրավայրէ յիշատակութիւններն՝ ոչ թէ օգ-
նութիւն կը մատուցանեն հայ լրագրութեան
պատմագրութեան ձեռնարկողին, այլ մանաւանդ
աշխատութիւնը կը յաւելուն. վասն զի հարկ է
որոնել ամէն մէկը մինչեւ ցսիղորայս անգամ,
թէ եւ ոչինչ նոր գտնես: Ո՛ւր թողունք հայ լրա-
գրութեան պատմութեաննիւթոյն մեծանիստ տա-
րածութիւնն, եւ քրտնաջան վաստակն՝ որ հար-
կաւոր է նոյն նիւթն սպառելու: Պէտք է հազա-
րաւոր թերթերը մի առ թերթել, հատորներն
իրարու վրայ բարգել. եւ եթէ հարկ չըլլայ բո-
վանդակն ընթեռնուլ, գէթ պէտք է կարեւոր մա-
սունքն աչքէ անցընել, մտօք կշռել բովանդակու-
թիւնը, խմբագրին տուած ծանօթութիւնները
լրտեսել, գործակցաց անունը, լրագրին լեզուն՝ որ

մտադրութեան արժանի կէտերէն է, ոճն եւ այլն ուշի ուշով դիտել: Եւ երանի՜ թէ կարենայիր ուղած նիւթդ՝ լրագիրդ կամ հատորդ դիւրաւ գտնել. շատ անգամ ամէն աշխատութիւն ալ ի դերեւ կ'ելլէ. շատ անգամ հարկ կ'ըլլայ անձկալի լրագրի մ'այս ինչ կամ այն տարին տեսնելով շատանալ, եւ մնացածը թուաբանական եւ փիլիսոփայական հաշիւներով գտնել: Շատ անդամ ալ ձեռքդ այնպիսի թիւ մը կամ թերթ կ'իյնայ, զոր բիւր անգամ դարձադարձ ընելէն ետեւ՝ կը ստիպուիս յուսահատ դնել ի միակողմն. իսկ եթէ լրագրի մը միայն անունը գտնես, բայց ոչ զինք տեսնես եւ ոչ տեղէ մը վրան տեղեկութիւն առնուս, վհատութիւն անգամ վրադ կու գայ: Թող եւ զայն՝ որ խմբագրին եւ գործակցաց անունը շատ անգամ նշանակուած չես գտներ, եւ կամ այնպիսի կամայական նշաններով՝ զոր առեղծուէն հրաշալիք է: Սակայն սոյն իսկ իւրաքանչիւր հատուածին կամ լրագրոյն հեղինակը ճանչնալ՝ նոյն հատուածին կամ լրագրոյն արժէքը փոքր ի շատէ կ'որոշէ:

Ասոնք են, կը կարծենք, պատճառներն որոնք ցայսօր խափան եղան ազգային լրագրութեան պատմագրութեան: — Սակայն ներուի դիտողութիւն մ'ալ: Յարգոյ ընթերցողս երբ ցայս վայր տողուած տողերն ընթերցաւ՝ անշուշտ ըսաւ մտօք, թերեւս բերնով ալ, որ դժուարութիւնները կը ստուարացուին, որպէս զի գոր-

ծոյն արժէք տրուի: Մենք ազատագրէմ անպատրուակ կ'ըսենք. Ոչ այնպէս. դժուարութիւններն ակնտեսի կը ցուցնենք, որպէս զի նախ՝ ազգային գիտնականաց յայսմ մասին անփութութիւնն արդարացնենք, երկրորդ՝ մեր երկասիրութեան համարը տանք՝ որ սովորաբար կը սպասուի որեւէ հեղինակէ, եւ երրորդ՝ կարող ըլլանք համարձակ անգիտութիւն խոստովանիլ եւ դիւրաւ ներումն գտել, երբ մենք զմեզ ալ երբեմն երբեմն այս դժուարութեանց տակ ընկճած տեսնենք: Մենք ալ արդարեւ ի սկզբան զարհուրեցանք երբ այս խորհուրդը մեր միտքն ինկաւ. տեսանք եւ զգացինք մենք ալ այդ դժուարութիւններն՝ որոնք աւելագոյն աճեցան որչափ յաղթել ճգնեցանք, եւ կը վհատէինք միշտ եւ քանիցս թէ աչաց առջեւ կը տեսնէինք գրեթէ միադարեան՝ բայց ըստ բաւականի ընդարձակ շրջան մը, յորում աչուրնիս շուրջ արձակած ամենայնի մտադիր ըլլալով՝ ընթանալ կը դիտէինք: Գիտենք մենք ալ թէ որչափ եւ ճգնինք՝ դժուարաւ պիտի կարենանք ամենայն յաջողութեամբ հասնիլ այն գաղափարականին՝ զոր մեր տկար մտաց անձուկ շրջանին մէջ գծած ենք. սակայն կը միտարուինք եթէ կարենանք հասարակութեան մտաց մէջ լրագրութեան եւ ի մասնաւորի՝ ազգային լրագրութեան ըստ կարի գաղափարը նկարել, զարթուցանել սէր եւ յարգութիւն առ այն, եւ կամ մեր գիտնոց մտա-

դրութիւնը գրգռել սա հայրենի ագարակին վրայ, եւ այս ըլլայ մեր տարժանելի վաստակոյ հատուցումը:

Եթէ ուզենք հայ լրագրութեան պատմութեան դռներն յանկարծ բանալ եւ առանց նախնական կարեւոր տեղեկութիւններ տալու՝ առաջնորդել ըստ բաւականի միմիայն եւ լայնածաւալ աշխարհ մը, կարծենք լաւ առաջնորդ չենք ըլլար: Անոր համար պատշաճ կ'երեւայ նախ պատրաստողական ճամբէ մը տանիլ, ճառելով հոս՝ 1. Ընդհանրապէս լրագրութեան, եւ լրագրութեան պատմութեան վրայ, 2. Հայ լրագրութեան աղբերաց վրայ, եւ 3. Հայ լրագրութեան պատմութեան բաժանման վրայ: Տեսնենք կարգաւ:

Ա.

Լրագրութիւնն եւ պատմութիւնն լրագրութեան:

Լրագրութիւնն ընդհանրապէս իւր բազմոստեան ճիւղերովն՝ իբրեւ մի միակ գործարանի պէսպէս եւ ամբողջացուցիչ կազմածներովն ամէն օր, ամէն շաբաթ, ամէն ամիս մեր առջեւ կ'երևի, եւ կը նկարէ ժամանակն հանդերձ իւր բովանդակութեամբը: Լրագրութիւնն առօրեայ անձնաքննութիւն է՝ որուն կ'ենթարկէ ժամանակն ինքնին իւր բովանդակութիւնը: Լրագրութիւնն յիշատակագիրք է, որուն մէջ ժամանակն իւր վայրկենական փոփոխումն ալ կը նշանակէ:

Եւ ինչպէս որ անձնական յիշատակարանաց մէջ
կը տեսնենք՝ որ ըստ փոփոխել տրամադրու-
թեանց կը փոխուի նաեւ անձնական համոզումը,
հակասութիւնք կը բազմանան, եւ ճշմարիտն ու
սուտն իրարու կը հիւսուին, նոյնպէս նաեւ լրագ-
րութեան մէջ մարդկային փոփոխականութեան
լուսանկար պատկերը կը տեսնուի: Անոր համար
ալ լրագրութեան մէջ՝ նոյն իսկ մեր պս կաղ
եւ փոփոխական բնութեան պատճառաւ, իւրա-
քանչիւր ժամանակին գաղտնի ջղերը, ծածկեալ
երակներն, ազգի մը բնաւորութիւնը, ներքին ու
արտաքին կեանքը, մտաւոր զարգացման աստի-
ճանն, ուրիշ ազգաց նկատմամբ ունեցած դիրքը
տիեզերական ամբողջութեան մէջ, եւ այլն, իբրեւ
ի հայելւոջ յայտնապէս կը տեսնուի:

Այո՛, լրագրութեան մէջ ժամանակը քաղցր
կը նիրհէ, եւ եթէ խուզարկու աչք մ'իրեն
նայի, ինքն անձամբ կը պատմէ իւր առաւելու-
թիւններն ու թերութիւնները, մոլութիւններն
ու առաքինութիւնները, յառաջագիմութիւնն
ու յետախաղացութիւնը ...: Լրագրութիւնն
իւր բիւրաւոր ձեռքն հարստին ու աղքատին,
գիտնոյն եւ տգիտին, հեռաւորին եւ մերձա-
ւորին մտաւոր բարիք կը բաշխէ: Լրագրութիւնն
յառաջագիմութեան նշան կ'ու տայ, ճամբան կը
ցուցնէ, կ'առաջնորդէ, եւ պս՝ կը պահանջուի
իրմէ: Լրագրութիւնն է ընտիր պարտիզպան մը՝
որ պարտական է ժամանակին ընտիր սերմեր ցա-

նել ժողովրդեան սրտին վրայ՝ որ միշտ դիւրա-
զգած է լրագրութեան ձայնին, եւ ի ժամանակի
իւրում ընտիր պտուղներ յառաջ բերել:

Այս է ահաւասիկ լրագրութեան գաղա-
փարն ընդհանրապէս: Սակայն լրագրութիւնը
միշտ նոյն գունով մեր առջեւ չ'ելլեր: Լրագրու-
թիւնը կը ճանչնայ մարդկային ազգին պիտոյքն,
եւ որովհետեւ ինք կոչուած է նոյն պիտոյից
դարման տանիլ, կը զանազանէ իւր մէջ մի միակ
մեքենայի զատ զատ մասեր՝ պլեւպլ անուանց
տակ: Իբրեւ գիտնական, իբրեւ քաղաքական,
իբրեւ արուեստական, իբրեւ ընտանեկան եւ
այլ բազմագունեան զգեստուց տակ կը ներկայ-
անայ մեզի:

Լրագրութեան այս պէսպէս տեսակները
կրնանք երկուքի վերածել, այն է՝ ուսումնական
եւ քաղաքական: Այս երկուքն ալ օգտակար
նաեւ անհրաժեշտ է մարդկային ազգին արդի
վիճակին, եւ այս հարկաւորութիւնն իսկ ծնած
է զանոնք. եւ եթէ իրարու թեւիթեւ յառա-
ջանան, փոխանակաւ ձեռնտու կ'ըլլան իրենց
յառաջագիր վախճանին հասնելու: Վասն զի
մարդկային ազգն ըստ իմիք երկակենցաղ արա-
րած է: Ինչպէս որ գլխաւորաբար երկու տարր
մեր մթնոլորտը կը կազմէ, նոյնպէս քաղաքակա-
նութիւն եւ ուսումնականութիւն, գործնական
եւ տեսական կեանք ի միասին, ազգաց կենաց
օդն է, եւ կրնայ ըսուիլ թէ այն ազգերը միայն

կրնան իրապէս իրենց գոյութեան եւ կենդանութեան վրայ պարծիլ, որոնք հաւասարապէս այս երկու մթնոլորտի մէջ կ'ապրին: Ազգ մը՝ որ քաղաքականութիւն ունի, ունի նաեւ ուսումնականութիւն, նոյնպէս ընդ հակառակն: Անոր համար ով որ այս երկու տարրներն իրարմէ կ'ուզէ անջատել, ազգային գոյութեան եւ կենդանութեան հիմը խարխալելու վտանգի մէջ կը դնէ: Եւ այս պատճառաւ՝ ինչպէս ազգաց կենաց յայտարարն է ըսինք քաղաքականութիւն եւ ուսումնականութիւն, նոյնպէս լրագրութեան կենաց նշաններն են սոյն երկուքը: Քաղաքական լրագիրը՝ գործնականն է ուսումնականին. ուսումնականը՝ տեսականն է քաղաքականին:

Անոր համար զարմանք չէ՝ երբ կը տեսնենք որ բովանդակ լրագրութեան մէջէն անոնք միայն իրապէս կենդանի են, եւ զիրենք կենդանի պիտի պահէ հասարակաց շահն, որոնք ի մերձուստ կամ ի հեռուստ, յիշատակելով կամ խորհրդածելով, կռուելով կամ հաւանելով՝ արդի ժամանակիս քաղաքական վիճակին վրայ կը խօսին, ամենօրեայ քաղաքական պատահարներ կը ծանուցանեն: Մնացեալ լրագրութիւնն անկենդան կ'երեւայ, եւ հասարակօրէն կենաց պարէն շատնուազ կը գտնէ, մանաւանդ այն ազգաց քով՝ որոնց մէջ բարձրագոյն գիտութիւնք տակաւին մուտ չեն դտած, ինչպէս մեր մէջ: Ասան զի քաղաքականութիւնն այնպէս մարդկային ազգին շահերուն գլուխը

կեցած է, որ նաեւ հարեւանցի դիտողին այնպէս կ'երեւայ, թէ պետութեանց բովանդակ կռիւն եւ քաղաքական խնդիրները կարծես ի հաստատութիւն եւ ի նպաստ քաղաքական լրագրաց ըլլան: Անոր համար քաղաքական իշխանութիւնն ալ ակնածութիւն, կամ ճշդագոյնս՝ երկիւղ մ'ունի ամէն՝ բայց մանաւանդ քաղաքական լրագրութենէ, եւ ամենայն արթնութեամբ հսկելով՝ կը ջանայ յիւր կողմն շահել:

Յայտնի է ուրեմն, որ ուսումնական եւ քաղաքական ժողովրդեան մ'աչքն ու յոյսն ալ լրագրութեան վրայ ըլլայ: Ժողովուրդն զլրագրութիւնն իւր բաղձանաց թարգման ընտրած է, մանաւանդ այն տեղերն ուր բաղձանքներն յայտնել չի ներեր օրէնքը: Ժողովուրդն զլրագրութիւնն երեսփոխան անուանած է, որ պաշտպան ըլլայ իրեն միշտ թէ ժխտականապէս եւ թէ դրապէս, որ ջանայ իշխանին եւ հպատակին, մեծամեծաց եւ ռամկին մէջ եղած անջրպետը միաւորելու եւ կապ ըլլալու երկակողմանի օգնութեան, վստահութեան եւ միաբանութեան:

Այսպէս պետութիւնք կը դողան լրագրութենէն. այսպէս ժողովուրդք կը յուսան լրագրութենէն. եւ երկուքն ալ երկիւղիւ եւ յուսով կեանք կու տան լրագրութեան եւ ի կենդանութեան կը պահեն:

— Մինչեւ ցայս վայր ըսուածներն պարտք մը կը ծնանին լրագրութեան: Լրագրութիւնը

պարտական է իւր գոյնն, իւր բովանդակութիւնն, իւր զօրութիւնն, իւր վախճանն ըստ կարի բացատրել, եւ ոմանց յուսոյն պլըց երկիւղին կատարեալ տեղեկութիւն տալ իւր ինքնաճանաչութեան վրայ, եւ միշտ հաւատարիմ մնալ հաստատութեամբ իւր սկզբանցն՝ երբ ուղիղ են: Լրագրութիւնը պարտական է ժողովրդեան առջեւ դնել որ ինչ օգտակար է անոր մտաւոր եւ նիւթական զարգացման, եւ խորշել ու խորշեցընել յամենայնէ որ փնասակար է: Լրագրութիւնը պարտական է պարարել ժողովրդեան միտքն ու սիրտն՝ որ ամենայն ինչ կը սպասէ լրագրութենէ, գիտնական կամ քաղաքական ստոյգ եւ պատշաճ տեղեկութիւններով, խորշելով միշտ անձնական կռիւներէ, գիշերուան ու ցորեկուան երազներ պատմելէ, կողմնական տեսութիւններէ, կրից թելադրութենէ, եւ այլն:

Անոր համար անհրաժեշտ հարկ է լրագրութեան՝ իւր անցեալ հասակն աչաց առջեւ ունենալ, եւ այն ատեն կրնայ իւր ներկայն ու ապագայն ալ իմանալ: Վասն զի անցելոյն մէջ բովանդակուած է թէ՛ ներկայի եւ թէ՛ ապագայի բողբոջը: Լրագրութիւնն եթէ կ'ուզէ ժամանակիս նեղութեանց, բարեկամաց եւ թշնամեաց յարձակմանց դէմ կռուելով՝ իւր ճամբէն անխոտոր գնալ, ինք զինք յապահովի ունել, պէտք է որ իւր անցեալը ներկայացընէ առջեւն, որպէս զի այն ճամբէն զոր ցայն ժամ ընթացաւ, կարե-

նայ որոշել իւր արդի վիճակն, որոշել ինչպէս նաեւ այն ճամբան՝ զոր ապագային մէջ պիտի ընթանայ: Լրագրութիւնն իւր անցեալ պատմութեան մէջ կը տեսնէ իրեր, որմէ կը հետեւցընէ իրեն օրէնքներ՝ որոնց խմբագիրք եւ գործակիցք պիտի հետեւին: — Ահաւասիկ հասանք լրագրութեան պատմութեան:

— Երբ որ հին լրագրաց դեղնցած տարեշրջանները ձեռուընիս կ'առնունք, կը մտնենք մեռելոց աշխարհ մը, նոր Պոմպէի մը, ուր ի վաղուց անհետացած սերունդ մը յանկարծօրէն՝ իբր թէ ժամանակի անիւն յետս շրջել կրցած ըլլանք, իւր առօրեայ արտաքին եւ առանին կենաց խորքն ուղղակի կը պարզէ մեր առջեւ: Եւ ինչպէս հողախաղաղ Պոմպէի քաղքէն սափորներ եւ օծանելեաց անօթներ կը պեղեն կը հանեն, որոնք իրենց բովանդակութեան հոտը ցայժմ պահած են, նոյնպէս հին լրագրութիւնը թերթած ժամանակ կը շնչէ մեր երեսն այն զարմանալի օդիկն՝ որ այս ինչ պատմական գործոյն, այն ինչ նշանաւոր դիպաց կենդանի շունչն է, այն օդիկն՝ առանց որոյ պարզիչ շնչման պատմագրին հորիզոնը շատ անգամ յաւիտեանս ամպամած կը մնայ: Տարիներու մէջ թաղուած պարագաներ, դէպք եւ պատահմունք՝ որոնց ծանօթութիւնը ցայժմ մեզի վարդապետօրէն կ'աւանդուէր, հոս մեր առջեւ իբրեւ ի թատեր կը ներկայանայ: Հին լրագրութիւնը թեր-

Թած կամ լրագրութեան ընդարձակ պատմութիւնն ընթերցած ժամանակ՝ անհետացած սերնդոց կենակից կ'ըլլանք, մօտաւոր մեծամեծ երեւութից փոքրագոյն հեռաւոր սկիզբն, մեծամեծ կողմնակցութեանց սկզբնական փոքր փոքր մաքառումները կը նշմարենք: Եւ եթէ Պատմութիւնը միայն իրական դէպքեր, Մատենագրութեան պատմութիւնը միայն գրքերն իբրեւ լրացեալ արդիւնք մեր առջեւ կը դնէ, լրագրութեան մէջ կը տեսնենք նաեւ այն դիպաց կամ գրոց տակաւ տակաւ ըրած ազդեցութիւնը, ժողովրդեան տրամադրութիւնն՝ որով զանոնք ընդունեցաւ, եւ այլն, եւ այլն:

Հոս կրնանք պսոսհետեւ առանց տատամսելու հաստատել՝ որ այս մտադրութեան արժանի եւ աննման վարժարանին պատմութիւնը թէ ընդհանրապէս ազգին անցեալ ժամանակին տեղեկութեան համար, եւ թէ ի մասնաւորի ազգին գրական շարգացման պատմութեան օգտակար պիտի ըլլայ: Աշխատսիրութիւն մը կը կարծենք, որ մեր արդի լրագրութեան երկչոտ ծագումն, աճեցուն տարածումն, եւ պսօրւան ըստ բաւականի յաճախութիւնն, այն փոփոխումներն ընդ որ անցաւ, նիւթերն՝ զոր հետզհետէ ընտրեց, արդիւնքներն՝ զոր յառաջ բերաւ, կարգաւ մեր առջեւ պիտի դնէ: Ոչ իբրեւ լոկ պատմական ցանկ անուանց հայ լրագրաց, այլ իբրեւ քննական պատմութիւն լրագրութեան՝ առանց ակնա-

ծուծեան եւ աչառութեան պարտական է փորել
հանել ի վաղուց մինչեւ ցայսօր հրատարակուած
հայ լրագրացառաւելութիւնքն ու թերութիւնքը,
բովանդակութիւնն ու արդիւնքն ազգին նկատ-
մամբ: Գիտենք որ այս վերահատութիւնն հա-
ճոյական չէ ոչ վերահատին ոչ հիւանդին, նաեւ
ոչ ընթերցողին: Սակայն քանի՜ բարիք ըրած են
մարդկութեան վերահատք, թէեւ շատ հիւանդ-
ներ վերահատութեան ժամանակ հառաչեն:

Բ.

Աղքեքք պատմութեանն հայ լրագրութեանն:

Ինդհանրապէս լրագրութեան եւ լրա-
գրութեան պատմութեան վրայ խօսելէն ետեւ՝
տակաւին ի բաժանումն նիւթոյն չթեւակոխած՝
աւելորդ չէ հայեցուած մ'արձակել նախնի աշ-
խատսիրութեանց՝ որ մեր այս Կործոյս ժամանակ
աչաց առջեւ էին: Ինչպէս յառաջագոյն ըսինք,
սակաւ ինչ օգուտ տեսանք ասոնցմէ, սակայն
պարտք մը կայ յիշատակելու թէ՛ վասն վայել-
չութեան՝ որ կը պահանջուի հետեւորդէ մ'առ
նախորդն, եւ թէ՛ վասն զի յընթացս պատմու-
թեան աստ անդ պիտի յիշատակենք զանոնք. եւ
որովհետեւ հարկ է պատմութեան ընթացքին մէջ
երկրորդական խոտորումներէ ըստ կարի խորշիլ,
հարկ է հոս ընթերցողին առջեւ դնել ի միասին
աղբիւրներն՝ որոնց թերեւս մէկը պէտք կ'ունե-
նայ մեր ձեռնարկութիւնը քննադատելու ժամա-

նակ. եւ թէ վերջապէս՝ որովհետեւ կը կարծենք թէ կարելի է մեր լրագրութեան պատմութիւնն այնպէս լաւ սկսիլ, եթէ ոչ համառօտ պատմութեամբ մը՝ ի մէջ բերելով աղբերաց բովանդակութիւնն: Բայց ասով չ'ուզուիր ըսել՝ թէ առանց բացառութեան ամէն աղբիւրներն ալ հոս պիտի բովանդակենք. վասն զի կարելի է որ ըլլան այլ եւս աղբերք՝ անծանօթք մեղ:

Նախորդ աշխատսիրութիւններն՝ որ մեզի կրնան աղբիւր ըլլալ, երկուքի կը բաժնուին՝ ընդհանուրն եւ ի մասնաւոր: Առաջիններն են անոնք՝ որ ընդհանրապէս հայ մատենագրութեան պատմութիւնը գրած են, եւ ի մասնաւորի յիշատակած են ընդարձակ կամ համառօտիւ նաեւ հայ լրագրութեան պատմութիւնը: Իսկ վերջիններն են անոնք՝ որ մասնաւորապէս հայ լրագրութեան վրայ միայն կը ճառեն: Յայտնի է թէ ասոնք կարեւորագոյններն են:

Առջիններէն ունինք առջեւնիս՝

1. Պատմութիւն Հայերէն Դպրոցիւն, Բ. Նոր Մատենագրութիւն, Հ. Գար. Զ. Վենետիկ, 1878: Ասոր մէջ (երես 468) ազգային մատենագրութեան հմուտ հեղինակն ընդարձակ (19 թուղթ) կը ճառէ այս դարուս հրատարակուած լրագրաց վրայ, ըստ բաւականի ընդարձակ եւ ճիշտ տեղեկութիւններով: Այս աշխատասիրութենէն մեծապէս օգտեցանք:

2. Հայեւիան Մատենագիտութիւն, Հ. Գար. Զ.

վենետիկ, 1883: Այս աշխատասիրութիւնն՝ որ Այբուբենական ցուցակ է տպագրութեան գիւտէն մինչեւ առ մեզ եղած հայերէն հրատարակութեանց, կը բովանդակէ նաեւ ցայսօր հրատարակուած հայ լրագրաց անուանքն, առընթեր դնելով խմբագրին անունն, հրատարակութեան տեղը, սկզբան եւ կատարածին տարւոյ թիւն: Սակայն ի բաց կը թողու նաեւ շատերն անյիշատակ, եւ թուականաց մէջ ալ շատ ճշգրութիւն չի ցուցըներ:

3. Պարսն-թիւն հոյ Մարեւաբեր-թիւն, եղիւ շէ վ. Գուրեան, Կ. Պոլիս, 1885: Հոս (երես 97) ԺԹ. դարու հայ մատենագրութեան վրայ խօսելով՝ յառաջ կը բերէ ԵՂ. Վ. Գուրեան հայ լրագրութենէն նշանաւորներն (թուով 18) իբրեւ նպաստիչ եւ տածիչ աշխարհիկ լեզուի կանոնաւորման եւ զարգացման, առանց ուրիշ դիտողութեան մը:

Իսկ վերջիններէն ունինք միայն երկու հատ:

1. Եւրոպ., լրագիր շաբաթական, 1850, Թիւ 28: Ասոր մէջ Հ. Փիլիպպոս Վ. Ճամճեան՝ Ադուայն քաղաքէն ու Եւրոպայէն ու Եւրոպայէն վերնագրով պլեւայլ յօդուածներու մէջ յառաջ կը բերէ Գիւրգի Բիւշմանէն (1812) մինչեւ Բուրաբուս Ս. Սահակէն (1851) ամսաթերթն հրատարակուած լրագիրներն ու օրագիրները, իւրաքանչիւր լրագրոյն վրայ երկար ճառելով:

2. Հայերէն Մարեւաբեր, (Armenische Bi-

bliothek), Աբգար Յօհաննիսեանց եւ Արթուր Լայսդ, Լայպցիկ, 1886: Աբգար Յօհաննիսեան՝ Աբգարի խմբագիրն արդի հայ գրականութիւնն եւրոպացւոց ծանօթացընելու նպատակաւ՝ ազգային բանաստեղծութիւններ, կենսագրութիւն եւ աշխատասիրութիւն արդի նշանաւոր ազգայնոց, ազգային առաձներ, թատրոններ, եւ այլն հայերէնէ գերմաներէն թարգմանել կու տայ Արթուր Լայսդին (Arthur Leist) եւ տետր տետր կը հրատարակէ: Այս գործոյս Բ. Տետրին մէջ (եր. 145) հայ լրագրութեան ալ փոքրիկ գլուխ (12 երես) մը շնորհուած է: Ասիկայ հայ լրագրութեան վրայ համառօտ տեղեկութիւն կու տայ. բայց ինչպէս գործոյն ուրիշ յօդուածներն ընդհանրապէս նոյնպէս Հայ Լրագրութեան յօդուածն ալ ունի իւր ուղղելի մասերն:

3. Յուլի, Հայոց Ժամանակագրական Եւ Կրթական Ժեռ, Թիֆլիս, 1878: Այս աշխատասիրութիւնն՝ որովհետեւ մասնական՝ գաւառական պատմութիւն է հայ լրագրութեան, մեղի համար շատ յարգի է: Հեղինակն՝ որ նախ ՈՅՅՈՐԵ ՌՈՒՍ ԼՐԱԳՐԻՆ մէջ իւր այս գործը ՌՈՒՍՆԵՐԷՆ գրած է եւ յետոյ առանձինն հայերէն տպած, 135 էջի մէջ խստիւ կը քննադատէ ՌՈՒՍԱՀԱՅՈՐԵ ԼՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԻ ի սկզբանէ մինչեւ իւր ժամանակը: Ի մէջ այլոց ընդարձակ կը խօսի Կրթական, Հեղինակային վրայ շատ գովութեամբ, Ահաբանի վրայ, Մշակի վրայ ոչ այնչափ ի նպաստ, եւ Մեղիի ու Մշակի

մէջ եղած կռիւներն մանրամանր կը նկարէ: Ինքն հեղինակն ուղած է իւր այս գործին մէջ անաչառ եւ անկողմնակալ երեւալ. բայց ընթերցողը կը տեսնէ՝ որ խիստ, նաեւ կծու խօսքերով կը յարձակի ինչպէս ամենուն, նոյնպէս ի մասնաւորի Մշակի եւ Մեղի վրայ, եւ չափազանց շեշտած կ'երեւայ Հեռագրիչի լուսէն:

Ասոնք են աւասիկ մեր աղբիւրներն՝ որոնք մեր ծարաւը լիովին անցընել կարող չեղան: Հարկ եղաւ որ մենք մեզի աղբիւր մը բանանք թէ եւ մեծաւ վաստակով՝ բայց յագեցուցիչ: Անձամբ թերթեցինք ազգային լրագիրներն՝ որչափ մեր ձեռքն անցան, եւ անով շատ բան լուսաւոր ըմբռնեցինք, շատ բան նոր տեղեկացանք: Եթէ շատ տեղեր չկրցանք ստոյգ եւ որոշ տեղեկութիւն տալ այս ինչ կամ այն լրագրոյ վրայ, առ ի չգոյէ աղբեր, կրնանք այժմէն իսկ յոյս տալ մեր ճշտապահանք ընթերցողին՝ որ ժամանակն՝ որուն միջոց երբեք չէ պակսած, պիտի յաջողի մեր այս թերութիւնն ալ օր մը բուժել:

Գ.

Բնածանոթում:

Ունինք վերջապէս քանի մը խօսք ալ մեր նիւթոյն բաժանման վրայ: Ո՞վ չ'ուզեր երկայնաձիգ ուղւոյ մը վրայ հանգստեան իջեւաններ, ուր խոնջ ուղեւորն հանգիստ առնէն ետեւ՝ նոր զօրութեամբ յառաջ կը վարէ ճամբան: Ո՞վ չի

բաղձար որ լայնանիստ լաբիւրինթոս մը՝ ունենայ որոշ կենդրոններ, որոնց վրայ միտքը բովանդակ բաւիղները կապելով՝ գիւրաւ առանց արիադնեան գերձանի իւր ճամբան որոշէ։ Ընդարձակ նիւթ մը բաժանում հարկ է ունենալ։ X

Մեր լրագրութեան պատմութեան մէջ, ինչպէս յընթացս դործոյս պիտի տեսնէ ընթերցողը, կան ժամանակներ՝ որ իրենց անցեալէն ու ապագայէն ըստ բաւականի որոշ կը զանազանին։ Ինչ երեւոյթ որ մեր արդի գրականութեան սկիզբները կը նշմարենք՝ կ'երեւայ նաեւ մեր լրագրութեան ծննդեան եւ զարգացման վրայ։ Հայ լրագրութեան աճումն չէ եղած միշտ նոյն սաստկութեամբ։ Ի սկզբանէ մինչեւ 1840, ո՛հ, ինչպէս յամրագնաց կ'ընթանայ, — դեռաբոյս մանկութիւն — : 1840էն ետքը գրեթէ ամէն տարի, եւ յաճախ՝ իւրաքանչիւր տարին քանի մը հատ նոր կը ծնանի, թէեւ շատերը սակաւակեաց կարծօրեայ, — փոփոխամիտ երիտասարդութիւն — : Կրնանք ըսել թէ 1860էն ետքը հեղեղ մը հայ լրագրաց կը սկսի հոսել, որոնցմէ ոչ սակաւք կը մնան յարատեւ, — հաստատուն պրութիւն — : Ծերութիւնը չենք ուզեր տեսնել։

Ուրեմն ունինք որոշ կէտեր, ուր կրնանք պատմութեանս ընթացքին մէջ հանգիստ առնուլ՝ նախընթաց շրջանէ ետեւ։ Այս որոշ կէտերն՝ ինչպէս ըսուածներէն յայտնի է, երեք

են, զոր մենք Շքջան կ'անուանենք, եւ կը բաժնենք մեր նիւթն այսպէս.

Ա. Շրջան: Ի սկզբանէ հայ լրագրութեան մինչեւ 1840:

Բ. Շրջան: 1840էն մինչեւ 1860:

Գ. Շրջան: 1860էն մինչեւ մեր օրերը:

Ասոնց վրայ կ'ուզենք յաւելուիլ 1. Գլուխ մը հայատառ տաճկաբարբառ լրագրաց վրայ, զորոնք չենք կրնար աղգային լրագիր հաշուել եւ անոնց կարգին մէջ մուծանել. 2. Անդրադարձութիւն մը հայ լրագրութեան վրայ, եւ 3. Ընդհանուր տեսութիւն արդի հայ լրագրաց, որով կը փակենք մեր նիւթը: Բանանք ուրեմն հիմա:

ՊԱՏՄԱՌԲԱՐՆ

ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ի ՍԿԶՐԱՆԷ ՄԻՆՁԵՒ ՄԵՐ ԺԸՄԱՆԿԸ

Ա. ԵՐԶԱՆ

Ի ՍԿԶՐԱՆԷ ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
ՄԻՆՁԵՒ 1840:

Ջրագրութեան ընդհանրապէս՝ եւ ի մասնաւորի ազգային լրագրութեան սկիզբը չի կրնար կամայական կամ պատահական համարուիլ: Լրագրութիւնը կարեւոր եւ անհրաժեշտ իր մըն է, զոր մարդկային բանաւոր միտքն ի հարկէ պիտի ծնանէր երբ արգելք մը չէր խափաներ զայն: Վասն զի մարդկային միտքն իւր գիւտերը ծանուցանելու, առօրեայ ուրախական կամ նորանշան դէպքերն իւր ընկերացն՝ նաեւ մինչեւ ի ծագս աշխարհի հռչակելու բնական միտում մ'ունի: Այս միտումը կրնայ յագեցընել միայն լրագրութիւնը:

Սակայն լրագրութեան սկսելուն անհրաժեշտ կարեւոր էր տպագրութիւն եւ թղթա-

տարութիւն: Տպագրութեան օգտին վրայ խօսիլն աւելորդ գործ է. իւրաքանչիւր տող տպեալ, թէեւ Կոթթենպերկի եւ կամ Աբգար Դպրի՝ հայ տպագրութեան հօր՝ նախատինք ու թշնամանք բովանդակէ, միշտ պատիւ է անոր: Առաջին գրքով որ տպուեցաւ, լրագրութեան սերմը ցանուեցաւ, որ եւ շատ չտեւեց բուսաւ եւ աճեցաւ, մինչեւ կրնայ ըսուիլ այսօր՝ որ տպագրութիւնը լրագրութեան համար էր եւ աւելի լրագրութեան գործածութեան սահմանեալ: Նոյնպէս թղթատարութիւնն որչափ յընթացս ժամանակաց դիւրացաւ, նոյնչափ լրագիրք բաղմացան եւ դիւրաւ կրցան իրենց գոյութիւնը պահել:

Ո՛ր, երբ եւ որմէ եղած է սկիզբն աղգային լրագրութեան. խնդիր հետաքրքրական եւ ցանկալի: Եթէ ցայսօր շատ քաղաքներ կը կռուին իրարու հետ՝ զՀոմերոս իրենց ծոցէն ծնած ցուլ ցընելու, նոյնպէս մեր մէջ ալ քանի մը քաղաք կ'երեւայ թէ իրարու հետ կը մրցին հայ լրագրութեան անդրանկութեան իրաւունքը կորզելու:

Եւրոպայի անձանթ թուրքական Ալեքսանդրի մը գոյութեան, առաջին հայ լրագիր կը ճանչնայ Դիւրի Բիւշնդէան երկշաբաթաթերթին, որ 1812ին լինետիկ սկսաւ: Պարսկէն Հայերէն Դիւրի (երես 470) «Հայերէն պարբերական գրուածոց մէջ, կ'ըսէ, առաջին կրնան սեպուիլ ժամանակի կարգաւ Տիւրքի-Դիւրի կո-

չուած տետրակներն, որք 1799 — 1802 տարի-
ներուն մէջ հրատարակուած են ի վենետիկ¹ :
Հայկական Մաքեդոնացի առաջին ազգային լրա-
գիր կը ճանչնայ Աղբարարը, թէեւ ծննդեան
տեղը կը սխալի: Եւ արդարեւ ազգիս անդրանիկ
լրագիրն¹ է աներկբայ՝

1. Ա Ջ Գ Ա Ր Ա Ր

Ամսաթերթ, Մարտիս, 1794—1796:

Խմբ. Տէր Յարութիւն Քախանայ Շմառնեան
Շիրազեցի: Տպ. Տ. Յար. Քախ. Շմառնեան:

Ինչպէս որ յոյն գրականութեան յառաջ-
արձակ լոյսն (Հովերոս) արեւելեան դաղթակա-
նութենէ ծագեցաւ, նոյնպէս հայ լրագրութեան
արշալոյսն Արեւելեան Հնդկաստանի Մադրաս²
քաղաքէն է: Իրաւամբ Աբգար Դպիրն հայ
տպագրութեան հեղինակ կը համարուի, եւ յետ
Ս. Մեսրոպայ առաջին տաճիչ հայ գրականու-
թեան: Նոյնպէս պէտք է իրաւամբ զՏ. Յարու-
թիւն Շմառնեան ազգային լրագրութեան հե-
ղինակ եւ առաջին անձնանուէր դիւցազն համա-
րիլ: Թէեւ իւր ձեռնարկութիւնը լրագրութեան

¹ Հոս անցողակի կ'ուզենք մտադիր ընել, որ հայ
տպագրութեան գիւտէն յառաջ անշուշտ լրագրի պաշտօն
կը վարէին Գաբիէլէր, Ժամանակագրութիւններ կամ յիշ-
գրութեան, որոնք ի թիւս ձեռագրաց նախնեաց կը տես-
նուին:

² Հայկական Մաքեդոնացի (եր. 145) Աղբարարն ի
Կալկութիա հրատարակեալ կը գնէ, չենք գիտեր ինչ պատ-
ճառաւ: Նոյնպէս երկու տարի կեանք կու տայ Աղբարարի,
փոխանակ երեք տարւոյ:

մատաղածին մանկութեան տկար հասակին մէջ հազիւ կրցաւ երեք տարի ապրիլ, — անշուշտ իւր գաւառական անձուկ շրջանն՝ ուր կը յաճէր, եւ ազգին անընտել եւ անուսումն վիճակը զայն կը պահանջէր, — սակայն եղաւ սկիզբն եւ հիմն հայ լրագրութեան շինուածոյն՝ զոր կրնանք համեմատաբար յաղթ անուանել, եւ ազգային լրագրութեան գաղափարն առաջին անգամ նկարեց հայ մտաց մէջ։ Այս ձեռնարկութիւնն առանց աղբեցութեան չմնաց Հնդկահայ գաղթականութեան յաջորդ տարիներու գրականութեան։

Արդ՝ Գրաբար ամսաթերթն սկսաւ 1794 Յուլիս (Քերպ) ամսոյն՝ եւ իւրաքանչիւր ամսոյն վերջը կը հրատարակուէր։ Բովանդակութիւնն էր նոյն ամսոյն մէջ հանդիպած դէպքերն։ Թէեւ չենք տեսած այս ցանկալի թերթը, սակայն որչափ նոյն իսկ Շմաւոնեանին խօսքերէն¹ կ'իմացուի, այնպիսի ժամանակ եւ այն առաջին անգամ հրատարակուելովն ալ՝ շատ յօրինուածական եւ գիտնական լրագիր մը կ'երեւայ։ Ահաւասիկ խմբագրին խօսքերը.

«Նկատելով եթէ զօժանդակութիւն տպարանին, եւ եթէ բարեպէս յառաջ եկեալն ուսումնասիրաց, յարմար վարկայ նուիրել առաջի ձերումդ ազգասիրութեան զնովմունս նարդենիս. այսինքն տպեցմամբ ի լոյս ածել զտետրակ մի յամենայնում վերջնոց ամսոյ, անուանեալ Արդ Գրբար. յորմէ իմացումն լինելոց է ընթերցողաց, ծայրաքաղ անցքն նոյնոյ ամսոյ, եթէ ի զանազան կազեթաց, եթէ ի զանազան քարտիսաց եւ

¹ Հայկական Մատենագիտութիւնն ի բառն Արդ-Գրբար։

եթէ այլոց զանազան գրոց. նաեւ բանք հարկաւորք եւ քաղցրալուրք, եւ ի վերջնումն տետրակին՝ զօրացոյց մի հետեւեալ ամսոյ, պարունակեալ ի նմա զտօնս սրբոց, եւ զաւուրս ծննդեան եւ լրման լուսնոյն¹:

Այս ազգը կամ յայտարարութիւնն ուղղուած է «բարեպաշտպարոնաց եւ մաքրակենցաղ տիկնանց Մադրասի Հայոց»։ Ասիկայ հրատարակեցաւ 1794, Մայիս 20ին¹: Աշտարակի աշխատակից էին Ռուսաստանէն՝ Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեանց եւ Ստեփանոս Յովհաննէս Գուլամիրեան²:

2. Տ Ա Ր Ե Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ճարեթերթ, վենետիկ, 1800—1802:

Խմբ. Հ. Ղուկաս վ. Ինձիճեան³: Տպ. Ս. Ղազար:

Աղբարարին ձայնին լուէն չորս տարի ետքը վենետիկի Մեծարգոյ Միաբանութիւնը ձեռնարկեց այս աշխատասիրութեան, զոր կրնանք անյատկապէս լրագրող անուանել: Ինչու որ բովանդակութեան եւ պաշտօնին կողմանէ լրագրոյ պաշտօն կը վարէր եւ նոյն վախճանի կը ծառայէր, սա

¹ Կը սիրենք այժմէն իսկ (թեւեալ շատ կանուխ) յորդորել ազգային խմբագիրներն ու գրագէտներն՝ որ 1894 Մայիս 20ին կատարուի՝ հայ գրականութեան գլխաւոր մէկ կէտին՝ հայ լրագրութեան հարիւրամեայ փառաւոր Յորեմեան:

² Մանլալարժանոց, Թ. 1, 1887: Մանլալարժանոցէն կը տեղեկանանք՝ որ Կոստ. Պոլիս Արժ. Մկրտեան Հօր քով կը գտնուի Աշտարակի երեք ամբողջ տարիներն ի միասին կազմեալ:

³ Տարեգրութեան երեք հատորներուն վրայ, զոր մեր առջեւ ունինք, ինչպէս նաեւ Հայկական Մարտնադիրութեան մէջ չի տեսնուիր յօրինողին անունը. բայց ի «Յուդակի գրոց տպագրելոց ի Մխիթ. Միաբանութենէ», վենետ. 1869, Հ. Ինձիճեան յօրինող կը նշանակուի:

տարբերութեամբ միայն՝ որ փոխանակ կարճ շրջանի մը մէջ հրատարակուելու, իբր տարեգիր տարւոյն վերջը կը հրատարակուէր, եւ նոյն տարւոյն մէջ հանդիպած երեւելի քաղաքական, պատերազմական, եկեղեցական եւ գիտնական դիպաց մանրամասն տեղեկութիւնները կը ծանօթացընէր։ **Տարեգրութիւն** գիրքն է փոքր ութածալ, տպագրութիւնն ու թուղթն ըստ ժամանակին՝ մաքուր, լեզուն աշխարհաբար¹։ Ա. Հատորին՝ որ 1800ին հրատարակեցաւ, 1799ի դէպքերը կը պատմէ, եւ այնպէս կը շարունակուի մինչեւ 1802, եւ որչափ գիտենք՝ ա՛լ 1803ին լոյս չտեսաւ²։ **Տարեգրութիւն** իւր բովանդակութեան կողմանէ կը շրջէր ընդ բնաւ աշխարհ, եւ ամէն տէրութեանց, գիտնական գիւտերու եւ այլն տեղեկութիւն կու տար։ Արնայ ըսուիլ՝ որ լրագրութեան մանկութեան հասակին այս պատկերը շատ շատ յառաջադիմութեան բողոքներ յինքեան կը ցուցնէր։ Բանասիրօրէն նկատելով՝ **Տարեգրութիւն** մեր առջեւ կը դնէ ժամանակին աշխարհիկ լեզուն։ Թառաջ բերենք քանի մը հատուած.

«Գանք հիմա ծեծին վրա. երբոր նէյսօնը աղէկ մը աւրեց թշնամւոյն նաւերը, խապար խրկեց ցամաքը

¹ Հայկ. Մատենադարան սխալմամբ կը գնէ՝ Էրեբուր:

² Հայկ. Մատենադարան անդ կ'ըսէ՝ թէ **Տարեգրութիւն** 17 տարի տեսած է. անշուշտ շփոթելով Գրեթէ Բիւշնի-Գրեթին հետ, որ նոյնպէս Անտիօքի կը հրատարակուէր եւ տեսնց մինչեւ 1817, եւ կամ Եղանի Բիւշնի-Գրեթին հետ, որ իբր շարունակութիւն **Տարեգրութիւն** տեսնց մինչեւ 1820:

ճէնկէ դադրելու համար. գէրեմ ինկիրիզին առջի նիւթը մտնողով զարնել էր, չէր ուզեր որ տանիմառքային հետ դարձեալ ծեծկրվելով իր նաւերը սախտէ. հերիք սեպեց անդատար ընել որ թողու գինքը առաջ երթալու, ասանկով սանքի զօռով միւթարէքէ ընել տրվալով 8 սահ- թրվան համար. էրթէսի օրը 24 սահաթ տահա երկն- ցուցին միւթարէքէն. եւ այլն:

«Բնաբանութեան միւթալիս մէկ քանի հրաշալի բան կը պատմվին, որ հոս դնենք: Ապրիլի 8ին օսդէնտա ծովեզերեայ քաղաքը (Ֆրիւմէնկի մօտիկ) մէկ կենդանի մը ձիու նման ծովէ դուրս կելլայ ցամաքը. բարձր 8 ոտք եւ 5 բոյթ. պօչը երկան. մորթը ալաճա փէլէնկ գա- ջանի պէս. երկու պզտիկ թեւալ ունի. բայց սուր եւ կարծր չէլիկի պէս. թիւֆէնկ պարպեցին՝ չիմտաւ սը- կրրդեցաւ վար ընկաւ գնտակը. ասիկայ մտաւ արտե- րուն մէջ խումբ մը գտաւ ոչխարներու, շատը անոնցմէ կերաւ. 2 սահաթ առանկ գէն տալէն ու վախցընէն ետեւ, զարհուրելի ձայն հանելով կէնէ ծով դարձաւ. ժողովուրդը վախցաւ, ասիկայ կէնէ կը դառնայ կերա- կուր գտնամ տէի. 30 հոգի կտրիճներէն պահապան դրին. հետեւեալ օրը նորէն ցամաքը ելաւ հոն. շատ աշխատեցան էն ետքը ականջին ետեւը վիրաւորեցին. եւ տուգախի մէջ ձգեցին. որ առաջուցմէ խուռովի ըրերէին. ան ատեն գիտունները կանչեցին, տեսնան որ կենդանիներուն սրան դնելու է. գէրեմ գիտցած կեն- դանիներուն հիշ մէկուն չըլմանիր: (Տարեգր. 1801):»

3. ԵՂԱՆԱԿ ԲԻԻԶԱՆԴԵԱՆ, ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Տարեթերթ, վեցնետիկ, 1803—1820:

Խոթ. Հ. Ղոռկաս վ. ինձիձեան: Տպ. Ս. Ղազար:

«Աղանայ Բիւզանդեան՝ գիրքովն ու տպա- գրութեամբն ըստ ամենայնի նման Տարեգրութեան, 1803ին¹ սկսաւ հրատարակուիլ ամէն տարւոյ սկիզբն, աշխատասիրութեամբ Հ. Ինձիձեան ան-

¹ Պարսութեան Հայերէն Դպրութեան կը դնէ՝ 1803. Իսկ Հայտնի Մարտի-Քրիստոսութեան 1800: Արդեօք ուղղուած է, թէ Տարեգրութեան հետ միացուած:

խոնջ գրասիրի, եւ տեւեց մինչեւ 1820: Ասիկայ
1815էն ետեւ, ինչպէս նոյն տարւոյն Հատորիկը
կը զեկուցանէ, Արշարունեաց ազգասէր Ընկե-
րութեան ծախիւքը կը տպուէր: Այս Ընկերու-
թիւնն 1812ին հաստատուած էր ի Կ. Պոլիս,
եւ վախճանն էր ազգին մէջ գրականութեան
ոգի զարթուցանել՝ ոչ միայն նախնեաց մատենա-
գրութիւնն ի լոյս ընծայելով, այլ եւ ազգին
օգտակար դրոց հրատարակման ձեռնտու ըլլալով:

| Եղանակ Բիւշուղեանին բովանդակութիւնն
էր. Ա. Նոր Կարէ Նոր Գիտելիք, որ յաճախ բա-
րոյական խորհրդածութիւններ կ'ընէր: Այս
գլուխն երբեմն զանց կ'առնուէր: Բ. Գոշու-
թիւն օրերէնոյն փոփոխութեանց, յորում ամսոց
իւրաքանչիւր օրերու օրն եւ այլ բնական
երեւոյթները կը գուշակուէր: Գ. Պարս-
թիւն օրերէնոյն փոփոխութեանց, բժշկական եւ բնական, նոյն
ճիւղերու վրայ այլեւայլ տեղեկութիւններ:
Դ. Զբոսարան Կոստան, գիտնական հաստատածներ:
Մերթ ընդ մերթ նաեւ քաղաքական անցքեր ու
դէպքեր ժամանակագրական ոճով կը պատմէր:
Ասոնք են Եղանակին բովանդակութիւնն՝ երբեմն
առաւել երբեմն նուազ: Իւր ըստ բաւականի
երկայն կեանքը կը վկայէ, թէ որչափ ալ բա-
րերար Ընկերութեան մետաղեայ ձեռացը պար-
տական ըլլայ, սակայն ազգին մէջ ալ համա-
կրութիւն չահած էր: Եւ ստուգիւ նիւթոց
ընտրութիւնն արժանի է գովութեան:

Այս աշխատասիրութիւնն՝ եթէ չկարենանք ըստ ձեւոյն եւ այլ պահանջից լքեցէն անուանել, գէթ բովանդակութեան կողմանէ կրնանք ազգային լրագրաց կարգն ընդունիլ: Անգլուն ժամանակին աշխարհաբարն է, իսկ շատ աւելի ընտիր քան զանգու Տաբեթը-Ռեան, մանաւանդ վերջի տարիներն: Նաեւ աստ անդ գրաբար հատուածներ ալ կ'երեւան: Ահաւասիկ քանի մը տող.

«Որչափ աղէկ սեպենք ստանպօլին օդը ու ջուրը, բայց յատուկ ստանպօլին երկան չապրիր. հասարակօրէն 60 տարին կը հասնի, քիչ կայ 70ը անցնող, աւելի քիչ 90ը անցնող: Չմեռը քէօմիւրի կրակի սաստիկ գործածութիւնը ու ետքը բաց քալելը՝ իրենց շատին կրբերէ նէվազիլի ու իջուածներու զանազան ցաւեր: Բաղնիքի չափազանց յաճախութիւնը նաեւ քնառակարատէններ երթալը՝ իրենց բերել կուտայ թուլութեան ու տաքութեան զանազան ցաւեր, ու կ'ավրեն ան շահը՝ որ չափաւոր գործածութիւնը բաղնիքի պիտոր բերէր:» (Եւն-Բէ-Նի-Նի-Նի, 1808):

4. ՅԻՉԱՏԱԿԱՐԱՆ

/ վեցնտիկ 1807 ('): Տպ. Ս. Ղազար:

Հայկազան Մարտի-Պարտի մէջ կը յիշատակուի Յիշարտի-Պարտի ընկերացած Տաբեթը-Ռեան: Յառաջ բերենք Հայերէն Դպրոց-Ռեան Պարտի-Ռեան (եր. 470) հեղինակին խօսքն՝ որմէ աւելի տեղեկութիւն չունինք ասոր վրայ: «1807ին, կ'ըսէ, Եւրոպայի մէջ տրուած պատերազմաց հետաքրքրական լուրերը հարկաւոր կ'ընեն նաեւ ուրիշ համառօտ պարբերական երկասիրութեան մը հրատարակութիւնը: Ասիկայ կը կոչուի Յի-

շարժումն, որուն միակ նպատակն է, ինչպէս խորագիրն ալ կ'ըսէ, նոյն տարւոյն մէջ յԵւրոպա հանդիպած պատերազմաց ստոյգ պատմութիւնն տարածել յարեւելս: Բայց ո՞վ էր այս Յէշարժումին քանդակագործը, քանի՞ անգամ շաբաթն՝ ամիսն իտես կը դրուէր, երբ քանդեցաւ այդ: —

Եթէ Տարեգրութեան ճակատը նկատենք, կը գտնենք դրուած՝ «Տարեգրութեան, որ է Յիշատակարան քաղաքական, պատերազմական, եկեղեցական եւ բանասիրական անցից եւ դիպուածոց աշխարհի»: Արդեօք ըստ այսմ հասկընալու է յիշեալ երկասիրութեան խօսքերը:

5. ԴԻՏԱԿ ԲԻԻՋԱՆԴԵԱՆ

Երկշարաթաթերթ, վեցնտիկ¹ 1812—1816:
Խմբ. Հ. Գրիգոր վ. Գապարումեան եւ այլք:
Տպ. Ս. Ղազար:

Վեցնտիկ Մխիթարեանց Մեծ. Միաբանութիւնն ի խնդրոյ եւ ձեռնտուութեամբ Արշարունեաց ուսումնասէր ընկերութեան 1812ին Օգոստ. 1ին սկսաւ սոյն այս լրագիրն հրատարակել: Արշարունեաց ընկերութեան անդամներն՝ որ գործունեայ բաղձանք մ'ունէին ազգային յառաջագիմութեան, տեսան սրամտութեամբ՝ որ յառաջագիմութեան էական պահանջմունքներէն մին է ծանօթանալ օտար ազգաց յառաջագիմութեան, գործունէութեան եւ գործոց,

¹ Հայկա՛ն Մարտարա՛նն հոս կը հեռանայ մեզմէ՛ երբ զԴԻՏԱԿ ԲԻ՛ՋԱՆԴԵԱՆ կոստ. Պոլիս հրատարակեալ կը գնէ:

ուչ ամիսներէ եւ տարիներէ ետեւ՝ այլ անմիջապէս: Ընկերութիւնն իւր հաստատութեան առաջին տարին արդէն առաջարկեց յիշեալ Մեծ. Միաբանութեան՝ Ընկերութեան ծախիւքն հրատարակել լրագիր մը՝ որ Ընկերութեան այս տեսութեան ծառայէ: Զանճն առաւ ուսումնասէր Միաբանութիւնն, եւ նոյն տարին սկսաւ հրատարակութիւնը:

Դիտելի Բիւշնէս-Տիմոսի Գրեյն, հնգետասանօրեայ էր, ի սկզբանէ մինչեւ 1813 Օգոստ. 16 երկրութեւն միայն, այնուհետեւ չորս՝ մինչեւ տասը թուղթ, լեզուն՝ աշխարհաբար, տարեկան գինը՝ 40 շիլլինգ, դիրքը՝ միջակ, գիրը մանր, թուղթն ու տպագրութիւնն (մանաւանդ Ա. Տարին) ստորին քան զՏարբերութիւնն: Նիւթը գլխաւորաբար ժամանակին նշանաւոր դէպքերն են՝ Մեծին Նաբուլէոնի գործքերն ու անոնց հետեւութիւններն, որ՝ որչափ կ'երեւայ, ժամանակին պարագաներէն ստիպեալ՝ Նաբուլէոնին կողմնակից լրագիրներէն առնուած է: 1813էն ետքը ժամանակակից խռովութեանց դադրելովն՝ ազատ ընթացք կ'առնու Դիտելի Բիւշնէս-Տիմոսի, ուսումնական եւ բանասիրական ճիւղերն ալ հետզհետէ մշակելով՝ մանաւանդ վերջին տարին: Նաեւ գրաբար բարոյական ոտանաւորներ աշխարհաբար թարգմանութեամբ կը դնէ, եւ յամենայնի ազգին մտաւոր զարգացման գործունեայ եւ գովելի ջանք կը ցուցնէ:

Գլխաւ Բէ-շահեանի առաջին խմբագիր ե-
ղաւ Հ. Գրիգոր Վ. Գապարաճեան տարի մը
միայն, 1813ին եւ 14ին խմբագիր էր Հ. Մա-
տաթիա Վ. Փիւսկիւլճեան, 1815ին եւ 16ին
Հ. Մանուէլ Վ. Զախջախեան, որոնցմէ երկուքը
Գապարաճեան եւ Զախջախեան՝ ունին արդիւնք
մը՝ ազգային գրականութեան մէջ:

Դիտելի գրութեան ոճը պարզ ու ռամ-
կասօս է կոստ. Պոլսոյ նոյն ժամանակի գրական
լեզուաւ՝ իւր նախորդաց պէս ալ տաճկերէնա-
խառն: Վերջին երկու տարիները Գլխաւ Բէ-
շահեան ինչպէս իւր բովանդակութիւնը՝ նոյն-
պէս լեզուն աւելի կոկել ու թեքել կը ջանայ:
Ահաւասիկ քանի մը տող.

«Եւրոպայ ու Ֆրանսայ բուրդի պակսութիւն ու-
նենալուն համար մէկը մէկ նոր գիւտմը հնարեց՝ որ աս
պակսութեան տեղը լեցընէ: Կովու ու հորթու կաշիէ
տէօշէկ կը ձեւէ որչափ մեծ ու պզտիկ կուզես, ու ա-
ղէկ վարպետութեամբ աս կը կարէ. տէօշին մէկ դին
մուսլուխմը կամ մասուրամը կը դնէ՝ որ գոցվի ու բացվի
ուզածին պէս, ասիկայ քէօրիւկովմը, կամ փշելով կու-
ռեցընէ ուզածին չափ, որ կըլլայ մէկէն մէկ պատմական
տէօշէկմը, ու կը պառկի վրան. ամառը ասոր վրայ մարդ-
չէփիր չիխաշիր, ընտոր բրթէ տէօշին վրայ, անկէ ետեւ
լուէն ազատ, դնելը վերցընելը դիւրին: Ճամբորդ մարդ
պիւէ, աս իր մենծ ու պատմական տէօշէկը հետը ուր
ուզէ կրնայ տանիլ. առվտանց պլօրցընէ՝ կտորմը կաշի
ձիուն վրայ կամ առապային մէջ կը դնէ. իրիկունը՝ ուր
որ կըլլայ անտառի մէջ, դաշտի մէջ, ուռեցընէ աս՝ կըլլայ
թագաւորական տէօշէկմը, որուն վրայ հանգիստ կը
պառկի:»

«Յուլիսի 28ին իրիկվան դէմ տուէտօւֆ քա-
ղաքը, մէկ սարսափելի փոթորիկ մը եղաւ, որ ծերերը չէին
յիշէր՝ թէ կենացներուն մէջ, անոր նմանը տեսած ըլլան:
Ետեւէն մէկ սաստիկ անձրեւ մը կարկուտով խառնած:

եկաւ, որ մէկէն ծով դարձուց բոլոր քաղաքը, բայց աստուծով մարդու մը փնաս չեղաւ, ամա ճամբեր կոտորտել, տներ փլցընել, էգիներ ապականել, ծառեր արմատէն խլել, ու այլ ասոնց նման փնասներ շատ տրվաւ:» (Դիքսոն Բիւշնէթ-ան, 1812:)

«Պօղոս Մանուցիոս կըգրէ որ՝ հացի հրաւիրված ըլլալով Ֆիլոքսենոսը, կրոպասէր սեղանին վրա, որ կերակուր բերեն. ամեն բանէն առաջ՝ բերին հաց, տեսնելով որ՝ շատ սեւ էր, բերօղին ըսաւ շախայով. Հատ մի բերեր ասկից, որ մոլթ չընես:» (Դիքսոն Բիւշնէթ-ան, 1816:)

Որո՞նք են Դիքսոն Բիւշնէթ-անի գովելի եւ պարսաւելի յատկութիւնները: — Եթէ զԴիքսոն Բիւշնէթ-ան նկատենք համեմատելով իւր նախորդաց հետ՝ պէտք ենք ըսել որ ունի անոնցմէ աւելի առաւելութիւններ: Իբրեւ անդրանիկ քաղաքական լրագիր Տաճկահայոց՝ թէեւ չըլլայ կատարեալ, բայց կրնար նոյն ժամանակի հայ ընթերցողը գոհացընել իւր արտաքին կերպարանօքն ու ձեւովը, քաղաքական լրոց առատութեամբն ու ընդարձակութեամբը. վասն զի ոչ միայն եւրոպական տէրութեանց, այլ եւ Ամերիկայի քաղաքական անցքերուն վրայ տեղեկութիւն կու տար: Առաջին անգամ հոս կը հանդիպինք ազգային յառաջադիմութեան յորդորակներու, Արշարունեաց ընկերութեան անդամներէն խօսուած¹: Ազգային լրագիրներէն առաջին անգամ Դիքսոն Բիւշնէթ-ան կը յանդգնի, եւ այն պնդիսի ժամանակ մը, տասնուհինք օր անգամ մ'երեւալ: Հոս առաջին անգամ կը հանդիպինք լրագրի սովորական զարդագիր ճակատի,

¹ Դիքսոն Բիւշնէթ-ան, 1813, Թիւ 1, 3:

վերջապէս լրագիր գաղափարին (թէ եւ անկատար) իրագործմանը: Եթէ միւս կողմանէ նշմարենք նաեւ տուած քաղաքական լրոց կողմնակալութիւնը, ժամանակակից ազգային խնդրոց եւ դիպաց բոլորովին անյիշատակ թողուիլը, կրթիչ շինիչ յօդուածներու պակասութիւնը, լեզուին ռամկուծութիւնը, կը ներենք անշուշտ միտ դնելով որ իւր աղբիւրները Մ. Նաբուէնի տպագրական ճնշող օրինաց տակ էին, (— Նաբուէնի արգելած էր օտար երկիրներու լրագիրները մուծանել իւր իշխանութեան երկիրներն, եւ ներքինք ալ միշտ ի գովութիւն եւ ի կողմն Նաբուէնի կրնային գրել, —) եւ ազգային ու գրականութեան ոգին ալ դեռ չէր արթնցած: Վերջապէս լեզուն ալ հարկ էր այնպէս ըլլալ՝ որպէս զի թերուսուծման ժողովրդեան իմանալի ըլլար. կարելի՞ ալ էր այլապէս: — Աւագ որ Դիոնիսի Բիւշմեյէն 1816ին վերջերը՝ մեզի անծանօթ պատճառաւ մը, շուտով մեկնեցաւ հինգ տարուան փոքր ի շատէ արդիւնալից ասպարիզէն:

6. ԹԱԳՎԻՄԻ ՎԱԳԱՅԻ, ԼՐՈՅ ԳԻՐ

Շաքաթաթերթ, Կոստ. Պոլիս, 1832—1833:

Ծա. «Թազվիսի վագայի» յրագրոյ:

Տաճկահայք, չի կրնար ուրացուիլ, Ռուսահայերէն շատ աւելի կանուխ արթնցան գրական քունէ: Իրենց զարթուցիչ եղան աւելի հեռաւոր փոքրիկ գաղթականութիւնք: Այժմու

արեւմտեան գաղթականութեան առաւել կըրթեալ մասն՝ Կոստ. Պոլսոյ Հայք ունին դարուս կէսէն ետքը գրականութեան հետ փոքր ի շատէ պայծառ լրագրութիւն մ'ալ, եթէ ուզենք յուսմոլաց եւ լաւատեսաց մէջ եղած անջնկատէն իրերը զննել: Կոստ. Պոլսոյ Հայք մինչեւ 1832 ունեցան թէեւ տպարաններ, եւ ոչ սակաւ մատենք գրականութեան սոյն արգանդներէն ի լոյս ընծայուեցան, սակայն տեղական ազգային լրագրոյ մը ձեռնարկու չգտնուեցաւ: Վասն զի՝ եթէ կար այն ժամանակ քիչ մ'ընդունակ ուղեղ՝ այն ալ ներքին երկպառակութեանց մէջ կը մաշէր կը հալէր:

Հազիւ 1832ին կը զարթնու Կոստ. Պոլսոյ Հայոց մէջ տկար եւ շատ տկար հոգի մը լրագրութեան, աւելի օտար ազդեցութեան ներքեւ: Աղեքսանդր Պլաք (Blaque) 1831ին Կոստ. Պոլիս Աղտարար Օմանեան (Moniteur ottoman) անուն գաղղիներէն լրագիր մը կը հրատարակէ՝ իբրեւ պաշտօնական լրագիր Բարձրագոյն Դրան: Յաջորդ տարւոյն սկիզբը սոյն լրագիրը Թափլիսի Վաֆայի անունը կ'առնու, լեզուն ալ կ'ըլլայ տաճկերէն՝ տաճկերէն տառիւ: Սոյն լրագրոյ խմբագրութիւնն անշուշտ՝ կը փորձէ նոյնին հայերէն թարգմանութիւնն ալ հրատարակել՝ ի յագուրդ ոչ սակաւ ընթերցասէր Հայոց. սոյն թարգմանութեան անուն կը կնքուի՝ Թափլիսի Վաֆայի, Լոյս գէր:

Որովհետեւ Թափլիսի Վաֆայի տաճկերէն

լրագրոյն հրատարակութեան օրէն մինչեւ 1832
 Յունուար՝ տասնութէկ թիւ հրատարակուած էր,
 նոյն լրագրոյ հայ թարգմանութեան առաջին
 թիւն սկսաւ տաճկերէնի 12^ր թուէն՝ 1832,
 Յունուար 13ին, եւ փոխանակ թիւ 1 դնելու՝
 դրուեցաւ թիւ 12, ինչպէս կը զեկուցուի նոյն
 թուոյն մէջ: Այս հայերէն թարգմանութիւնն
 հրատարակութեան որոշ ժամանակամիջոց չու-
 նէր, այլ մերթ 7 օր անդամ մը եւ մերթ 14—
 20 օր անգամ մը կը հրատարակուէր: Երկրորդ
 (որ է 13^ր) թուէն սկսեալ անունը կերպարանա-
 փոխեցաւ եւ կոչեցաւ | *Լրոյ գիւ Մէքէ Տէր-Ռէանն*
Օսմանէն: Դիրքն էր միշտ ութածալ կէս թերթ
(4 թուղթ). թուղթն ու տպագրութիւնը միջակ,
 գիրը սովորական մեծութեամբ: | Խմբագրին կամ
 թարգմանչին անունն անծանօթ է, թէեւ շատ
 ցանկալի էր գիտնալ: Ասան զի Կոստ. Պոլսոյ հայ
 լրագրութեան շինուածոյն՝ որուն վրայ կրնայ ի-
 րաւամբ պարծիլ սոսօր ի մէջ այլոց քաղաքաց,
 սկիզբն ու հիմն եղաւ: | Լրոյ գիւ լեզուն աշխար-
 հաբար էր՝ ռամիկ. | բայց որչափ կ'երեւայ՝ ու-
 զուած էր տաճկերէնախառն հայախօս ժողովր-
 դեան դիւրահաս ընել. վասն զի տեղ տեղ կո-
 կիկ լեզու կը նշմարուի: Տէրութեան պաշտօ-
 նատեարց անունը գրեթէ միշտ տաճկերէն էր:
 Պատմական ոճն ըստ ամենայնի տաճիկ լրագրաց
 ոճն էր, եւ գրեթէ ամէն նախադասութիւն ե-ով
 կը սկսէր, եւ եթէ նիւթը պակսէր՝ վերջին

մէկ կամ մէկուկէս սիւնն դատարկ կը ձգուէր¹։ Բովանդակութիւնն էր Օսմանեան Պետութեան ներքին գործերը։ Գիտնական յօդուած չատ ցանցառ կ'երեւար։ Ասոր լեզուէն դոյզն ճաշակ մը կարծենք ցանկալի է բանասիրաց։

«Ըստամպօլու գատը մօլլաճըք զատէ սերվէթ Էֆէնտիին ժամանակաւոր պաշտօնը՝ այս անցեալ զիւհիճէի վերջը լրացաւ. եւ այս մեւհարրէմին ոկզբէն տիրելով, նոյն պաշտօնը նախկին ըստամպօլու գատը ուէլիմ մօլլա զատէ սէյիտ Ապտիւլահիմ Էֆէնտիին երկրորդ անգամ շնորհեցաւ։»

«...Գօլէռա ցաւին հանդիպօղը մերկացընելով նախ խիտ ջեռուցած կամ թէ կրակով լեցուն արթուկով (իւթիւով) իւթիւլէնմիշ եղած երկու բրդեզէն ծածկոյթի մէջ պառկըցընեն, եւ յետոյ նոյն ծածկոյթով պահպանած մարմնոյն վրայ տաքցուցած իւթիւ, եւ կամ թէ կրակով լեցուն իւթիւ մը ծայրէ ի ծայր կամաց պտըցընեն։ Եւ հիվանդին մարմինը տաքցընօղ շփելու մէհլէմով ուժով եւ շատկեկ շփեն։ Եւ մէհլէմին բաղադրութեան կերպը այս է 150 տրէմ բախի, 75 տրէմ բարկ քացախ, 4 տրէմ ծեծած հառտալ եւ 2 տրէմ քեաֆուր, եւ 2 տրէմ պիպեռ եւ մէկ գլուխ ծեծած սխտոր...»

(Լէւոյ Էիւ, 1832։)

Կարճ եւ շատ կարճ եղաւ ասոր կեանքը։ Մէկ տարուան մէջ տեսաւ ծննդեան հետ մահն ալ²։ Ապրեցաւ խեղճութեամբ բոլորովին կա-

¹ Ըստ ամենայնի նոյն երեւոյթը կը հետնուի գերմաներէն հնագոյն լրագրոյ մը վրայ, որ բաւական տունն է Հայտեւպերկի Համալսարանին գրատան մէջ գտնուած է։ Այս լրագիրն՝ որ շաբաթաթերթ է, տպուած է 1609ին եւ յիշեալ գրատան մէջ կը պահուի իբր թանկագին հնութիւն. վասն զի ասկէ հնագոյն լրագիրներն տակաւին չեն գտնուած։

² Այսինքն՝ այս անուան տակ. վասն զի, ինչպէս պիտի տեսնենք, քանի մ'անգամ այլեւայլ նման անուանց տակ յարեաւ եւ թաղեցաւ։ 1840ին Թուֆէթի Աֆէյի առնուամբ՝ հայ տառիւ տաճկերէն լեզուաւ կը հրատարակուէր, 1847ին Յայտապար գիր յոյ Բեթի Յերմիտան Օսմանեան

պեալ իւր բնագրին, օտար տէրութեանց անցքերու եւ ազգային իրաց անծանօթ, ինքն իւր մէջն անոճ, անհամ, ցամաք եւ ղուրկ որեւէ յանկուցիչ յատկութենէ։ Այս պարագայից մէջ բնականապէս չունենալով ստնտու՝ ցամաքեցաւ վաղամեռիկ։ Բաց ի կոստ. Պոլսոյ հայ լրագրութեան ադրանիկն եւ ազգային առաջին շաբաթներին ըլլալու պատահական պատուէն՝ ուրիշ առաւելութիւն մը չի ցուցըներ Թափէի վաթայի, Լեւոյ Բէրը։

7. ՀԱՅԵԼԻ

Կալկաթա։

Պատահելիւն Հայերէն Դպրոցիւն կը յիշէ այս ժամանակներն Հնդկահայ գաղթականութենէ ի կալկաթա հրատարակեալ լրագիր մը Հայելի անուն՝ որ կարճատեւ կեանք է ունեցեր։ Դժբախտաբար չի յիշեր ուրիշ կարեւոր կէտերը։ Մենք բախտ չունեցանք այդ Հայելի գիտելու, ուրիշ կողմանէ ալ տեղեկութիւն մը չունինք։

8. ՀՏԵՄԵՐԱՆ

Ամսաթերթ, Զմիռնիա, 1839—1854։

Խմբ. Բողոքական Միսիոնարք։ Տպ. Հոման Հալլոք եւ Գոռ. Կոնիֆիթ։

Ամերիկեան բողոքականութեան ի Հայս մուտքն կեանք տուաւ նոր ազգային լրագրոյ մը։

անուամբ՝ հայերէն, 1843ին ճերէրի Հովութի անուամբ՝ հայատառ տաճկարարաւ, 1847ին՝ Յայտարար լրագիր Գրի Յերոնիմոն Օսմանիոն անուամբ՝ հայերէն լեզուաւ։ Վերջապէս Սահակոյի Բիւզանդիոն անուամբ ալ երեւցաւ։ — Զարմանալի գետնառիւծ։

Որչափ դժուարին էր ի սկզբան բողոքականութեան մուտքն, նոյնչափ կը ճգնէին Ամերիկեան Միսիոնարք — իրենց սովորական կերպով — հարածել դժուարութիւնները՝ ծածկելով ամենայն ինչ գիտութեան՝ արտաքնայարդար անկեղծութեան եւ ծառայամտութեան քողին ներքեւ։ Ինչ աւելի կրնար իրենց սկզբունքները մուծանել տակաւին քնացող ազգի մը մէջ, եթէ ոչ յանկուցիչ՝ միանգամայն դիւրագին լրագիր մը։

Ի Զմիւռնիա՝ որ հայ բողոքականութեան որորոցն եղած է, ամերիկացի բողոքականաց տպարանին մէջ 1839ին Յունուար 1ին լոյս տեսաւ գիտնական հանդէս մը՝ որոյ անուն էր կնքուած՝ *Յունաստանի Պիտեւոյ*։ Այս հանդէսն ամսական էր, մեծ ութածալ ամբողջ թերթ մը (8 թուղթ), գիրը միջակ, թուղթն ու տպագրութիւնն ըստ բաւականի մաքուր, պատկերազարդ, տարեկան գինն ալ՝ 18 ղուրուշ։ Առանձին խմբագրի մ'անունը մինչեւ վերջը չերեւցաւ լրագրոյն վրայ¹։ Ա. Տարին Հոման Հալլըք, իսկ անկէ ետեւ Գուլիէլմոս Վոլիֆիթ անգղիացիներուն տպարանը կը տպուէր։ Ի սկզբանէ մինչեւ 1842ի վերջը՝ Գ. Տարին՝ անընդհատ շարունակեցաւ։ 1843ին միամեայ հանգիստ առնլէն ետեւ՝ 1844ին Յուլիս 1ին Ե. Տարին սկսաւ շարունակուիլ եւ

¹ Շտեմբերի 1844, թիւ 57ի մէջ կը յիշատակուի միայն թէ վաղարշակ Սարգիս Յովհաննէսեան «չորս տարի Շտեմբերի գլխաւոր թարգմանիչ», եղած է։

X տեւեց պսպէս մինչեւ 1846 Յուլիս 1, Զ. Տարին¹: Այնուհետեւ երկայնժամանակեայ դադար մ'ըրաւ² մինչեւ 1854 Յունուար 1, երբ Է. Տարին հրատարակեցաւ փոխադրուած ի կոստ. Պոլիս Ա. Պ. Զրոյիլիին տպարանը: Հոս յաջորդ տարին Շաբաբանն ինչպէս տեղը՝ նոյնպէս դիրքն ու բովանդակութիւնը փոխեց եւ անուանը վրայ նոր յաւելուած մ'առնելով՝ կոչեցաւ Անտաքեր եւ Շաբաբան պիտանի գիտելեաց, որուն վրայ յետոյ՝ ըստ ժամանակադրական կարգի³: Այսպէսով Շաբաբանն 16 տարւոյ միջոցի մէջ (1839—1854) եօթ տարի միայն հրատարակեցաւ:

Եթէ Շաբաբանի բովանդակութիւնն յընդհանուրն դիտենք՝ կրնանք ըսել թէ յաջող էր նոյնին ընտրութիւնն, առատ էր նիւթն եւ բազմադիմի: Քաղաքական մաս մը չունէր ամենեւին,

¹ Զ. Հատորին վերջը հրատարակիչը կը ծանուցանէ թէ «Առ այժմ պիտի դադրի ան պատճառաւ որ վերատեսուչս մօտերս Ամերիկա կ'երթայ, ուր որ մէկ տարի կենալու միտք ունի»:

² Է. Հատորին 1 Թուոյն մէջ կը ծանուցուի թէ Շաբաբանը «չէ թէ ձեռնստուութիւն չգտնելուն կամ օգտակար ըլլալուն կողմանէ տարակոյս մը ըլլալուն պատճառաւ ընդմիջեցաւ՝ այլ Հրատարակիչին բաղակայութեանը, եւ ուրիշ ստիպողական բաներու պատճառաւ՝ որոնց յիշուիլը աւելորդ է»:

³ Որչափ ալ հրատարակողաց ձեռքն ըլլայ՝ Ա-տ-փաթիւն իբր շարունակութիւն Շաբաբանի նկատել եւ վերջնայ տարիներն ալ առաջնոյն տարեաց վրայ յաւելուել եւ ունենալ այսօր 42ամեայ Ա-տ-փաթիւ մը, սակայն միզի՝ որ պարտական ենք ամէն լրագրական նոր երեւոյթ զատել նախորդէն, միզի՝ որ կը տեսնենք Ա-տ-փաթիւի եւ Շաբաբանի մէջ էական զանազանութիւն մը՝ անուան, գրից, բովանդակութեան, — ներքի է Ա-տ-փաթիւն իբր զատ լրագիր մը նկատել:

այլ՝ ինչպէս կ'ըսուի Յայտարարութեան մէջ, «իբրեւ բարի եկած հիւր մը» կը մտնէր ընտանեաց մէջ, բանալով անոնց առջեւ շտեմարան մը կրօնական, բարոյական եւ բնական գիտութեանց հատուածներու՝ պարզ եւ դիւրամբռնելի ոճով: Կրօնական յօդուածներ իւրաքանչիւր ամսամեթի թի գլխաւոր բովանդակութիւնն էր եւ թերթին կէսն եւ աւելին կը գրաւէր. աստուածաշնչի եւ բողոքական վարդապետութեանց վրայ երկայն՝ անհամ եւ անլի տարոյներ ամէն թերթի վրայ կ'երեւային, ինչպէս մինչեւ ցայսօր նոյն երեւոյթը տակաւին գլխաւոր նկարագիրն է հայ-բողոքական լրագրութեան: Բարոյական յօդուածներն ուրիշ բան չէին՝ եթէ ոչ կարճ առածներ, առաքինութեանց յորդորներ կամ օրինակներ: Իսկ գիտնական հատուածներն գրեթէ միշտ բնապատմական եւ աշխարհագրական էին: Իւրաքանչիւր Տարին իբր 30 պատկեր — աւելի բնապատմական եւ աշխարհագրական — կը բովանդակէր: Պատկերներն՝ որ Բ. եւ յաջորդ Տարիներն աւելի յաջող եղած էին, է. Տարին բոլորովին անհետ եղան Շաբաբաւէն:

Շաբաբաւն որչափ եւ կը ջանար իւր ուղղութիւնն ի սկզբան ծածկել, սակայն արդէն Ա. Տարւոյն մէջ գոյնն սկսաւ ցուցնել, ծածուկ եւ անզգալի օրինակաւ բողոքական սկզբունքներ գեղեցիկ գունոց ու պատմութեանց տակ ծածկել, եւ կաղ ի կաղ յառաջ երթալով՝ անուանա-

փոխութեան ժամանակ արդէն բողոքականաց պաշտօնական լրագիրն եղած էր: Շաբաթաւոր չափ ալ թեթեւագին էր, իւր այս ուղղութեան պատճառաւ ազգին ընդհանրութեան առջեւ ընդունելութիւն չգտաւ:

Շաբաթաւոր իրաւունք ունի պարծելու իբրեւ անգրանիկ ի մէջ հայ լրագրաց Զմիւռնիոյ՝ որ Տաճկահայոց մէջ Կոստ.Պոլսէն ետքն առաջին հարուստն է հայ լրագրութեամբ: Սակայն հայ գիտնական հանդիսից հայր ըլլալու նախապատուութիւնն՝ որչափ եւ պահանջուի, չենք կրնար տալ, ցորչափ ունինք իրմէ յառաջ Տարեգրութիւն եւ Եղանակ Բիւզանդեան: Առաջին անգամ Շաբաթաւոր յղացաւ գեղեցիկ խորհուրդ մը՝ պատկերազարդ լրագիր մ'ընծայելու ազգին: Եւ որ աւելին է՝ մեծ արդիւնք ունեցած է արդի լեզուին զարգացման պատմութեան մէջ: Մինչեւ իւր օրերն հրատարակուած լրագրաց մէջ ինքն առաջին անգամ կը սկսի խնամք մը ցուցնել Տաճկահայոց լեզուն մաքրելու եւ զոտելու, կը ճգնի օտարազգի բառերն լրագրաց հորիզոնէն մերժել եւ հայերէն ընտիր բառեր (տաճկերէնով հանդերձ) դնել, եւ ի հարկաւորութեան նաեւ հնարել: Բայց շարագրութիւնը միշտ տաճկերէն երանգով մնաց, քերականական մասին ալ ժամանակին վրիպանաց հետեւելով:

Չենք կրնար երբ մէկ կողմանէ Շաբաթաւոր առաւելութիւնները կը տեսնենք միւս կողմանէ

փակել մեր աչքն այնպիսի էական եւ խրտու-
 ցիչ թերութեան մ'առջեւ, որ — ոչ, լոկ Շա-
 ֆարանի մէջ չէ, այլ — բովանդակ հայ-բողոքա-
 կան լրագրութեան մէջ մինչեւ ցայսօր կ'երեւայ:
 Եւ այս այնպէս՝ որ եթէ ըսենք թէ հայ-բողո-
 քական լրագրութիւնն՝ որ գրեթէ կէս դարէ ի
 վեր ի գոյութեան է, ամենեւին յառաջագիմու-
 թիւն չէ ըրած, չափազանց խօսած չենք ըլլար: Եւ
 ինչ է այս թերութիւնը: — Ըսելու պէտք չկայ,
 ով որ Շաֆարան մը եւ անկէ ետեւ հրատարա-
 կեալ հայ-բողոքական լրագիր մը ձեռք առնու, կը
 գտնէ: Կարծես երկուքն ալ նոյն տարիներու, նոյն
 ժամանակի գործեր են, նոյն գրչի, նոյն հոգւոյ,
 երկուքին ալ բովանդակութիւնը նոյն, ոճը նոյն:
 Երկուքն ալ ժամանակակից ազգային խնդրոց,
 ժամանակին պիտոյից անծանօթ, երկուքն ալ չեն
 գրեր ազգին ճրեւէ մէկ իրին վրայ, եւ կամ եթէ
 գրեն, այնպէս ցանցառ եւ հարեւանցի՝ որ գի-
 սաւորի մը պէս հազիւ տարիներու մէջ անգամ
 մը կ'երեւայ: Երկուքն ալ թարգմանաբար, եւ
 գրեթէ միայն թարգմանաբար կը սպառեն ինչ
 որ անգղիական լրագրական շուկայն կը մատա-
 կարարէ, եւ չեն ըմբռնած ցայսօր՝ թէ հայ ըն-
 թերցողն ինչ քաղցրութեամբ կ'ընթեռնու յօ-
 դուած մը՝ երբ գիտէ թէ ինքնագիր է եւ հայ
 մտաց ծնունդ: Երկուքն ալ վերջապէս իրենց ըն-
 թերցողաց շահուն՝ մտաւորական օգտին եւ բաղ-
 ձանաց անփոյթ՝ կ'երգեն մենաձայն (monotone)

ինչ որ սկսած են մի անգամ երգել, փոյթ չէ՝
 թէ ոչ որ մտիկ կ'ընէ: Բաց ի քանի մը գիտ-
 նական փոքրիկ հատուածներէ՝ որ լրագրական
 տիրող օրինաց համեմատ իբրեւ Այլ-այլ կամ
 Խառն լսելի պէտք էին լրագրին աւելորդ մէկ մասը
 գրաւել եւ սակայն գլխէն մինչեւ ոտքը հիւսուած
 ու մանուած կ'երեւան, չկայ յօդուած մը՝ զոր
 ընթեռնուլ հետաքրքրուի թերթը ձեռք առնողն
 եւ կամայ ակամայ բերնէն՝ Ցո-բո է մը փախցը-
 նելով մէկ դի չդնէ: Ըսենք ուրեմն միով բանիւ,
 որ հայ-բողոքական լրագրութիւնը կ'ապրի (շնոր-
 հիւ ամերիկեան եւ անգղիական ոսկիներու) ոչ
 թէ ազգին մէջ, այլ հեռու յԱնգղիա, եւ աւելի
 հեռու յԱմերիկա, կ'ապրի ոչ յօգուտ ազգին,
 այլ բողոքականութեան, կ'ապրի իբր կիսալոյս
 մոլորակ մը՝ ոչ թէ Հայը լուսաւորելու՝ այլ աւելի
 բողոքականութիւնը ցոլացընելու համար:

Անցեալն՝ անցեալ է: De mortuis nil nisi
 bene. Մենք խոտորեցանք շատ եւ շատ, յորդո-
 րենք միայն՝ թողուլ այսուհետեւ ցուրտ եւ
 անհամ ոճն ու դրութիւնը, եւ ազգին՝ աշխարհ
 ուսումն ու կրթութիւն տալ, մշակելով ազգին
 հետ յարաբերութիւն ունեցող սրեւէ ճիւղ մը:
 Հրապարակագրաց ձեռքն է որոշել ազգի մը
 ճակատագիրն՝ երբ ազգը լրագրութենէ զատ
 հասարակաց բեմ մը չունի լսելու եւ լսուելու:

Բ. ԵՐԶԱՆ

1840էն Մինչեւ 1860:

րեթէ կէս դարու շրջան մը հատանք ան-
ցանք. նկատեցինք հայ լրագրութեան
ծնունդն ու սերունդը: Կրնանք այժմ
նոյն ճամբան փորձառու աչք դիտել:
Տեսանք մեծ շրջանի մէջ փոքր ձեռնարկութիւն-
ներ. փորձեր՝ որ տակաւին անուսումն ժողո-
վորդեան մէջ արձագանգ չգտան: Եւ այլազգ ալ
կարելի չէր: Վասն զի եթէ դարուս սկիզբներն
զմեզ տանինք եւ նկատենք հայ ազգին հոգեկան
եւ նիւթական դիրքն ու վիճակը, կը գտնենք որ
այն ատեն ազգն լրագրասէր չէր կրնար ըլլալ: Ու-
սումնականութիւնն յանձնուած բոլորովին ազգին
եկեղեցական դասուն, թէ՛ Տաճկաստան եւ թէ՛
Ռուսաստան ուսումնարանք հազիւ նոր կեանք ա-
ռած եւսակաւաւոր թուով, կրօնական խռովու-
թիւնք եւ կռիւք ամէն միտք գրաւած, հաղոր-
դակցութիւնն՝ — լրագրութեան կենսական զօ-
րութեան էական մասն, — զուրկ ամէն գիւրու-
թենէ, այս ամենայն չէր ներեր ազգի մը՝ լրա-
գրութեան զբաղելու:

Ի՞նչ էր անցեալ շրջանին նկարագիրը: — Թեթեւ մտադրութիւն մը կը տեսնէ որոշ՝ կըրկնուած միեւնոյն երեւոյթն որ կայ մեր հին գրականութեան մէջ: Եկեղեցական դասն՝ ինչպէս մեր գրականութեան ի սկզբանէն վեր, հոս ալ ինքն է դարձեալ գլուխ եւ առաջնորդ, ինքն է հայ լրագրութեան կեանք տուողն եւ առաջին տկարութեան տարիները սնուցանողն ու աճեցնողը: Երկրորդ երեւոյթ մը՝ որ յաջորդ շրջաններու ընդդիմապատկերն է, այն է՝ որ կարծես այս հայերէն լրագիրներն Հայոց համար չեն. չես գտներ ընդհանրապէս, որչափ եւ հետազօտես, ազգային ներքին կամ արտաքին կենաց նշմարանք մը, ժասանակակից ազգային պատմութեան գէթ դոյզն արահետ մը, ազգային գրական կամ պատմական յիշատակարանաց փոքր յիշատակութիւն մը: Երրորդ երեւոյթն այն է՝ որ այս լրագրաց ձեռնարկուք ընդհանրապէս չէին ըմբռնած, ինչպէս ցայսօր սակաւք կ'ըմբռնեն, լրագրին տալ որոշ ուղղութիւն մը:

Այսպէս մեր լրագրութիւնն իւր առաջին դարուն առաջին կէսը տակաւին մանկութեան տխեղծ հասակին մէջ անցուց, չցուցուց յառաջագիմութեան մեծ ճիգ մը՝ մանաւանդ թէ իւր տկար ընթացքին մէջ շատ անգամ ալ կասեցաւ, եւ մէջ ընդ մէջ նաեւ երկայնժամանակեայ լռութիւն տիրեց հայ լրագրական աշխարհին վրայ: Սակայն 1840էն ետեւ՝ կարծես մի

անգամ ընդ միշտ արթնցաւ ազգիս լրագրական պիտոյից զգածումն, եւ այնուհետեւ իւրաքանչիւր տասնեկին նոր զօրութեամբ նոր նոր ձեռնարկութիւնք սկսան, մինչեւ կրնայ ըսուիլ՝ որ քիչ ժամանակի մէջ լրագրաց հեղեղ մը սակաւութիւ ազգն ողողեց։ Սակայն աւանդ որ այս հեղեղն թէեւ արագ սկսաւ աճիլ եւ ստուաւորանալ այլեւայլ մասնական առուակներու միահամուռ գումարմամբ, այլ եւ նովին արագութեամբ նուազեցաւ, եւ հազիւ քանի մը ճիւղ կրցաւ այն բազմութեան մէջէն ինք զինք հաստատուն պահել եւ տոկալ ընդ երկար։ —

Բ. Շրջանին գուռը կը բանայ՝

Գ. ԱՐՋԱԼՈՅՍ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

Երկշախաթաթերթ, Զմիռնիս, 1840—1886:

Խմբ. Ղուկաս Գ. Պալդազարեան:

Ցոյ. Մտեփանոս Պապօեանց:

Եկանք հասանք լրագրոյ մը՝ որ իւր 46ամեայ պատկառելի հասակին մէջ ազգին հին եւ նոր կեանքը տեսաւ, գործակից եւ տածիչ եղաւ ազգին արդի կենդանութեան եւ լուսաւորութեան, անսասան ապրեցաւ բարեկամ եւ հակառակորդ լրագրաց հետ, քաջալերեց զանոնք եւ քաջալերեցաւ։ Սակայն եղծագործ ժամանակն՝ որ ամենայն ինչ ոչնչացընելու անյաղթ զօրութիւն ունի, չինայեց իրեն ալ. հարկ եղաւ որ Արշալույս Արարատեան ալ շատերուն պէս տեսնէ

իւր վերջալոյսն՝ գրեթէ կէս դար հայ աշխարհը լուսաւորելէն ետեւ :

Զմիւռնիոյ օտարալեզու լրագրութեան օրինակն արդէն 1830 էն յառաջ վառած էր ժամանակին հայ երիտասարդութիւնն՝ յատուկ ազգային լրագրոյ մը կեանք տալու : Բաղձանքները սաստկացան, յորդորները բազմացան, եւ ահա տեղւոյն երիտասարդներէն մին՝ Ղուկաս Գ. Պալղազարեան “ազգասէր բարեկամներէն բաւական քաջալերութիւն ընդունելով ըստ ամենայն մասին”, ինչպէս կ’ըսէ Արշալոյս Արար-Թաւրի Յայտարարութիւնն, ձեռք զարկաւ ամենայն հաստատութեամբ Զմիւռնիոյ սեպհական ազգային լրագրոյ՝ որ ստուգիւ յարմար եւ յարատեւ ձեռքի յանձնուած էր : 1840 Օգոստ. 10ին շաբաթ օրն Ստեփանոս Պապօեանցի տպարանին մէջ ծնաւ վերջապէս Ղ. Գ. Պալղազարեանի մտաց ծնունդն՝ որուն անուն տրուեցաւ *Արշալոյս Արարատեան*, Օրօգիւր Բաղադաւան, Բաղադաւան եւ Արարատեան : Ասոր գիրքն էր պիտու սովորական քաղաքական լրագրաց գիրքն՝ եռիջեան լրագրական միածալ թերթ մը (2 թուղթ), գիրը բաւական մեծ եւ խառն պլեւպլ տեսակ գրերէ. եւ այս գիրքը պահեց մինչեւ վերջը : Գինն էր 120 դուրուշ, լեզուն՝ աշխարհաբար, թուղթն ու տպագրութիւնը բաւական մաքուր : Բովանդակութիւնը բնականապէս ի սկզբան անկատար կը համապատասխանէր վերնագրոյն : Առաջին երկու

տարիներն առանց որոշ կարգի մը պլեւայլ տէ-
րութեանց քաղաքական լրերը զատ զատ գլխոց
տակ կ'աւանդուէին, բայց աւելի Կոստ. Պոլսի եւ
Զմիւռնիոյ վրայ կը խօսուէր. առեւտրական լրեր
միշտ կը տրուէր, իսկ բանասիրական յօդուած-
ները շատ ցանցառ եւ ցամաք էին: 1842 Նոյեմ-
բերէն ետեւ աւելի կանոնաւոր բաժանումներ
դրուեցան, որ եւ 1850 էն ետքը գարձեալ ա-
ռաջին ձեւին դարձաւ, թէպէտ նոյն նիւթերը
կամ բովանդակութիւնը պահելով:

Արշալոյս Աբաբեանի այս կանոնաւոր բա-
ժանումն էր՝ Ներքին Լոբեր, Արտաքին Լոբեր եւ
Զանաչան Լոբեր: Ասոնց վրայ կ'աւելնար ամէն
թուոյ մէջ՝ Աւետարան Լոբեր: Առաջնոյն տակ
գիտէր ճարտար հրապարակագիրն բովանդակել
Օսմանեան պետութեան քաղաքական լրերն, եւ
ի մասնաւորի՝ իւրաքանչիւր գլխաւոր քաղաքաց
լրերը կը հաղորդէր: Երկրորդ գլուխը կը բովան-
դակէր Եւրոպայի գլխաւոր տէրութեանց քաղա-
քական անցքերն ու լրերը: Երրորդ գլուխը կը
զբաղէր գլխաւորաբար Զմիւռնիոյ տեղական եւ
այլ ազգային լրագիրներէ քաղեալ լրերով:
Իւրաքանչիւր թերթն ունէր ի սկզբանէ անտի
գլուխ մը՝ առաջին երեսին վարի կողմն՝ Բանասիրական
վերնագրով, որուն մէջ ուսումնական, բարոյա-
կան հատուածներ, վէպեր, պատմութիւններ
նաեւ ազգային տեղագրութիւններ, ոտանաւոր-
ներ եւ ճառեր կը զետեղուէր: Վերջին գլուխն

իւր վերջալոյսն՝ գրեթէ կէս դար հայ աշխարհը լուսաւորելէն ետեւ :

Զմիւռնիոյ օտարալեզու լրագրութեան օրինակն արդէն 1830 էն յառաջ վառած էր ժամանակին հայ երիտասարդութիւնն՝ յատուկ ազգային լրագրոյ մը կեանք տալու : Բազմանքները սաստկացան, յորդորները բազմացան, եւ ահա տեղոյն երիտասարդներէն մին՝ Ղուկաս Գ. Պալլազարեան “ազգասէր բարեկամներէն բաւական քաջալերութիւն ընդունելով ըստ ամենայն մասին”, ինչպէս կ’ըսէ Աբշուր Սեփուր-Յայտարարութիւնն, ձեռքդարկաւ ամենայն հաստատութեամբ Զմիւռնիոյ սեպհական ազգային լրագրոյ՝ որ ստուգիւ յարմար եւ յարատեւ ձեռքի յանձնուած էր : 1840 Օգոստ. 10 ինչաբաթ օրն Ստեփանոս Պապօեանցի տպարանին մէջ ծնաւ վերջապէս Ղ. Գ. Պալլազարեանի մտաց ծնունդն՝ որուն անուն տրուեցաւ Արշալոյս Արարատեան, Օրգիւղ-Քաղաքական, Բանասիրական եւ Աւետարանական : Ասոր գիրքն էր այժմու սովորական քաղաքական լրագրաց գիրքն՝ եռիջեան լրագրական միածալ թերթ մը (2 թուղթ), գիրը բաւական մեծ եւ խառն այլեւայլ տեսակ գրերէ. եւ այս գիրքը պահեց մինչեւ վերջը : Գինն էր 120 ղուրուշ, լեզուն՝ աշխարհաբար, թուղթն ու տպագրութիւնը բաւական մաքուր : Բովանդակութիւնը բնականապէս ի սկզբան անկատար կը համապատասխանէր վերնագրոյն : Առաջին երկու

տարիներն առանց որոշ կարգի մը՝ պլեկայլ տէրութեանց քաղաքական լրերը զատ զատ գլխոց տակ կ'աւանդուէին, բայց աւելի Կոստ. Պոլսի եւ Ջմիւռնիոյ վրայ կը խօսուէր. առեւտրական լրեր միշտ կը տրուէր, իսկ բանասիրական յօդուածները շատ ցանցառ եւ ցամաք էին: 1842 Նոյեմբերէն ետեւ աւելի կանոնաւոր բաժանումներ դրուեցան, որ եւ 1850 էն ետքը դարձեալ առաջին ձեւին դարձաւ, թէպէտ նոյն նիւթերը կամ բովանդակութիւնը պահելով:

Արշալոյս Արարեալի այս կանոնաւոր բաժանումն էր՝ Ներքին Լրեր, Արարեալ Լրեր եւ Ջաւաշան Լրեր: Ասոնց վրայ կ'աւելնար ամէն թուոյ մէջ՝ Արարեալ Լրեր: Առաջնոյն տակ գիտէր ճարտար հրապարակագիրն բովանդակել Օսմանեան պետութեան քաղաքական լրերն, եւ ի մասնաւորի՝ իւրաքանչիւր գլխաւոր քաղաքացի լրերը կը հաղորդէր: Երկրորդ գլուխը կը բովանդակէր Եւրոպայի գլխաւոր տէրութեանց քաղաքական անցքերն ու լրերը: Երրորդ գլուխը կը զբաղէր գլխաւորաբար Ջմիւռնիոյ տեղական եւ պլազային լրագիրներէ քաղեալ լրերով: Իւրաքանչիւր թերթն ունէր ի սկզբանէ անտի գլուխ մը՝ առաջին երեսին վարիկողմն՝ Բանասիրական վերնագրով, որուն մէջ ուսումնական, բարոյական հատուածներ, վէպեր, պատմութիւններ նաեւ ազգային տեղագրութիւններ, ոտանաւորներ եւ ճառեր կը զետեղուէր: Աւերջին գլուխն

Աւետարանի լուսինը վերնագրով՝ աւելի միայն
 Զմիւռնիոյ առեւտրական իրաց գիները կը դնէր։
 Այսպէս Արշալոյս Աւետարանն Զմիւռնիոյ Հայոց
 սեպհական լրագիրն էր եւ ընթերցողաց մեծա-
 մասնութեան տենչանաց լիովին կը համապա-
 տասխանէր։ Եւ իրօք 1850ին, Օգոստ. 18ին,
 լրագրոյն ԺԱ. Տարեշրջանին՝ Արշալոյս Աւետարան
 անուան տակ դրուեցաւ Օրդին Զմիւռնիոյ, եւ
 այնուհետեւ սկսաւ նախ Զմիւռնիոյ լրերն
 հաղորդել։ 1862էն ետեւ ազգային նիւ-
 թերն Ազգային վերնագրոյն տակ կը զետեղուէր,
 որոնք ուրիշ ման չէին, եթէ ոչ ժամանակակից
 ազգային կրօնական եւ քաղաքական խնդիրներ։

Արշալոյս Աւետարանն ի սկզբան երկշաբա-
 թաթերթ էր. բայց խմբագիրն Յայտարարու-
 թեան մէջ արդէն խոստացած էր՝ քանի մ'ամ-
 սէն շաբաթական ընել իւր թերթն, եւ իրօք
 նոյն տարին (1840) Նոյեմբեր 20էն ետքը շա-
 բաթաթերթ եղաւ եւ հետզհետէ զարգանա-
 լով՝ այնչափ յառաջ գնաց՝ որ 1844 Մայիս 20ին
 ունեցաւ սեպհական տպարան՝ Տպարան Արշա-
 լոյս Աւետարան անուամբ, եւ հոն սկսաւ տպուիլ։
 Յաջող էր ամենայն ինչ. սակայն 1845ի (Յու-
 նիս 21) Զմիւռնիոյ մեծ հրդեհը չինայեց Ար-
 շալոյս Աւետարանի տպարանին, պրեց մոխիր դար-
 ձուց հայ ձեռքին այս մեծ ձեռնարկութիւնը։
 Անխոնջ Պալղազարեան ասկէ ալ չյուսահատե-
 ցաւ, եւ առանց ընդհատելու՝ նոր տպարան բա-

նալով՝ սկսաւ դարձեալ շարունակել, սակայն
այնուհետեւ երկու շաբաթն անդամ մը, եւ ամաց
այնպէս մինչեւ վերջը:

Այսպէս այս յօրինուածով շարունակեցաւ
Աբշալայ՝ Աբաբաբեան անընդհատ՝ — որ ազգային
լրագրաց մէջ հազուագիւտ յատկութիւն մըն
է, — ժամանակին պահանջմանց յարմարիւ ջա-
նալով: Իրեն սկզբունք դրած էր՝ ~~Հայրենասիրտ-~~
~~ութիւն, Ոստանատիրութիւն եւ Եղբայրութիւն,~~ զոր
եւ գրեթէ ամէն տարեգլխոյն հրապարակաւ կը
դաւանէր: Դ. Պալդազարեան թէեւ երկայն ժա-
մանակ վարիչ էր Զմիւռնիոյ Մեսրոպեան վար-
ժարանի եւ գահերէց այլեւայլ ազգային ընկե-
րութեանց, անփոյթ չէր եղած երբեք իւր
թերթը կատարելագործելու, մինչեւ որ ան-
գութ մահը կորզեց բազմամեայ ծերունւոյն ար-
դիւնաշատ կեանքը:

Իրմէ ետքն Աբշալայ՝ Աբաբաբեան յանձնուե-
ցաւ Յարութիւն Սըվաճեան գիտնական եւ հա-
մարձակագիր երիտասարդին՝ որ ոչինչ նուազ քան
զիւր նախորդն ցուցուց իւր հաստատուն նկարա-
գիրը, գրեց ու պաշտպանեց իւր կարծիքներն
վերջին ազգային խնդրոց մէջ: Բայց աւանդ որ
միշտ ստուգուած է հին լատին հեղինակի մը
խօսքն՝ թէ “Անմտութիւն է քննադատել զայն-
պիսիս՝ որոց ականջք արագ են ի լսել եւ ձեռք՝
հզօր ի հարկանել: Հզօրք դժուարաւ առնուն

յանձն թշնամանս կրել¹ : — Կառավարու-
թիւնը 1886ին թէ դադրեցուց զԱրշալոյս Աբար-
տեան՝ թելադրութեամբ հակառակորդաց, եւ թէ
բանտարկեց զխմբագիրն, որուն անմեղութիւնը
թէեւ քիչ մ'ետքը ճանչցուեցաւ եւ արձակուե-
ցաւ բանտէ, բայց Արշալոյս Աբարտեան չկրցաւ
վերստին հրատարակուիլ, հիւանդոտ խմբագիրն
ալ 1887 Մարտ 1ին կնքեց իւր մահկանացուն:

Մենք զԱրշալոյս Աբարտեան ամենայն իրաւ-
ամբք հիմն դրինք պատմութեանս Բ. Շրջանին.
վասն զի ճշմարիտ արշալոյսն էր հայ լրագրու-
թեան: Իրմէ յառաջ երեւցած հայ լրագիրներն
իբրեւ աստղ դիշերոյ՝ իրենց տկար լուսովն, կար-
ճատեւ կենօքն լոկ զարդ մըն էին հայ ազգին,
եւ Արշալոյս Աբարտեանի ծագման ժամանակ ար-
դէն նսեմացած էին եւ մեկնած լրագրութեան
հորիզոնէն: Ի ծագել Արշալոյս Աբարտեան՝ նոր
կեանք կը սկսի. թէեւ ի սկզբան աղօտ իմն կը
լուսաւորէր հայ աշխարհն, սակայն ի սուղ ժա-
մանակի պայծառացաւ հետզհետէ, եւ շնորհիւ
իւր բազմաթիւ թղթակցաց՝ որ ամենայն համա-
կրանօք կ'ուղղէին իրեն տեղական լրեր, կրցաւ
ի ճենաստանէ մինչեւ յԱւստրիա ցրուեալ ազ-
գայիններն իրարու հաղորդել: Ճենաստանի Գան-
դոն քաղաքէն՝ ուր երբեմն հայ վաճառատունք

¹ Inconsulta in eos mittitur censura, quorum, ut longae sunt ad audiendum aures, ita graves ad feriendum manus. Potentes aegre se tangi sinunt impune.

կային եւ ցարդ կան, Հնդկաստանի, Պարսկաստանի, Ռուսաստանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Տաճկաստանի, Եգիպտոսի, Իտալիոյ, Գաղղիոյ եւ Աւստրիոյ քաղաքներէն բազմաթիւ թղթակցութիւնք¹ ցրուած կան Աբշոն* Աբաբեհեանի 45ամեայ կենացը մէջ: Առաւել քան զամենայն Հնդկահայ գաղթականութենէն ունեցած բազմաթիւ թղթակցութիւնքն (— միշտ գրաբար —) որ 1855—1872 տարիներու մէջ են, անգին գանձ են Հնդկահայ գաղթականութեան պատմութեան՝ որ ցայսօր միջին է մնացած: Մարդայո՛ր անյագ ցանկութեամբ՝ բայց ցաւով կը կարդայ հոն Հնդկահայոց մտաւոր եւ նիւթական յառաջագիմութեան հետ, (մինչեւ իւրաքանչիւր հայ վաճառական կ'ունենայ շատ նաւեր,) նաեւ ներքին անընդհատ երկպառակութիւններն, որ եւ վերջապէս պատճառ եղած են այսօրուան թշուառ անկածութեան: Աբշոն* Աբաբեհեան եղաւ քաջալեր բազմաթիւ լրագրաց Զմիւռնիոյ, որք շքեղ հրախաղուց պէս մի զմիոյ կնի հայ հորիզոնին վըպ կը բարձրանային եւ վաղ կամ անագան նսեմացած կ'իջնային, մինչդեռ ինքն նովին պայծառութեամբ կը դիտէր անոնց ծագումն ու շիջումն, եւ կը քաջալերէր ինք զինք: Տարածուած էր ամէն կողմ, Եւրոպացւոց առջեւն իսկ յարգունէր, մինչեւ ի Լայպցիկ Պրոքհաւսի տպարանն

¹ Այս թղթակցութեանց մեծագոյն մասն գիտնական եւ պատմական արժէք ունի:

լոյս տեսած Խօսակցութեան-բառգրքին Տասներորդ տպագրութեան մէջ կը կարդանք դեռ 1855ին, որ «Արշալոյ» Արարատեան մեծ եւ շատ տարածեալ թերթ մըն է ¹: Հայ գաղթականութեան ամէն երկիրներէն ունէր բազմաթիւ բաժանորդ, եւ նոյն իսկ Օսմանեան պետութենէն ժամանակ մը նպաստ կ'ընդունէր:

Արշալոյ» Արարատեանի բովանդակութեան այն մասերն՝ որ ազգային գիտութեան կը հային, կը դնենք հոս. նոյնը պիտի ընենք նաեւ այլ լրագրաց ըստ կարգին: Վասն զի այսպիսի կարեւոր տեղեկութիւնք կը կորսուին լրագրաց մէջ:

Բանասիրական յորդոր, ու մեր ազգի մայր դպրատուններուն վրայ ծանօթութիւն. Արշալոյ», 1840, թ. 5:
Հայազգի իշխանազունք Վրաստանու, 1841, թ. 32:
Համառօտ տեղեկութիւն Հայոց ազգին սկզբնաւորութեան վրայ, 1842, 71:

Ծանօթութիւն կալկաթայի Հայոց վրայ, 1842, 72:
Տ. Յովս. Քաբէլէթի քահանային լ'Արմենիա ըստած աշխատսիրութեանը վրայով, 1842, 107—158:
Սիւնեաց երկրին վրայ, 1843, 124, 126, 136, 139:
Դիտողութիւնք Հայոց լեզուին վրայ, 1843, 130, 131:

Պ. Ազգեսանդր Ռաֆայէլ Վարամեան, 1843, 142:
Յովհ. Տատեան, վառօդապետ, 1844, 174, 175:
Համառօտ նկարագիր վարուց Աստուածապ. Հայրապետին Ներսէսի, 1844, 201:

Հրովարտակէ ինչ Ռուսաց կայսեր առ Ներսէս կաթողիկոս, 1844, 207:

Կանոնք Մարդասիրական ճեմարանին Հայոց որ ի կալկաթա, 1844, 208—210:

Օրինակ կտակի Բաբաջանի, կամ Մարտիրոսի որդի Մասեհի Համադանցւոյ, 1847, 276, 277:

¹ Conversations-Lexikon, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1855, ի բառն Zeitungen.

Որչափ ալ Աբշալայ՝ Աբաբաբեան ազգիս կրօնական մէկ մասին դրօշին կը զինուորէր եւ անոր դատը կը պաշտպանէր կրօնական խնդրոց մէջ՝ երբեմն նաեւ խժբծելով հակառակորդ կողմը եւ անպատեհ հատուածներու մուտ շնորհելով, սակայն համեմատութեամբ այլ հայ լրագրաց ժամանակին՝ յայսմ մասին բաւական հանդուրժողն էր եւ դիտէր լրագրական քաղաքավարութիւն, եւ ընդհանրապէս անկողմնակալութեամբ ժամանակակից լրագրաց ծնունդը կը ծանուցանէր ուրախութեամբ, եւ մահը՝ ցաւով¹ :

Աբշալայ՝ Աբաբաբեան վերիվայր կը պահանջէ հայ լրագրաց անդրանիկն ըլլալու իրաւունքն. զոր անշուշտ մեր ընթերցողն չի շնորհեր իրեն։ Սակայն կան ուրիշ յատկութիւններ՝ զոր պարտական ենք տալ։ Հայ լրագրաց մէջէն Աբշալայ՝ Աբաբաբեան կը սկսի առաջին անգամ ազգային ամենօրեայ դիպաց, հայ ժողովրդեան կենաց մօտենալ եւ ազգին առտնին եւ արտաքին

turam Prologus Galeatus. Աբշալայ՝ մէջ հրատարակեալ այս ձեռագիրն կը լրացնէ Բաղմալիդի հրատարակածն եւ փոխադարձաբար կ'ուղղուի ասկէ իւր անուղիղ ընթերցուածքն։ Լատին բնագրին վերջին մասն՝ որ ընթերցողին ուղղեալ խօսք մըն է, որովհետեւ իրին էութեան չի վերաբերիր, կ'երեւայ թէ հին թարգմանիչն արդէն դիտմամբ զանց առած է։

¹ Եայսմ մասին մենք՝ որ ուզած ենք հայ լրագրութեան պատմութիւնը փոքր ինչ հետազօտել, շատ եւ շատ մեծ շնորհակալութիւն պարտական ենք իրեն։ Այնպիսի լրագրաց անուանք եւ այլ ամենայն տեղեկութիւնք, որ ուրիշ տեղ հետք մ'անգամ չեն թողած, հոս Աբշալայ՝ Աբաբաբեանի մէջ կը յիշատակուին բաւական մանրամասնութեամբ։

կենաց ծածկը մերկանալ. իրմով այս կէտն այնպէս զարգացաւ հայ լրագրաց մէջ, որ հետզհետէ ամէն խմբագրական զօրութիւն յինքն ձգեց: Եւ ստուգիւ Աբշուր Աբաբեան ազգին հին ու նոր կեանքն անընդհատ նկատելու մի միակ հայելին է: Ծանուցմունք (annonces), որ այս օրս եւրոպական լրագրաց մէջ մեծ նշանակութիւն առած են¹ եւ մեր քով տակաւին աննշանակ մնացած, Աբշուր Աբաբեանի էջերուն մէջ նախ կը սկսին երեւալ: Չլռենք նաեւ Աբշուր Աբաբեանի լեզուին պարզութիւնն ու կոկոխութիւնը:

Մեր լրագրական Արշալոյսն աչքէ կորուսած ժամանակ չենք կրնար անցնիլ առանց ապահովելու զԶմիւռնիացի Հայս՝ որ Աբշուր Աբաբեան իրենց նախնի գրասիրութեան պատկառելի յիշատակ մը պիտի մնայ միշտ: Սակայն երանի թէ նոյն գրասիրութեան ոգին անփոյթ չըլլար պսօր՝ ընդհանրապէս ազգային ուսումնականութեան հետ նաեւ այս լրագրական նախապատիւ առաւելութիւնը կորսնցընելուն: Կը յորդորենք ուրեմն Զմիւռնիոյ գրասէր դասն՝ որ ի բաց թողլով մարդկային որեւէ տեսութիւն՝ ջանայ յարուցանել վերստին զԱբշուր Աբաբեանի իբրեւ փիւնիկ հաւ մը, եւ անոր նոր կենացն ա-

¹ Գաղափար մը տալու համար յիշենք հոս զամերիկացին Պառնոմ. որ ծանուցում դնելու մէջ այնպէս յառաջացած է, մինչեւ Թափառք ծանուցանչ կը կոչուի: Ասիկայ ամէն տարի ծանուցմանց համար 200.000 տուար, որ է 500.000 ֆիսքին ծախք կ'ընէ:

ռաւել զգոյշ եւ խոհեմ ընթացք մը տայ, (ինչպէս կը յանձնէր Ղ. Պալգազարեան երբ լրագրոյ մը դադարման բօլոն կամ ծննդեան աւետիքը կու տար,) եւ չառնու յանձն որ պլք գրաւեն զպատիւ երիցութեան ի մէջ հայ լրագրաց:

10. ԱԶԳԱՐԱՐ ԲԻԻՋԱՆԴԵԱՆ

Շախաթաթերթ, Կոստ. Պոլիս, 1840—1841:
Խմբ. Խաչատուր Սսկանեան: Տպ. Պղ. Արապեան Ապուղեթցոյ:

ԱՐԶԱՆՆ՝ ԱՐԴԱՐԻՆԻ հրատարակմանէն քանի մ'ամիս ետքն, այսինքն՝ 1840 Նոյեմբ. 30ին սկսաւ Խաչատուր Սսկանեան՝ որ Ամերիկա առած էր իւր կրթութիւնն, աշխարհաբար շաւաթաթերթ մը հրատարակել ի Կոստ. Պոլիս, որուն անուն էր դրած՝ Ազդարար Բիւզանդեան, Կաղեթ Բազմաշէն, Բաւաթրաշէն, Աւաթրաշէն ու Զքեթաշէն¹: Այս լրագրոյ վճռաբանն (motto) էր “Ազգի մը լուսաւորութիւնը գիտութենէն ու կրթութենէն առաջ կուգայ”: Ծաւալն էր միածալ թերթ մը (2 թուղթ). գիրը միջակ, տպագրութիւնը բաւական լաւ, տարեկան գինը 100 ղուրուշ: Խմբագիրն թէեւ Նոյեմբեր 2ին լրագրոյն Յայտարարութիւնն հրատարակած էր եւ իւր լրագրոյն ծրագիրը նկարած, սակայն առաջին թուոյն սկիզբն ալ կը դնէ Ծաւթեթ-Բիւ-

¹ Բաւական հետաքրքրական են նաեւ այժմու (Արապեան) թեր եւ Խմբագրութեան բառերուն տեղ գործածած Կաղեթաթեր եւ Կաղեթաթեան բառերն:

մը՝ որուն սկիզբն յառաջ բերենք լեզուին վրայ
գաղափար մը տալու համար:

“Սովորութեան նայելով պէտք էր որ մենք ալ
առջի կազէթանիս ըլլալուն՝ յառաջաբանութենէնով մը
սկսէինք, այլ գրքերուն մէջը գտնուած յառաջաբանու-
թիւններուն վիճակը տեսնելով՝ (որոնք քիչ մարդիկ կը
կարդան) ու ալ նոյ՛” 2ին յայտարարութիւն մը հրատա-
րակելով... չենք ուզէր որ սովորութիւն է տէյի՝ պարապ
տեղը գլխացառութիւն տանք ու ուրիշ հարկաւոր ու
օգտակար բաներէ ալ աս աղադաւը ետ մնանք:” (Աշտ-
ուրբ Բիւլետէն, 1840, Թ. 1.)

Աշտուրբ Բիւլետէնի բովանդակութիւնն
էր աւելի քաղաքական լրեր, բայց ունէր նաեւ
արուեստական, բարոյական եւ գիտնական հա-
տուածներ: |

Առաջին թիւն ստուգիւ շատ աւելի հա-
րուստ է նիւթով քան Արշալոյս՝ Աշտուրբ Բիւլետէնի ա-
ռաջին թուերն: Եւ իրօք հազիւ թէ ծնաւ Աշտ-
ուրբ Բիւլետէն, սկսաւ մրցում մը Արշալոյս-
Աշտուրբ Բիւլետէնի հետ՝ իրարու քաղաքական լրերն
ուղղելով: Սակայն Աշտուրբ Բիւլետէն շատ
շուտ տեղի տուաւ. իւր աշխարհաբար լեզուն
կոստ.Պոլսոյ մէջ ամենեւին ընդունելութիւն
չգտաւ, եւ արդէն 5^ր թուին՝ անունը նոյն պա-
հելով՝ հայերէն լեզուն փոխեց տաճկերէնի, հե-
տեւելով իւր բաժանորդաց մեծագոյն մասին
խնդրանաց, որով նաեւ եւրոպացի եւ տաճիկ
բաժանորդներ գտաւ, ինչպէս կ'ըսէ ինքն իմբա-
գիրը: Սակայն կ'երեւայ թէ այս փոփոխութենէն
ալ շահ մը չէ տեսած. մէկ տարւոյ ընթացքին մէջ

շարթէ շարաթ ինկաւ եւ 1841ին վերջերը տե-
սաւ իւր վախճանը :

11. ՅԱՅՏԱՐԱՐ ԳԻՐ ԼՐՈՅ

Շարաթաթերթ, Կոստ. Պոլիս, 1840— :

Կոստ. Պոլիս 1840ին վերջերը Թափէֆի վա-
գայէ ԼԵՊ ԳԵՐԷ՝¹ սկսաւ դարձեալ շարունակուիլ,
Թափէֆի վագայէ տաճիկ լրագիրն հայերէն թարգ-
մանելով : Սակայն այս անգամ անունը քիչ մը
փոփոխուած էր եւ կը կոչուէր՝ Յայտարար գիր
լրոյ Բէժէ Տէր-Նեանն Օսմանէան : Դիրքն էր միածալ,
ի սկզբան երկիջեան, բայց քանի մը թիւ ետքն
եռիջեան լրագրական թերթ մը (2 թուղթ) :
1847ին Յայտարար լրագիր Բէժէ Տէր-Նեանն Օս-
մանէան անուամբ դեռ կը շարունակուէր. բայց
թէ երբ դադրեցաւ՝ մեր ունեցած անկատար
ատաղձն չի ներեր գուշակել :

12. ՅԱՅՏԱՐԱՐ ԳԻՐ ԼՐՈՅ

Երկշարաթաթերթ ..., վենետիկ, 1843—18... :

Խմբ. Միսիթարեան Միաշառնոթիւն :

Տպ. Մ. Ղազարոս :

Լմբողջ քսանուիրեք տարի անցած էր Ե-
ղանի Բէ-ղանդեանի դադարմանէն ետեւ՝ երբ
վենետիկի Միսիթարեան Միաշառնոթիւնն՝ ինչ-
պէս մտադրութիւնն դարձուցած էր նախնեաց
մատենագրութեանց հրատարակութեան, նոյն-

¹ Տես վերն՝ էջ 34 :

պէս պատշաճ տեսաւ վերստին իջնել լրագրական ասպարէզն: Սիրով ողջունեց ազգն Միաբանութեան 1843 ին Մայիսի սկիզբն հրատարակած ուսումնաթերթն, որուն անունը նոյն էր Եղանակ Բիշնդեանի երկրորդ անուան հետ, այսինքն՝ *Բազմաշէն*, *Օրդէր Բնական*, *Կոստանական* եւ *Բանասիրական* գիտելոց: Բաշմաշէն թէեւ իրօք 1843 Մայիսի սկիզբն սկսաւ՝ սակայն նոյն տարւոյ ամէն թուերն իբրեւ Յունուարէն սկսեալ հրատարակեց:

Բաշմաշէնի դիրքը ծանօթ է ամէնուն, մեծ քառածալ. ծաւալն ի սկզբանէ մինչեւ ցայսօր նոյն է, այսինքն՝ տարին 24 թերթ (384 երես) երկիջեան: Իսկ հրատարակութեան ժամանակամիջոցը միշտ նոյն չմնաց: Ի սկզբան երկշաբաթաթերթ էր՝ իւրաքանչիւր ամսոյն 1ին եւ 15ին մէկ թերթ հրատարակուելով. եւ շարունակեցաւ այսպէս 15 տարի՝ մինչեւ 1858, երբ ծաւալը նոյն պահելով՝ ամիսն անգամ մը սկսաւ երեւալ, եւ 15 տարի ալ մնաց այսպէս ամսաթերթ մինչեւ 1873: Նոյն տարին Բաշմաշէն կը սկսի «Նոր Շար», նոր ընթացք մը, ծաւալէն դարձեալ ոչինչ նուազեցընելով՝ իբր եռամեայ «Հանդիսարան» երեք ամիսն անգամ մը կը հրատարակուի, եւ կը շարունակուի այսպէս մինչեւ ցայսօր: —

Մեր լրագրութեան պատմութեան մէջ սակաւաւոր են այն լրագիրներն, որ երկայն եւ

միանգամայն պատուաւոր ապրած ըլլան: Ամէնքն անշուշտ մեզի իրաւունք կու տան, եթէ ուզենք Բաղձաժէպն այս սակաւաւորաց գահերէց բազմեցընել: Սակայն ամէն մարդկային գործ իւր կատարելութեանց հետ կ'ունենայ իւր տկար կողմերն, եւ յայսմ իսկ է յառաջագիմութեան հիմն: Այս պատճառաւ զարմանալի չերեւայ՝ եթէ սոյն պատուական թերթին վրայ չնշմարենք միշտ այն ամէն յատկութիւններն, որոնց գտնուիլը ցանկալի էր: — Նկատենք Բաղձաժէպն ի մերձուստ:

Բաղձաժէպի Արտաքինն ի սկզբանէ հետէ խմբագրաց մտադրութեան նիւթ եղած է: Առանձինն խնամք մը կը տեսնուի տպագրական վրիպակներէ ազատ մնալու, թուղթն իւրաքանչիւր ժամանակին պատշաճեցընելու, յօդուածներու չափն փոքր ի շատէ համեմատութեան մէջ պահելու, եւ վերջապէս ամենայնիւ մաքուր տպագրութիւն ի լոյս հանելու: Ճաշակագէտ զգածումն եթէ կատարելապէս չի հաճիր բազմաթիւ պատկերներուն՝ գիտութեան ամէն ճիւղերէն, որ կը տեսնուին Բաղձաժէպի գրեթէ ամէն հատորներուն մէջ, սակայն կրնայ զանոնք լաւ պատկերաց կարգը դասել: Իսկ ազգային հնութեանց բազմաթիւ պատկերներն, մեծ յարգունին ազգային պատմութեան եւ գիտութեան հետամուտ եղողներու առջեւ: — Այս է Բաղձաժէպի Արտաքինն:

Իսկ Ներքինը: — Բաղձաժէպն ի սկզբան

Հրատարակութեան՝ իրեն ընթերցող ընտրած էր ասելի հասարակ ժողովրդեան “տգէտ”¹ դասն, եւ այն պատճառաւ՝ ինչպէս լեզուն ժողովրդեան ասելի մատչելի ընել ջանացած էր, նոյնպէս նաեւ նիւթերն: Ընդհանուր ծրագրի մը տակ՝ եւրոպական յառաջադիմութիւնքն, ուսմունքն ու արուեստները, գիւտերն ու աշխարհագրական տեղեկութիւններն, բնական գիտութիւնները, դաստիարակութիւն, տնտեսագիտութիւն, երկրագործութիւն եւ այլն՝ կը մշակէր խնամով, իւրաքանչիւր իրաց վրայ մանրամասն ճառելով, եւ ասելի գործնական կէտերն շօշափելով: Նիւթէ այս առաջին շրջանին մէջ կը հանդիպինք նաեւ այնպիսի յօդուածներու՝ որ այնչափ յարմար չերեւան հասարակ ժողովրդեան, գրաբար հատուածներու, բանաստեղծութեանց եւ թարգմանութեանց, այն ամենայն ոչ թէ ծրագրի մը հետեւողութեամբ եղած կ'երեւայ, այլ լոկ պատահական, զոր օրինակ՝ այլեւայլ առթիւ խօսուած ճառեր ու յօդուածներ, եւ նոյն իսկ ամբողջական գրքեր: Բաղձալիլի այս շրջանին ամէն հատորներուն մէջ կը տեսնուին նաեւ բազմաթիւ անգղային ուսումնական յօդուածներ, ի բաց առեալ սոյն շրջանին վերջին տարիները:

Բաղձալիլի Նոր Շարն սկսելով 1873ին՝ կը սկսի մեկնիլ հասարակ ժողովրդեան դասէն, եւ “կը փափաքի նոր ժամանակիս լուսամիտ ուսու-

¹ Բաղձալիլ, 1845, Բառաջարան:

մնաթերթից ոճոյն ալ հետեւիլ իւիք իւիք, եւ իւրեւ լաւագոյն թանգարան կամ Հանդիսարան մ'ընել հին եւ նոր կարեւոր գիտելեաց,¹ Այնուհետեւ կը տեսնուին աւելի եւ րոպացի դասական հեղինակութեանց թարգմանութիւնք, յաճախ գրաբար, ազգային մշակեալ յօդուածներ՝ գրականութեան վերաբերեալ: Միով բանիւ՝ նոր Շարն աւելի զօրութիւն մը տալ ուզած է բովանդակութեանն որպիսութեան եւ ներքին արժողութեան:

Հետեւելով մեր սովորութեան՝ յառաջ կը բերենք հոս Բուլճարի ազգային ուսումնական յօդուածոց ցանկն:

1843

Հայերուն Ռուսաց հետ վաճառականութիւն սկսիլը. 13: — Տեղեկութիւն Աժտերխանի Հայոց վրայ. 61: — Ազգային լեզուն պահելու վրայ. 76: — Աշխարհաբաւ լեզուի վրայ. 108: — Ռուսի Հայաստանին նշանը. 128: — Լազարեան ազգատոհմին վրայ համառօտ տեղեկութիւն. 187: — Հայոց ազգային պարծանքները. 253: — Ադամայ գրախտին տեղը. 268: — Եղծ կարծեաց անմիաբանութեան Հայոց. 317, 334: — Ազգային երգերու եւ ուրիշ աւանդութիւններու վրայ. 332: Ռուսաց զինուորական ու քաղաքական պաշտօններուն մէջ երեւելի եղած հայազգի իշխաններ. 349:

1844

Հայկ. 76: — Պօզոս Պէյ Եռսուֆեան. 90: — Արամ. 105: — Տեղեկութիւն Խրիմու Հայոց վրայ. 173, 300: — Թառաղադիմութիւն ազգային. 201, 281, 314: — Տիգրան Ա. 220: — Հայոց լեզուին հնութիւնը. 332: — Հանճար եւ բարք Հայաստանեայց. 347, 365:

¹ Բուլճարի, 1873, Թառաղաբան:

1845

Հայերէնագէտ Եւրոպացիք. 59: — Ռամկական երգեր — կաքուղ. 109: — Հովիւք Շիրակայ Ա. Բ. Գ. Դ. — 140, 172, 238, 301: — Ողբ անժամ օրհասականի. 251: — Նորահնար բառերու վրայ. 267: — Արդար հայրենասիրութիւն Ա. Բ. 330, 343: — Յաղագս բնիկ հնչման հայկական տառից. 361:

1846

Հայոց անուանը վրայ. 19: — Պարսկական Հայոց ուսումնասիրութիւնը. 20: — Ներսէս Մարտիրոսացի. 21: — Ե գրին հնչմանը վրայ. 44: — Հին եւ նոր անուանց տառադարձութեանը վրայ տեղեկութիւն. 51: — Վանայ ծովուն վրայ նոր տեղեկութիւն. 72: — Հայերէն գրաբառ լեզուի յատկութեան վրայ. 196: — Ազգասիրութեան վրայ յորդոր. 241: — Մեր Ո գրին հնչմանը վրայ. 262: — Պետրոս Ամիրայ Եռասուֆեան. 309: — Անի. 324: — Ի բարերարս, ի սատարս եւ ի հետեւողս իմաստութեան ազգիս Հայաստանեայց. 338, 355, 370: — Հայկական հնութեանց վրայ. 375:

1847

Անի քաղքին աւերակները. 5: — Լրագիրք՝ Հայաստան. 11: — Ազգային երգեր. 94, 97: — Ազգային պատմութիւն ու երգեր: Ռոստոմ բէկ. 39: — Լեւոն Լ. եւ իր հրովարտակը. 92: — Մովսէս Խորենացի եւ իր Հայոց պատմութիւնը. 150: — Մեր աշխարհաբառին մէջ մտած քանի մը օտարազգի մասնիկներու վրայ. Խ. Բ. 165: — Վենետիկոյ Հայոց վրայ տեղեկութիւն. 168: — Բարդուղիմէոս (ազգային) առածներ. 198: — Մեր ազգին հին ձեռագրացը վրայ համառօտ տեղեկութիւն. 200: — Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետ. 214: — Ռամկական առակաւոր խմբեր. 259: — Եւրոպա. Արշալոյս Արարատեան. 311: — Ներքող յիմաստուն եւ ի սուրբ թարգմանիչս Հայոց. 323, 339:

1848

Օրագրաց եւ լրագրաց վրայ. 20: — Մարաշու վանքին Դատաստանագիրքը. 40: — Յաղագս իսկապիւր եւ նախագաղափար օրինակի գրոցն Դատաստանի Մխիթարայ Գօշի. 117: — Խրատք պիտանիք. 129: — Չեւապիւր Մխիթարայ Գօշի. 154: — Ազգային ռամկական

երգ. 169: — Իմաստութիւն Դաւթի քերթողի. 192: — Տաղ յեն ի վիրապէն սրբոյն Գրիգորի, Յովհաննէս Ճլուզ վարդապետի ասացեալ. 195: — Առաջարկութիւն Պ. Մ. Նիկի Ջօրայեան. 198: — Արի ամիրապետին Հայոց տուած հրովարտակը. 212: — Հայոց գրերուն վրայ. 247: — Վասն պարունակական կամ փոքր թուականացն Հայոց. 261: — Դրամք Բ. Տէգրանայ եւ Թագ Հայկական. 275: — Վախճան Ազգասէր Օրագրի. 325: — Ի տէր Ստեփանոս նահատակ Սեբաստիոյ. 341:

1849

Ազգային յատուկ դաստիարակութիւն. 5: — Մահտեսի Առաքել Տատ Ամիրայ Զատայեան, առաջին արքունի վառօդապետ. 7: — Քանդակագործմ պատկերք եւ հայ Թագուհի. 19: — Հայկական ճաշակ. 32, 352: — Ազգին յատուկ կրթութիւն տուողն պէտք է ազգային ըլլայ. 33: — Շամիրամակերտ ամբողջին վրայ բեւեռածեւ արձանագիր մը. 38: — Մովսէս քերթողաչայր Հայոց. 51: — Ազգին պակասութեանց կամ կատարելութեանց վրայ. 65: — Թիֆլիզ. 91: — Տօմարական գիտելիք. 96, 128: — Ազգասիրութիւն. 97, 129: — Ռամկական լեզուին մէջ գործածուած ինչ կամ ինչ մասնկին վրայ. 104: — Թագ Տրդատայ. 152: — Ազգային պակասութիւն մը որ յառաջագիմութեան միջոցները կ'արգիլէ. 161: — Պունեթ Սեբաստացի բժշկին խրատները. 215: — Գլխաւոր պակասութիւն Հայոց ազգիս. Յամառութիւն կարծեաց. 225: — Տաղ ննջման սուրբ Աստուածածնին: Այլ տաղ փոխման սուրբ Աստուածածնին. 246, 247: — Դրամ Զահրատայ Թագաւորի Փոքր Հայոց. 248: — Առած. 255: — Ազգերնուս մեծ պակասութիւն մ'ալ. Նախանձ. 337: — Գեղարդայ վանից նկարագրութիւն. 371: — Վեհափառ Սուլդան Ապտիւլ Մէճիտին Տիւզեան պերճափայլ տոհմին տուած նորորինակ պատիւը. 343:

1850

Հանդէս ջրօրհնաց. 1620 տարւոյն ի նոր Զուլայ. 6: — Անի քաղքին մէջ եղած եկեղեցւոյ մը լուսամտին վրայի գրերուն մեկնութիւնը. 21: — Ազգային կամ հայախօս առածք. 32, 96, 128, 160, 192, 224, 288, 352. 1851, 112, 160, 223, 370: — Հայոց մէջ մօրուաց եւ մազի սովորութիւն. 38: — Տաղ ի գլխաւորումն Յովհաննէս Մկրտչի. 52: — Տիւզեան մեծ. Կա-

րապետ Չէլէպւոյն Օսմ. վէհ. Թագաւորէն ընդունած նոր պատիւը. 69: — Ազգին օգտակար, կատարեալ գիտուն ըլլալու համար հարկաւոր եղածը. 81: — Տիգրան Վրսեր եւ Երատոյ. 152: — Պատմութիւնք ի լեզու Էրեւանցւոց. 190: — Լուր եւ տես Հայաստանի. Ա. Հայաստան. 195: Բ. Բարձր Հայք. Եկեղեց. 263: Կ. Երզնկա. 296: Դ. Յովհաննէս Երզնկացի. 1851, 213: — Ռամկական երգ ի Պստիկ Հով անուն բանաստեղծէ ասացեալ. 212: — Յաղագս Թարգմանութեան աստուածաշունչ տառից ի հայ լեզու. 212, 1851, 230: — Վանեցւոց երգ կաթաւու. 230: — Ազգային տպագրութեան սկզբնաւորութեանը եւ յառաջանալուն պատմութիւնը. 230, 344. 1851, 40, 182: — Պարթամասիր կամ Վարդանասար Թգւր. 295: — Ազգային վիպասանութիւն. 340. 1851, 6: — Ստորագրութիւն Կովկասեան գաւառաց. 341. 1851, 56, 120, 281, 314:

1851

Երկհազարեակն Արշակունեաց. 3: — Բ. Արշակունիք. 51: — Յաղագս Մովսիսի Խորենացւոյ Չորրորդ անուանեալ գրոցն պատմութեան. 69: — Ողբ ի վերայ վաղամեռիկ որդւոյ. 152: — Կ. Վաղարշակ. 167: — Նոր ածխահանք ի Մեծ Հայս. 208: — Հնգետառաներորդ տարեգարձ նահատակութեան Սրբոց Վարդանանց. 225: — Տաղ Յովհաննու Կարապետին. 343:

1852

Տեսութիւն ի գանձ լեզուին Հայոց կամ ի Ստեփանեան Բառարան. 86: — Օշին սպարապետ ու իրեն գրած ոտանաւոր մէկ թուղթը. 182:

1853

Անանիայի Շիրակունւոյ յաղագս կատարման համարողութեան եւ կերպից հարցմանց. 48, 144. 1854, 160. 1855, 304: — Ի Թաղումն Տեառն ի մեծի շարաթու ի Ներսիսէ Լամբրոնացւոյ. 132: — Ազգային ռամկական երգ մը. 212: — Սեքստուսի պիւթագորեան իմաստասիրի բարոյական առածք. 336:

1854

Անի եւ Կամախ ամրոց. 22: — Տաղ ի մանկունս Բեթղէհէմի. 181:

1856

Արքայն Իպիփանու ասացեալ զանուանս վասն
ականց պատուականաց. 46: — Թովմայի Արծրունւոյ
յաղագս շինութեան Աղթամարայ, եւ թէ ո՞րք ոմանք
յառաջ քան զձեռնարկելն Արքայի (Գագկայ) սուղ եւ
ոչ արժանի ինչ յիշատակի ի նմա գործս գործեցին. 91:
— Թովմայի Արծրունւոյ յաղագս գերապայծառ եւ պան-
ծայի սբ. Եկեղեցւոյն որ յԱղթամար քաղաքի. 123: —
Երիտաքարոյն Մակարայ վանաց. 142: — Հայք եւ Հայ-
աստան. 280: — Ազգային հնախօսութիւն. Էր կամ
Արայ Հայկալն. 341, 366:

1857

Տերմանուկեան Յովհաննէս եպիսկոպոսին ճա-
նապարհորդութիւնը. 42: — Պատմութիւն տնօրինա-
կանացն Քրիստոսի. 177: — Թուղթ Պիղատոսի դա-
տաւորի առ Տիբեր կայսրն, զոր գրեաց յետ խաչելու-
թեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. 279:

1858

Արտաշատ. 46: — Գառնի. 174: — Ազգային
ռամկական երգ մը, երգ արագիւ. 305:

1859

Ազգային պատմութիւն, Արտաշէս Ա. 8:

1860

Հայկն, Հայկայ շրջանն եւ տօնն. 3:

1861

Դպրութիւն Հայոց. 5: — Պատկեր Հայկական
դպրութեան. 31, 64, 96, 159, 191, 224, 293, 325,
357. 1862, 32, 64, 96, 128, 160, 192, 224, 256, 288,
320: — Փաւստոս Բուզանդացի. 53: — Ոսկեփորիկի
մը մէջ եղած քանի մը ազգային երգեր. 145: — Ազ-
գային երգ. 268: — Անուանց եւ մականուանց վրայ.
281: — Բնախօսութիւն Հայաստանի. 311, 347:

1862

Ազգախնամ տեսչութիւն. 3: — Հին քնար, Ա-
րար, 9: — Ազգային պատմութեան մանր պարագայք.
15: — Հայադիր. 18, 33, 65, 97, 129, 161, 193, 225,
257, 289, 323, 361: — Մասնիկք գրոց վաստակոց. 31,
93: — Թէոդորոս երգիչ ի խորհուրդ աւագ երկուշա-

բաթին. 86: — Լըվայեան տը ֆլորիվալ. 95: — Քարոզ (Գանձ) Սրբոց Վարդանանց. 174: — Նկարագրութիւն քաղաքին Կարնոյ եւ մեծ գետնաշարժին որ եղաւ յամին 1859. 146, 206:

1863

Տեղագրութիւն ի փոքր եւ ի մեծ Հայս. 6, 42, 92, 104, 161, 193, 225, 261, 291, 318, 337, 395. 1864, 9, 56, 90, 152, 187, 219, 249, 280, 315, 377. 1865, 26, 58, 119: — Ցանկ հայերէն տպագրութեանց 1862 տարւոյն ազգային հեղինակաց. 29: — Ազգային արդի վիճակը պատմութեան առջեւ. 33: — Հնիցիւրի տեսութիւն ի վերայ Հայոց. 65: — Բան խրատական եւ պիտանի յՈսկիփորիկ գրոց. 97: — Արդի Եւրոպացի հայերէնագիտաց երկասիրութիւնքը. 123: — Աշոտ Ա. Հայաստան հազար տարի յառաջ. 145, 177, 209, 241, 273, 305: — Լեւոն վերջին. 369:

1864

Ի ծնունդ Փրկչին. 8: — Յաղագս 12 ամսոց տարւոյն (Գիրք վստկց.) 27, 55, 86, 106, 146, 173, 213, 240, 276, 306, 348: — Զապել. 33, 65: — Տաղ սրբոց Վարդանանց փոխ. 42: — Ի Տեառնընդառաջ. 44: — Մեղեդի ապաշխարութեան. 74: — Լազարեան ազգատոհմ. 87: — Նեարքոս եւ Պօլիքսոս. 97, 129: — Մեղեդի յարութեան Տեառն. 107: — Ի Համբարձմն Տեառն. 139: — Առաջին ասպատակ նետողաց ի Հայս. 161, 193, 225: — Տաղ Համբարձման Տեառն. 169: — Ի Սուրբ Հոգին. 200: — Տաղ Վարդապետին. 234: — Խուլ խաչիկ. 257, 289: — Մեղեդի խաչին. 293: — Ատտիկեան մեղու ի ձիւնեղէն լերինս Հայոց. 321, 353: — Տաղ ի սուրբն Յովհան Ոսկեբերան. 344: Կիրակոս պատմիչ. 349: — Տաղ ծննդեան Տեառն. 370:

1865

Խօսնակն Եկեղեցւոյ յանապատս Հայոց. 33, 65, 97, 149, 181: — Յակոբայ Թօխաթեցւոյ ասացեալ տաղ վասն կենաց մարդկան. 208: — Չորրորդ Գարամուտ տպագրութեան Հայոց, Արգար դպիր Թօխաթցի. 213: — Սեպագիր արձանք յԱյրարատեան աշխարհի. 232: — Վահան Գողթնացի. 245, 277, 309: — Երգ ի Ս. Աստուածածին եւ ի Գարբիէլ հրեշտակապետն, օրինակեալ ի վարդն եւ ի պլպուլն. 266: —

Գիւղն Արծաթի որ ի Հայաստան. 326: — Ս. Յիզի-
տրուզիտ. 341: — Ֆիմի. 372:

1866

Դկ. Շարական առասպան, ասացեալ է սւրումնէ
բանասիրէ ազնիւ եւ ուրախ. 20: — Ապտուլահէան
Եղբարք ի Կ.Պոլիս. 55. 1867, 319: — Կոստանդին
Եզնկացի. 80: — Ազգային նկարչութիւն. 150: — Ե-
րազ Վարդան Կայսեր. Ա. 161, Բ. 193: — Բանք
յաղագս արեգական. 206: — Բանք յաղագս անցաւոր
մեծութեան. 233: — Յաղագս անգիտաց. 368:

1867

Մեր ներկայն. 3: — Ճանապարհագրութիւն
Զուար Ճիյերճի Օղլու քահանայի. 129, 180, 202, 301,
328, 370. 1868, 114, 145, 246, 320. 1869, 177: —
Անկիւրիոյ Հայերը. 257: — Ներսէս Պատրիկ Հայկազն.
297: — Հանդէս հարսանեաց Մուշ գաւառին մէջ. 307.
— Մեր նախնեացմէ ձեռուրնիս հասած ձիաբուծութեան
երկու գրուածքներ. 353:

1868

Տաղք Բարութեան. 123: — Համբարձման սո-
նին հանդէսը Մուշ գաւառին մէջ. 129: — Բաժինք
Հայոց Մեծաց. 261, 293, 336:

1869

Նշմարք եւ նշխարք ի Հայաստան աշխարհի. 65,
97, 129, 161, 193, 225, 257, 289, 321, 353: — Յով-
հաննէս Պէյ Տատեան. 160:

1870

Խիկարայ՝ Զգինին հէնց խմբէք որ ղառիւծն
սպաննէք. 263: — Հայք Հարաւային Ռուսիոյ. Դի-
տողութիւն Ատել Հոմէր տը Հէլ Վաղդիացի Տիկնոջ.
266: — Երգ առ Յիսուս. 311: — Պինկէօլ լեռանց
այցելութիւն մը. 314: — Վանայ ծով. 316:

1871

Առակք ազգայինք ի գրոց նախնեաց. 223:

1872

Երկու դարադարձ ազգային յիշատակք գալի տա-
րւոյ. 155: — Շնորհալի եւ պարագայ իւր. 161, 193, 225,
257, 289, 321, 353:

1873

Հռչակ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի. 45: — Տու-
րիա ի գագաթն լերին Արարատայ. 50: — Տիրացու
Համբարձում. 52: — Աղահանք կողքայ ի Մեծ Հայս.
54: — Թորոս Բ. 56: — Տաղ ի ծաղկազարդն. 66:
— Հայկական տաղաչափութիւն. 97: — Ազգային ու-
սանողք ի Զուիցցերի. 106: — Le seigneur de Sar-
vantikar et les chevaliers de l'Ordre teutonique, docu-
ment arménien de l'an 1271, 108: — Սուրբ Բարսեղ
եւ իւր երկասիրութիւնքն. 112: — Օրինակ խոստագրի
խնամեխօսութեան Հայոց Դրանսիականիոյ. 126: —
Սյոթմեան վիճակ հայերէն դպրութեան. 254: — Վարդա-
նայ հայկազնի Տաղ գերեզմանական վանն փոխման երա-
նեալ եւ սուրբ կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորի Վկայա-
սիրի. 264: — Երգ ազգային. 271: — Թարգմանու-
թեան վրայ. 321: — Տաղ գարնան 333:

1874

Տաղ ի ծնունդ Քրիստոսի. 6: — Նոր ուղեւո-
րութիւն ի բարձրաւանդակս Հայոց. 7, 251: — Հայ
եւ պարսկանուն սուրբք եւ երանեալք արտաքոյ տօնա-
ցուցին մերոյ եւ աւուրք յիշատակի նոցա. 13: — Հին
տպագրապետ բանասէր մի. 15: — Յորայ Գիրք եւ
հայերէն թարգմանութիւնը. 29: — Ներսէս Լամբրո-
նացի. 241: — Ողբք ի Տէր Ներսէս Արհիեպիսկոպոս
Տարսնի. 242: — S. Grégoire de Narek et ses oeuvres,
244: — Գիրք վաստակոց. 321: — Տաղ ի ծնունդ Քրիս-
տոսի (կենկապ). 329: — Յովհաննէս Այվազովսքի հայ-
կազն նկարիչ. 330: — Առածք ազգային. 336. 1875,
40, 125, 246:

1875

Մեսրոպեան Դար հայկական լեզուի. 7: — Ու-
ղեգնացութիւն ի Հայս. 17, 97: — Արա գեղեցիկ,
պատմութիւն վիպասանական. 25, 107, 230, 342. 1876,
120, 206: — Տաղ մեծի Զատիկին. 33: — Արդի Շի-
րակացիք Ռուսաց Հայաստանի. 34, 102, 209, 337.
1876, 140: — Երգք ազգայինք. 106, 215: — Հելլե-
նաբանութիւն եւ հելլենաբան թարգմանիչք հայկական
լեզուի (Դար Զ — Ժ). 118: — Հայ վանորէից ուս-
մունքն ու ջանքն. — Յոյն եւ արաբացի թարգմանու-
թիւնք եւ լեզու ԺԱ. եւ ԺԲ. դարերու. 218: — Տե-
ղագրութիւն խոսքըրջոյ. 225, 333. 1876, 193: — Ընդ-

Հանուր տեսութիւն մը նախնեաց թարգմանութեանց վրայ դատաստան ընելու. 352: — Մեղեդի ծննդեան, մարտիրոսաց. 354: — Համառօտ յերածշտական արուեստէ ի յարար գրոց. 359:

1876

Բնագրութիւն կովկասու եւ Ռուսական Հայաստանի. 113: — Բեւեռաձեւ արձանագրութիւնք Հայաստանի. 132, 199, 328: — Անսիզն Անտիոքայ եւ Սմբատ Գունդստապլ (գաղղիերէն). 289, հայերէն. 307:

1877

Հոմերական բառգիրք եւ հոմերական տողք. 15: — Գերմանացի կուղշմիտ գիտնականին խորենացւոյ վրայ բրած դատաստանը. 45, 110, 213, 289: — Les chants liturgiques de l'église arménienne, 51. — Առակ առաւու (ի Նախնեաց). 61: — Սկիզբն հայկական լեզուի եւ Գիտնեսիոսի թրակացւոյ քերականութիւն. 97: — Գիրք վաստակոց. 193: — Աստուածաշունչք. թարգմանութիւն Եօթանասնից եւ Հայկականն. եւ ամբողջութիւն Նոր կտակարանին. 200: — Եւսեբիոսի կեսարացւոյ Պատմութիւն Եկեղեցւոյ. 263: — Արտաւազդայ շղթայից առասպելք. 276: — Մեծն Ներսէս Պարթեւ. 319:

1878

Երեսնամեայ պատերազմ ի Հայս եւ կատարած Արշակայ արքային. 7: — Դատաստան ի վերայ խորենացւոյն եւ Դատաւոր նորա. 32: — Պատմութիւն քաղաքին Բիւզանդիոնի (ի նախնեաց). 58: — Եւք ի Մասիս Բակոր Պրայս Անգղիացւոյ. 116: — Աշխարհիկ կամ նոր լեզու. 213: — Ագաթանգեղոս ըստ Ալփրէտ կուղշմիտի Գերմանացւոյ. 229, 297. 1879, 10, 97, 237: — Եփրատայ գետահովտին վաճառականութիւնն. 233: — Ընդհանուր տեսութիւն արեւմտեան Ասիոյ կամ Ասիական Տաճկաստանի ժողովրդոց վրայ. 241: — Հայկական տարի. 259: — Ընդհանուր տեսութիւն հայ նոր մատենագրութեան վրայ. 305: — Խօսք Ս. Արիստիդէայ իմաստասիրի Աթենացւոյ (նորատիպ հրատարակութիւն). 320:

1879

Բանք Պտղոմեայ եւ Ստրաբոնի աշխարհագրաց վասն Հայաստանի. 3: — Գաղթականութիւն Հայոց

ի Ջավա. 185: — Ս. Արիստիդեսայ Աթենացւոյ Ջատագովութենէն գտնուած հատուած մը. 231:

1880

Զօրավարն Կոմս Լորիս Մելիքով. 68: — Աբաս Միրզա. Պարսկահայք, Ռուսաց Էջմիածնի տիրելը. 72: — Կարապետ Վ. ի տաղ աշխարհացոյց գեղեցիկ. 97: — Ախլիայի պատերազմներն. 101: — Հայք ի Հընդիկս Անգղիացւոց եւ Հոլանտացւոց. 240, 253: — Նեմեսիոսի մարդակազմութեան գրոց եւ անոր հայ թարգմանութեան ճաշակ մը. 326: — Յաղագս եկեղեցական արարողութեանց Հայոց. 340: — Յաղագս կենցաղավարութեան Հայոց. 343:

1881

Հայ ազգն եւ իւր առ մարդկութիւնն ըրած օգուաններն. 3, 97, 199. 1882, 3, 116, 202, 299. 1883, 30: — Martyre de St. Athénogène Evêque, 28, 126. — Պատմութիւն Հայ բժշկութեան. 33: — Անդրէաս վարժապետ Ղրիմի. 37: — Յաղագս հացկերուտի եւ ընտանի իրաց Հայոց. 120: — Բանք վասն խաբող աղուեսուն. 193: — Յեղաքանութիւն Կիպրոսի թագաւորաց Լուսինեան ազգատոհմին. 231. 1882, 26, 97, 200: — Աշխարհագրիտութիւն հայկական, յարաբերութեամբ Վենետիկահայ աշխարհագրութեան հանդիսին. 318, 330: — Շիրակ, տեղագրութիւն պատկերացոյց. 323: — Աշխարհագրութիւն Մ. Խորենացւոյն բաղդատեալ ընդ Պտղոմեայ. 341:

1882

Վասն վանորէից՝ որ ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ, յԱգաթանգեղեայ պատմութենէն որ եր դարապետ սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի. 23: — Յովհ. Այվազովսքի պատկերահան. 33: — Ռուբինեանց վերջին ժամանակի նորագիւտ պատմութիւն. ժամանակագրութիւն Հայոց (Յովհաննու Տարտեի, Տորտիպօլոյ եւ պիոկ.) 104: — Տնօրինական սուրբ տեղիք Երուսաղէմի (ի Նախնեաց). 198: — Ճանապարհորդութիւն Տէր Եղիշէի Սարբանկացւոյ (թարգմ. հայերէն). 212: — Նոյնն իտալերէն բնագիր. 217: — Հայաստանի գաւառաց վրայ տեղութիւն (Կ. Սոլանելի). 289: — Տեղեկութիւնք զհայկական իրաց (Դեզա). 305: — Աշխարհագրական տեղեկութիւնք ըստ Ժ. Դարու հայկական ձեռագրաց

(գաղղ). 311: — Նոյնն, հայերէն բնագիր. 315: —
Հարական հանդերձ օրհնելոյ հարսանեաց. 319:

1883

Ճանապարհորդութիւն յերդիւում Փուլքին
Ռուսբանաստեղծի, յամի 1829, — 4: — Ազգային յիշա-
տակք նոր ժամանակաց, 23: Ա. Հեղեղ ի Կ. Պօլս, յամի
1789, — 23: — Բ. Սոֆն Տիգրանակերտի, յամի
1759, — 25: — Գ. Արկածք Զովհաննու վարդապետի.
յամի 1762, — 341: — Մրրիկք եւ հեղեղք ի Թոր-
թում, 28: — Երեք ամիս ի Կախէթ, ուղեւորու-
թիւն Գարլա Սերենա տիկնոջ. 37, 142, 319: — Փղե-
նիք եւ Փենոննա՝ երկու ծաղկունք ի Շիրակ. 47: —
Պատմութիւն Վրաց (Մատենագրութիւն նախնեաց).
50, 155, 209. 1884, 18, 110, 240, 312. 1885, 114,
207: — Տեսութիւն Մարիբասեան աւանդութեան ըստ
Մ. Խորենացւոյ. 54, 111, 224, 308. 1884, 35, 123,
220, 315. 1885, 11, 108: — Ղունկիանոս երգիչ Կար-
նեցի. 97, 238, 332. 1884, 50, 137, 212, 322. 1885,
38, 123, 217: — Ի գերեզման Գրիստոսի. 129: —
Պղնձէ գլուխ մը ի Հայաստան գտնուած. 130: — Մար-
մաշինու եկեղեցւոյ կործանումն. 151: — Առածք. 154:
— Առ արեգակն. 164: — Յիշատակարան տպաւորու-
թեանց ճանապարհին յԱյրարատ. Դ. Լ. Մարդովցե-
վի. 193, 289. 1884, 97, 193, 305. 1885, 17: —
Պատմութիւն աւերման Տփլիսի. 220: — Հրդեհ Մխի-
թարեան վանաց. 272, 375: — Վասն լուսնի եւ աս-
տեղաց. 307: — Առածք. 318: — Առակ. 345:

1884

Ս. Սիմէոն ճգնաւոր եւ սարկաւազ հայկազն. 5:
— Տաղ գարնան. 17: — Խօսք իմաստասիրաց. 29: —
Նորագիւտ պատառիկ ի Գրոց տարերացն երկրաչա-
փութեան Էւկլիդեսայ Աղեքսանդրացւոյ, հին թարգմա-
նութեամբ նախնեաց. 30: — Առածք. 49: — Սահ-
մանավէմք կամ խաչարձանք. 94: — Ս. Գրիգոր հայ-
կազն յարեւմուտս, 107: — Ազգային յիշատակք նոր
ժամանակաց, Դ. Թուղթ ազգային ճանապարհորդի մը.
116: — Ե. Պատմութիւն սովուն Կարնոյ. 118: — Բա-
րոյական առածք. 122: — Հեթում պատմիչ. 202: —
Վիճակագրութիւն նուիրապետական թեմի ազգայնոց
որ ի Լեոպօլիս Աւստրիոյ ներկայ տարւոյս. 217: — Ուղ-
ղագրութիւն «Ամէն» բառին. 238: — Հին բժշկարան

Դագկայ թագաւորի. 239: — Ճանապարհորդական նկատողութիւններ, Աղեքսանդրապոլից մինչեւ ի Մրեն եւ Վերադարձ. 291. 1885, 3: — Մարտիրոսութիւն Աբրարոյն Հռիփսիմէի. (յորինեալ յամի 1668 ի Լեհաստան) 328, 1885, 33, 118, 211. 1886, 35:

1885

Տաղ գարնան. 9: — Ուխտագնացութիւն առ Տիրամայրն Հայոց ի Կամենից Փոտոլեան. 24, 97, 192. 1886, 15: — Զատիկն եկաւ (երգ Վանեցւոց). 131: — Պատմութիւն Յովսէփայ եւ կնոջ նորա Ասանէթի՝ դրստերն Պետափրէ քրմի Արեգ քաղաքի. 200. 1886, 25: — Աղագրութիւն հայկական, 229. 1886, 34, 103: — Համառոտ բովանդակութիւն տեսութեան զմարիբառեան աւանդութենէ ըստ Մ. Խորենացւոյ. 237: — Ստեփանոս Ռոշքա. 247: — Համառոտ տեսութիւն եւ խորհրածութիւնք ի Սիսուան. 297: — Համառոտութիւն Սիսուանայ, եւ յառաջարան հեղինակին. 310:

1886

Ա. Կուղչմիթ ի համապատումն Բրիտանական եւ եղծ կարծեաց նորա. 1: — Հայ վաճառականք ի Մերվ. 44: — Ղրիմու մէջ Սուտաղի հովիտը եւ նորոգ օծեալ Հայոց-Կաթողիկաց Աստուածամօր պաշտպանութեան Եկեղեցին. 81: — Դրուագ ի սուրբն եւ ի սիրելի Ներսէս Լամբրունացի. 87: — Թորելեան հանդէս ի պատիւ հայկազն գիտնականի Պր. Մկրտչի Էմին. 179: — Կաթողիկ Հայոց վարժարանք ի Կ. Պօլիս. 182: — Յուցակ Պեռլինի արքայական մատենադարանի հայ ձեռագրաց. 183: — Բացայայտութիւն մի՝ հայկական տառերու հնչման եւ գրութեան մասին առ Մեծ. Խըմբագիրն Մշակ լրագրի. 192: — Étude sur la vallée de l'Araxe et ses trois villes anciennes, 200. — Հին արձանագրութիւն մի. 273: — Արուեստ գունագոյն եւ ոսկեխառն թանաքի վասն խորանաց աւետարանի. 278: — Ճանապարհորդութիւն ի Թէոդոսիոյ դէպ ի Նոր-Նախիջեւան. 281. 1887, 5, 116, 193, 298: — Բան յագգս եւ յազինս ասացեալ ի Բամբարակէն՝ որ էր ընկեր Ամիրտովլութին. 287: — Պետրոս Աղամեան, հայ հաշակաւոր դերասան. 289: — Պատմութիւն արեւելեան վաճառականութեան ի միջին դարս. 292:

1887

Հրատարակութիւնք ազգային տպարանաց յընթաց 1886 ամին. 12: — Երգ վանեցւոց. 16: — Քննադատութիւն թղթոյն Մ. Խորենացւոյ առ Սահակ Արծրունի եւ Պատկերի Տիրամորն ի Հոգեաց վանս. 97: — Առակ. 133: — Վարդանայ վարդապետի աշխարհացոյց ամենայն տիեզերաց. 134: — Առակ. 196: — Պատառիկ մի ի գրոց մեծի վարժապետին Վարդանայ վասն գիւտի պառից մերոց ի ձեռն Ս. Մեսրոպայ. 197: — Երանելոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի մեկնութիւն Եսայեայ մարգարէին թարգմանեալ լատիներէն. 291: — Քննադատութիւն Ատողի Բառամբարտնէրի Մովսիսի Խորենացւոյ Պիտոյից գրոց վրայ. 306: — Նշանք հայկական երաժշտութեան. 315: — Նեմեսիոս եւ նորա յաղագս բնութեան մարդոյ գրոց հայկական հին թարգմանութիւնն. 318:

Կը վերջացընենք Բաշմէշի վրայ յօդուածս, մեր անձնական կարծիքն համառօտելով: Բաշմէշն մեծ արդիւնք ունի վաստըկած իւր 45 ամեայ կենաց պատկառելի հասակին մէջ: Արդիւնք մը Եւրոպացւոց առջեւ, որոնք ազգային շատ բաներու ծանօթացած են Բաշմէշի հայ՝ բայց մանաւանդ երբեմն երբեմն տեսնուած գաղղիներէն կամ իտալներէն ծանրակշիռ յօդուածներով: Եւ իրօք ամէն եւրոպացի՝ երբ Հայոց վրայ կը դրէ, կը յիշատակէ ի մասնաւորի Բաշմէշը: Բաշմէշն ունի նաեւ իրական արդիւնք մ'ազգին ինչպէս հասարակ ժողովրդեան՝ նոյնպէս գիտնոց առջեւ: Ի սկզբան, երբ իւր նմաններն շատ քիչ կային ազգին մէջ, գիտութիւններն պարզ եւ հասարակ ոճով ծանօթացուց ժողովրդեան, ազգային յօդուածներով՝ որոնցմէ թէեւ ոմանք այսօր նշանակութիւն չունին, ազգին ինքնաճա-

նաչուծեան արթննալուն ձեռնտու եղաւ, եւ տուաւ նաւու գիտնոց՝ աղգային հնուծեանց եւ գրականութեան վըպ մազմաթիւ յօդուածներ, որոնցմէ շատերն այսօր օգտակարապէս կ'ընթերցուին: Բաց ասկէ՝ եւրոպացի եւ յոյն դասական մատենագրութիւնք ըստ մասին, մազմաթիւ թատրոններ ու վէպեր ի հայ թարգմանութեամբ աղգային ստացուածք եղած են այսօր Բաղճաթի միջոցաւ: Ո՞ր թողունք աղգային թանկագին ձեռագրաց կամ հատակոտորներու հրատարակութիւնքն ալ, որոնք անբաւարժէք ունին ոչ միայն աղգային գիտնոց, այլ եւ Եւրոպացւոց առջեւ:

Ասոնք են, ըստ մեզ, Բաղճաթին առաւելութիւններն: Սակայն մեր տկար աչքը չի տեսներ հոն ուրիշ քանի մը յատկութիւններ ալ, որոնք ձրեւէ թերթի անհրաժեշտ են: Թերթ մը, ըլլայ ուսումնական, ըլլայ ընտանեկան, արուեստագիտական եւ այլն, ցորչափ հնդկացի իրեն բացարձակ ասպարէզ չէ ընտրած, պէտք է անհրաժեշտ աւելի իւր խառնուի մէջ ապրիլ, մերձեւալ ժամանակակից դիպաց այնչափ՝ որչափ իւր ուղղութիւնն իրեն կը ներէ: Այս կէտն, կարծես, Բաղճաթի մեծարոյ խմբագրութեան մտադրութեանը կարօտ է:

Ուսումնական թերթի մ'էական է քննադատական ոգի, եւ այս միայն կրնայ թերթին ներքին արժէքն որոշել: Բաղճաթի ինքնագիր աղգային յօդուածոց մէջ ընդհանրապէս կը

բաղձացուէր տեսնել աւելագոյն քննադատական ոգի, ժամանակին հմտական քննութեանց եւ ասոնց իրական արդեանց ծանրակշռութիւն տալ, թողուլ ի հնոց ինչ որ թողլի է, միով բանիւ քալել միշտ ժամանակին յառաջագիմութեան հետ: Գիտութեան լծակն է կասկածն, եւ այս կասկածն է որ գիտութիւնները յառաջագիմութեան պոթմու հսկայ հասակին հասուցած է: Անտարակուսելի է որ նաեւ մեր ազգային գիտութիւնն ալ ասով միայն կրնայ գիտութիւնն անուան արժանի ըլլալ:

Մեր անկողմնակալութեան պարտքն համարեցանք յիշատակել հոս նաեւ այս հանգամանքներն՝ որոնք ըստ մեր տեսութեան կրնային մեծցընել նոյն առաւելութիւնքն: Սակայն այս վերջնոց այնպէս լիով չտեսնուիլը՝ ոչինչ իւրիք կը նուաղեցընէ առաջնոց բազմութիւնը, եւ ոչ ալ կը նսեմացընէ անոնց պայծառութիւնը: Բազմաթիւն ինչպէս որ է՝ ոչ միայն եղած է մին ի գլխաւոր միջնորդաց՝ այլ եւ սկզբնաւորութիւն ազգային պոթմու յառաջագիմութեան:

Եթէ վենետիկի Մեծ. Միաբանութեան պարտական է ազգս մեծ երախտագիտութիւն, ասոր ոչ փոքր մասն պէտք է հայիլ այս հրատարակութեան, որ եւ պիտի մնայ միշտ անմահ յիշատակ Մեծարդ Միաբանութեան գրաւոր գործունէութեան:

13. ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ

Շախաթաթերթ, Զմիռնիս 1843—1846 :

Խմբ. Խ. Յ. Մեղիքսեյուհանց : Տպ. Արագածոնեաց Ընկերոթեան :

Արշալույս Արարատեան իւր գովելի ընթացքովն լրագրութիւնն Զմիռնիոյ Հայոց սիրելի ըրաւ, այնպէս որ իրմէ քիչ մ'ետքը նոյն քաղաքն հետզհետէ նոր լրագիրներ ծնաւ : 1843ին քանի մ'ուսումնասէր Զմիռնիացիք Արաբաշէ-նեոյ Ընկերութիւնն հաստատեցին, եւ նոր տպարան մը բացին ազգին օգտակար գրքեր հասցընելու նպատակաւ : Այս Ընկերութեան երախայրիքն եղաւ Հայրենասէր, Օրգիւթ Կարապետ, Բաշէ-նեոյ Ընկերութեան անուն աշխարհաբար շաբաթաթերթն, որ 1843 Մայիս 28ին Խաչատուր Յ. Մեղիքսեյուհանցի խմբագրութեամբ սկսաւ հրատարակուիլ շաբաթն անգամ մը : Վեց ամիս ետքն՝ նոյն տարւոյ Հոկտ. 15ին խափանուեցաւ, որչափ կ'երեւայ՝ հակառակորդաց հնարիւքն : 1844 Ապրիլ 10ին սկսաւ վերստին հրատարակուիլ. սակայն Զմիռնիոյ 1845 Յունիս 21ի զարհուրելի հրդեհն Հայրենասէրի տպարանին ալ վնասեց, եւ խմբագիրն ստիպուեցաւ նոյն տարին Յուլիս 27ին ծանուցանել՝ որ Հայրենասէրն առ ժամանակ մի 15 օրն անգամ մը պիտի հրատարակուի : Այսպէս երկշաբաթաթերթ մնաց մինչեւ 1846 Մայիս 10, երբ նիւթական կա-

բօսողութիւնն ստիպեց զինք ընդ միշտ մեկնիլ ասպարիզէն:

|Հայրենասիրի ինչպէս դիրքն ըստ ամենայնի նման էր Արշալոյս Աբաբաբեանի, նոյնպէս բովանդակութիւնն եւ ուղղութիւնը: Տէրութեան եւ կրօնի խնդիրներէ ու վէճերէ բոլորովին զգոյշ՝ կու տար իւր ընթերցողաց քաղաքական լրեր, առեւտրական ծանօթութիւններ, աշխարհագրական տեղեկութիւններ, մանրավէպեր եւ այլ ուսումնական յօդուածոց թարգմանութիւններ: Յիշատակութեան արժանի ազգային ուսումնական յօդուածներն են հետեւեալք.

Ազգային հնութիւն մը (Եկեղեցւոյ անկեան քարի Զապէլ թագուհիէ, ի թուին Հայոց ՈՂ.) Հայրենասիր, 1843, Թ. 1:

Նորագիւտ նշանք Հայաստանի նախկին բարեբերութեան, 1843, 5:

Հայոց լեզուին վրայ, 1843, 8:

Համառօտութիւն ազգասիրական սխրագործութեանց Տ. Ներսէս Հայրապետի, 1843, 17, 18:

Հմտութիւն զԻջմիածնէ (Պր. Բրօսսէի, թրգմ.) 1844, 31: Երկու յիշատակարանք հնութեան, 1844, 41:

Հաստատութիւն Մենաստանին Իջմիածնի եւ Ուսումնարանի նորին. 1845, 77, 79:

Պատմութիւն կղզւոյն Սեւանայ, 1846, 103 — 105:

Հայրենասիրին իբր ինքնուրոյն եւ մասնական արդիւնքը կրնանք թերեւս նկատել սա պարագայն՝ որ իբրեւ գործիք Աբաբաբեանէն ու Կերո-Ռեան՝ նոյն ընկերութեան անդամոցն ուսումնական աշխատութեանց գրդիւ եղած է: Այն

Ընկերութեան բարձմամբն՝ վերջացաւ ինքն ալ, եւ կը մնայ պսօր իւր յիշատակարան մը Զմիռնիոյ Հայոց մէջ 1840էն ետեւ տեսնուած ուսումնական շարժման:

14. ԱԶԳԱՍԷՐ

Շաքալթաթերթ, Կալկաթա, 1845—1852:

Խմբ. Մ. Դ. Թադիսաթեանց: Տպ. Արարատեան Ընկերութեան:

Հնդկահայք, որ հայ լրագրութեան հայրն էին եղած, դարուս գրեթէ մինչեւ կէսն ուսումնական շարժում մը չցուցին, կարծես յուսահատած Աղբաբի եւ այլ հրատարակութեանց անյաջող փորձէն: Դարուս առաջին կիսոյն վերջերն շարժումն՝ որ սկսած էր հայ գաղթականութեանց մէջ՝ Հնդկահայոց վրայ ալ առանց ազդեցութեան չմնաց, մանաւանդ Աբշարյան Աբաբեանի սերտ յարաբերութեամբն, զոր ունէր անոնց հետ: 1845ին սկիզբը Կալկաթայի մէջ, ուր էր Հնդկահայ գաղթականութեան կրթութեալ եւ հարուստ մեծ խումբն, Աբաբեան Ընկերութեան անուամբ հիմնարկութիւն մը հաստատեցին տեղացի ուսումնատենչք, որուն մի միակ վախճանն էր տեղաբնակ Հայոց ազգայնութեան պահպանման եւ ուսումնական յառաջադիմութեան ձեռնտու ըլլալ՝ դպրոցներ հաստատելով, եւ գլխաւորաբար օգտակար գրքեր հրատարակելով: Գործքն եռանդուն եւ գործունեայ անձանց

ձեռք շատ շուտ յառաջ գնաց. նոյն տարին ընկերութիւնն սեպհական տպարան մը բացաւ, որուն անդրանիկ ծնունդն եղաւ Օգոստոս 16 ին՝

Ազգասէր, Օրհիւր Աւարտեան ընկերութեան, խառնակ, արտասովոր, բնական է-բարոյական գիտելեաց անուամբ շաբաթաթերթ մը, որուն վճռաբանն՝
 «Ասուսմն առնէ զմարդ երջանիկ», Մասեաց փոքրիկ պատկերին ստորոտն կը հանգչէր։

Ադէսիւրի դիրքն էր կէս քառածալ թերթ (4 թուղթ), տպագրութիւնն ու այնչափ մաքուր, տարեկան բաժանորդագինն՝ 24 ռուբլի (գրեթէ 50 ֆր.)։ Խմբագիրն էր Մեսրոպ Դաւիթեան Թաղիադեանց, սարկաւագ Էջմիածնի, որ իբրեւ հայրենասէր գրագէտ եւ բանաստեղծ Հնդկահայոց մէջ ամենանշանաւոր անձն է¹, եւ նոյն ժամանակ կալկաթայի նորահաստատ Ս. Սանդխտոյ դպրոցին վարիչն էր։

Ադէսիւրի լեզուն ի սկզբան աշխարհաբար էր։ Սակայն աշխարհաբարն հաճոյ չեղաւ Հընդկահայոց, որոնց չափ գրաբարի սէր չէ ունեցած եւ ոչ մի հայ ժողովուրդ, եւ կրնանք ըսել թէ նաեւ գրաբար գրութեան մեծ յաջողութիւն տեսնուած է միշտ իրենց մէջ։ Հասարակաց թա-

¹ Մ. Թաղիադեանց ունի բազմաթիւ ընտիր երկասիրութիւններ՝ գլխաւորաբար բանաստեղծական, որոնց մէջ նշանաւոր են մանաւանդ՝ Սոն Է- Սոնդիդի, Կալկաթա, 1847, եւ Ճանապարհորդութեան ի Հայո, Կալկաթա, 1847։ Ցեռ՝ Կենսագրութեան Մեղրութեայ Դաւիթեան Թաղիադեանց Երեւանցոյ, հաւաքեց եւ խմբագրեց Տ. Յովհ. Կ. Մկրեան, Թիֆլիզ, Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի տպարան, 1886։

խանձանքն ստիպեց զխմբագիրն՝ որ հրատարակմանէն քանի մ'ամիս ետքն՝ 1846 ին սկիզբն լեզուն փոխէ գրաբարի: Այսպէս գրաբար լեզուամենայն յաջողութեամբ շարունակուեցաւ մինչեւ 1848 Յունիս 24, երբ Աշխատէրն իւր 141 թուովն գուժեց թէ Աբարաթեան Ընկերութիւնն լուծուած է, վասն զի հետզհետէ տպուած գրքերն կը մնային Ընկերութեան քով, եւ Ընկերութեան լուծմամբն կը դադրի նաեւ Աշխատէրն: Եւ այսպէս Աշխատէրն իւր առաջին շրջանն հինգ հատորով փակեց, իւրաքանչիւր վեցամսեայն մէկ հատոր հաշուելով:

Ոչ այնչափ Ընկերութեան լուծումն, որչափ Աշխատէրի դադարումն մեծ ազդեցութիւն ըրաւ Հնդկաբնակ Հայոց վրայ. — նշան՝ գտած մեծ համակրութեանն: Ամէն կողմանէ ցաւակցութեան թղթեր եւ յորդորներ տեղացին, եւ կարկառեցան նաեւ զուարթառատ ձեռքեր: Շատ չանցաւ՝ կալկաթայի եւ այլ քաղաքաց հայազգիք գումար մը ժողովեցին, գնեցին հայերէն տպարանի մը կարեւորներն եւ ընծայեցին Մ. Դ. Թաղիադեանցին՝ պայմանաւ որ շարունակէ Աշխատէրի հրատարակութիւնն: Արշալոյս Աբարաթեան (1848) իւր 324 թուովն հրաւեր մը կարդաց ազգին լրութեան, որով նաեւ Եւրոպայէն բաժանորդներ ձեռք կարկառեցին: Աշխատէրն նոյն տարին՝ 1848 Սեպտեմբ. 16ին վերստին լոյս տեսաւ ի տպարանի Աշխատէրի Աբարաթեան, դարձեալ գրա-

Բար: Թաղիագեանց լրագրոյն հոգն ընդորովին
 վրան առաւ, եւ ի յիշատակ դադարեալ ընկե-
 րութեան՝ անուանեց զայն Ազգասէր Արարատեան,
 Հանրապետութեան ղեկավար, եւ այս Բ. Շրջանին
 վճարան դրաւ՝ «Մաքուր խղճմանքն առնէ
 զմարդ երջանիկ», որ խօսքն կը շրջապատէր
 թերթին ճակատն տեսնուած Մասիս լեռն, որուն
 ստորոտն բաց գիրք մը կը հանգչէր: 1849 Սեպտ.
 15ին տասնօրեայն փոխեց երկշաբաթաթերթի՝
 անուանելով Հանրապետութեան ղեկավար, եւ վճար-
 անքն առաւ՝ «Աստուած եւ աշխատութիւն»: Ապրեցաւ
 այսպէս իբր երկշաբաթաթերթ մինչեւ 1851 Փետրուար 15,
 երբ Թաղիագեանց հարկ համարեցաւ Աղբաւի Արարատեանի 66^ր
 Թուովն նոր ցնցում մը տալ թուլացեալ սրտե-
 րու: Նոյն Թուով խմբագիրն խմբագրութեան
 դրամական նեղութիւններն ու տառապանքները
 սրտաշարժ գրչով նկարագրելէն ետեւ՝ սա խօս-
 քերով վերջ տուաւ իւր թերթին: «... Եղեն
 այժմ լրագիրք ազգին մերոյ ի Հնդիկս, որպիսի են
 Աղբաւի եւ Բաւաւի Մատրասայ, Օճանաւի եւ
 լրագիրն Բումբայոյ, Շաբաւի եւ Կալկաթայ եւ
 Աղբաւի¹, այլ ոչ ոք ի նոցանէ հաս ի հասակ

¹ Ինչպէս Սինկափորի Ուսմանի լրագրէն (1851, Թ. 43) կ'իմանանք՝ ասոնցմէ Աղբաւի, Օճանաւի եւ Շաբաւի լրագիրներն Աղբաւիէն 40—50 տարի յառաջ հրատարակուած էին: Աղբաւին իբրեւ անդրանիկ հայ լրագիր՝ ծանօթ է արդէն մեր ընթերցողաց: Բաւաւին հրատարակուած է 1848ին, որուն վրայ քիչ մ'ետքը: Իսկ Օճանաւի եւ Շաբաւի պէտք էին պատմութեանս սկիզբները

մանկութեան, ուստի եթէ յամենուստէք կուսէ
լքեալ եւ բարձի թողի եղեալս Աշխարհի Արար-
ութեան երկեմնից եւ կիսոյ մեռանիցի՝ չիք զարմանք :
Եթէ քան զմեզ քաջեան այսքանեաւ գէթ զայս-
չափս առնել ազգասիրիցեն, առաջին մէք լիցուք,
որ համբուրեմք զձեռն: — Գնա՛ Աշխարհ, մե-
ռիր որպէս եւ ամենայն նախորդք քո, եթէ միայն
քո պարծանաց աշխատիս եւ ոչ ընդհանուր ազ-
գիդ: Զի զոր ազգդ ոչ ունիցի, կամ ունել ոչ
կամիցի, եւ քեզ ինքեան աւելորդ այն եւ ան-
պիտան է: Մեռիր. այլ երանի՛ էր քեզ, եթէ
զմահ ծերունւոյն Սիմէօնի մեռանէիր՝ ասելով.
Արդ արձակեա զծառայս քո ի խաղաղութիւն,
զի յեւն աչք իմ շէշիւնսն քո, զոր պատրաս-
տեցեր ժողովրդեան քում Իսրայէլի: »

Ո՞ր սիրտ չի խոցիր այս թախծալից հրա-
ժեշտէն: Այո՛, ամիս մ'անցաւ, եւ Հնդկաս-
տանի անուանի հայ բանաստեղծն ու հրապա-
րակագիրն հասցուց դիպեցուց իւր սլաքն զգայ-
ուն սրտերուն: Թաղիադեանց նոյն տարին Արշալոյս
Արարութեանի (1851) 398 թուոյն մէջ «Աշխարհի
Արարութեան այս երրորդ անգամ» վերնագրով՝
ծանոյց Մագրասէ, Դանգունէ, Բաթաւիայէ ըն-
դունած նամակներն, որոնց մէջ յիշատակու-
թեան արժանի է ի մէջ այլոց թուղթ Մարիա-

գրուիլ. բայց որովհետեւ ժամանակագրական կարգն անցաւ,
եւ չենք ուզեր հոս կարգը տակնուվրայ ընել, կը դնենք ի
վերջոյ Յաւելուածի մէջ, ուրիշ ուղղելեաց եւ յաւելեաց հետ:

մայ 8. Յարութիւնեան եւ Օրիորդ Թագուհւոյ Մանուկեան՝ Մարց արդի գրագիտութեան Ազգիս ի Բաթաւիայ, որոնք 400 ռուփի (գրեթէ 1000 Փր.) ուղարկելով Թաղիադեանցին՝ կը յաւելուն. «Եթէ հնար իցէ այսու դուզն գումարիւ ձեզ քաջալերս առնել, զի կրկին սկսանելով ի լոյս ածչիք ՂԱԳԻՒՄԷՐ ձեր՝ մեք հոգւով ուրախ լիցուք. քանզի կարի ցաւ է մեզ ընդ կորուստ այսպիսի պատուական լրագրի յաղագս մեր ի Հնդկիս¹»:

Գործունեայն Թաղիադեանց չյապաղեց. 1851 Սեպտ. 15ին վերստին կեանք տուաւ ԱզգուՄԷՐ ԱՐԻՄԻՆԻ, դարձեալ իբր երկշաքաթաթերթ: Սակայն այս երրորդ անգամն ալ տարիէ մ'աւելի չկրցաւ ապրիլ. 1852ի սկիզբները տպարանն փոխադրուեցաւ ի Չիչրա գիւղաքաղաք, որ կալկաթայէն գրեթէ 30 մղոն հեռի է: Այս օդափոխութիւնն ալ չօգտեց. 1852 Յուլիս 15ին ի սպառ դադրեցաւ բաժանորդաց

¹ Աւելորդ չէ հոս յառաջ բերել Սինկափորի Ուսմանէր լրագրոյ (1851, Թ. 43) այս առթիւ գրածն. «Այս ողբամբ սակս մահուան ԱզգուՄԷՐԻ, եւ ոչ ընդունայն ողբամբ քանզի նովաւ կորուսաք զարձանագրութիւնս ազգային գործողութեան ի Հնդկիս եւ ի տար յաշխարհս, նովաւ կորուսաք զպիտանի խթանս ազգային ուսումնասիրութեան, եւ նովաւ կորուսաք զվայելագրութիւնս հմուտ քերթողի եւ վերատեսչի. նովաւ կորուսաք զհոգին ազատագրութեան, եւ նովաւ կորուսաք զվատագովս ազգիս՝ եւ զխրատիչս եղեռնագործից եւ անիրաւաց, եւ ի վախճանի նովաւ կորուսաք զամենայն, եւ զամենայն զորս պիտանի էր հասարակութեան, ուստի ցաւիմք եւ հեծեծանոք ցաւիմք զկորուստ սիրելւոյն ԱզգուՄԷՐԻ»:

պակասութեան պատճառաւ: — Ասիկայ հայ լրագրութեան հին, սովորական, համաճարակ եւ մահացու ախտն է:

Աղբ-իւրի բովանդակութեան վրայ այսպէս կը խօսի ժամանակակիցն Ե-ր-ո-յ-ւ (1850, Թ. 34.). “Իւր նիւթը քննելով՝ կը տեսնենք որ քաղաքական մասին կատարելութեան ու շարունակեալ ամբողջ պատմութեանն այնչափ միտ չի դնել, այլ աւելի կը ջանայ բարոյական, բանասիրական, տնտեսական ու զուարճալի հատուածներ հրատարակել, եւ գլխաւորաբար իրեն պարտք կը սեպէ Հնդկաստանի Հայոց ազգային տեղական խնդիրներուն վրայ խօսիլ, ազգային դէպքերն, ազգային որոշումներն ու դպրոցներուն վիճակը ծանուցանել, հոնտեղացի Հայոց ազգային հոգին պահել ու վառել...: Աղբ-իւրի դատաստանները բաւական ազատ են, արձակ ու սուր թէ՛ գովելու եւ թէ՛ յանդիմանելու մէջ...: Իսկ իր լեզուին ոճը կենդանի ու խաղացկուն է, եւ տեղացւոց բնութեանը համաձայն նմանութիւններով ու առակներով զարգարուած. մէջը բանասէր մարդու մը մտածութեան արժանի զանազան խօսքի կամ բառի գիւտեր կը գտնուին. նոյնպէս նոր շինած կամ բարդած բառերուն մեծ մասին վրայ լեզուագիտական աշխոյժ կամ յաջողակութիւն մը կ'երեւայ: ”

Աղբ-իւրի աշխարհաբարն վառվռուն է եւ բնական, եւ որչափ կ'երեւայ՝ գրաբարի հետեւ-

ողլութեամբ գրուած է: Ահաւասիկ պատառիկ մը վասն բանասիրաց:

«Այս տարոյս յորդութիւնն Գանգէսի համարեա թէ երեք մասն Բանգալու ծածկէլ այ ջրով. երկրամիջի շատ քաղաք եւ գիւղօրէք, եւ վաճառականաց շատ նաւեր այ կործանէլ. շատ մարք իւրեանց կաթնակեր որդեկանին իւրեանց գրկին երկու եւ երեք օրերով ծառերի վերայ են մնացէլ. որոց օգնութիւն այ հասէլ՝ փրկուէլ ան, եւ որոց ոչ՝ քնահատ եւ սովամահ վէր ան ընկէլ, եւ յուծական գերեզմանում ան թաղուէլ. մայրն իւր սիրական զաւակի խոտուր: Աղիողորմ պատահարք. ով կարէ առանց արտասուաց նայիլ այնքան ողորմելի համարարածոց նեղութեան: Մեր աշխատանաց ընկեր՝ պիտանի եւ օգտակար անասնոց չարաչար պատահարն թողում ամէն ընթերցողի ինքնին ի միտ առնուլ եւ ցաւակից լինել: Եթէ տէրութիւնն հոգ չտանի իւր տառապեալ հպատակաց վերայ՝ կկարծվի որ սովու կը հանդիպի այս ամէնառատ եւ բարեբեր երկիրու: Հարուային կողմերից այն փափկասուն երկրական խաթունանին, ան ողորմելի կերպ թափառական դարձել, որոց երբեմն լոկ տեսնովելն զարմանք էր համարելի, եւ ժողովուրդք սկսէլ ան խուռն ընթանալ ի մեր մայրաքաղաքն եւ իւրեանց անասունքն հողումոխիբ գնով վաճառել վասն իւրեանց ապրստի:» (Ագգոստոս, 1845, Թ. 4.)

Ագգոստոսն շնդկահայոց ամենանշանաւոր թերթն էր, չունեցաւ իւր նմանն՝ ոչ յառաջ եւ ոչ յետոյ: Իւր անաչառութեամբն եւ տեղական լրոց առատութեամբն շատ սիրելի էր եղած իւր ընթերցողաց: Սակայն իւր կենաց օրերն ալ շատ մ'ուրիշներու պէս երկար չեղան. գրեթէ ութ տարի ապրելէն ետեւ մեռաւ, շնդկահայոց պատմութեան նշխարաց բաւական հարուստ թանգարան մը, եւ հայ լրագրութեան պատմութեան մէջ բարի յիշատակ ու պատուաւոր դիրք մը ժառանգութիւն թողլով:

15. Կ Ո Վ Կ Ա Ս

Շախաթաթերթ, Տիֆլիս, 1846—1848:

Խմբ. Յ. Կարենեանց եւ Ս. Պատկանեան:

Տպ. «Կովկաս», շրագրի:

“ Հայոց նոր գրականութեան, լրագրութեան, մտաւոր շարժման, քաղաքական զարգացման “ ինիցիատիւը ” անկասկած Տաճկաստանի հայերին է պատկանում: Նրանք էին, որ առաջին անգամ հիմնեցին լրագիրներ ու ամսագիրներ, հրատարակեցին գրքեր ու գրքոյկներ, սկսեցին խօսել հայերի քաղաքական դրութեան վրայ՝ մի խօսքով առաջին զարկը տուին հայոց մտաւոր շարժմանը, որի հակահարուածը (contre-coup) զգացուեցաւ եւ ռուսահպատակ հայերի մէջ¹: ” Եւ իրօք մինչեւ դարուս կէսն Ռուսահայոց ուսումնական հայերէն գրոց եւ դասագրոց պիտոյքն միայն Արեւմուտք կը հայթայթէր: Գրեթէ կէս դարէ ի վեր Ռուսաց հետ՝ Ռուսիոյ Հայք եւս սկսան ուսումնական կեանք. եւ գլխաւորաբար ի Գերմանիա ուսումն առած երիտասարդք գրականութիւնը ձեռք առած՝ քիչ ժամանակի մէջ կրցան Արեւմտից դիմաց՝ Արեւելից նոր հայգրականութիւն մը կանգնել:

Այս նոր գրականութեան ներկայացուցիչներէն միոյն՝ լրագրութեան հիմնադիրն ալ Ա-

¹ Յարոյ, Հայոց Ռուսաց Ռուսահայերէն Կէս-Կարգ, Թիֆլիս, 1878, էջ 17:

րեւմտքէն եկաւ: Յակոբ Վարժապետ Կարենեանց, Կարնեցի գաղթականն ի Տփղիս¹, իրեն օգնական առնլով ՂՄ. Պատկանեան՝ փորձեց առաջին անգամ Ռուսահայոց մէջ լրագրութիւն հաստատել: Այն ժամանակ, ինչպէս ցայսօր, կը հրատարակուէր «Կովկաս» (Кавказ) ռուս կիսապաշտօնական լրագիրն: Կարենեանց այս առաջին սկզբնաւորութիւնն պատշաճ տեսաւ սկսիլ թարգմանութեամբ նոյն լրագրոյ, նոյն անուամբ Կովկաս լրագիրը հարստացնելու: Ասով բնականապէս իւր բովանդակութեան մեծագոյն մասը կը կազմէին այն լրերն, զոր կու տար ռուս «Կովկաս»:

Կովկասու առաջին թիւն ելաւ 1846 ին Յունուարի 12ին²: Դիրքն էր սովորական քաղաքական լրագրաց նման երկու մեծագիր թուղթ. «գիրը մեծկակ, տարեկան գինն էր 7 մանէդ (գրեթէ 120 ղր.) եւ շաբաթը մի անգամ կը տպուէր: Լեզուն գրաբար էր, որուն մէջ բաւական յաջող ձեռք ու վարժ գրիչ մը կ'երեւ-

¹ Ասոր խնամոցն ու առատաձեռնութեանը պարտական ենք Էջմիածնի ձեռագրաց Մայր Յուշակը, տպ. ի Տփղիս 1863: Նոյնպէս Բաղդադոսթիւնն Պարսոսթիւնն Մովսէս Խոսրոսայ տպագրելոյն ի վեհետ. ընդ երկուց ձեռագրաց, ի Տփղիս, 1858:

² Բաւական շփոթութիւն կը տիրէ Կովկասու հրատարակման տարին ծանուցողաց մէջ: Յարոյ, աւր, էջ 18, Ա. Երիցեան, Փոք, 1879, թ. 9. էջ 45, եւ Հայկուն Մարտիկոսթիւն, ի բառն Կովկաս, կը դնեն 1847: Ուղիղն է Եւրոպայինը, 1850 թ. 35, ինչպէս մենք ալ գրած ենք: Հմմտ. Արշալույս Արարտիւն, 1846 Մարտ 8, թ. 254, եւ 266, 267 եւայլն թուերը:

ար. նոր յարմարցուած բառերուն մեծ մասը լեզուագէտ մարգու մտադրութեամբ եւ ախորժակաւ շինուած կրնանք համարիլ. բայց կը գործածէր նաեւ Եւրոպացւոց եւ Ռուսաց այնպիսի զինուորական եւ քաղաքական բառերը, որոնց հայերէնն ինք դեռ չէր գիտեր կամ չէր կրցեր ճշգիւ յարմարցընել¹ : . . . Իր պատմական ոճը ծանր, հանդարտ ու չափաւոր կ'երեւար : Իսկ պարունակած նիւթն էր գլխաւորաբար Ռուսաստանի դէպքերն ու կարգադրութիւնները կայսեր հրամանները գովեստով, դրսի տէրութեանց գործողութիւններն այնչափ՝ որչափ որ Ռուսիայի լրագիրները կը պատմեն, բայց չափաւոր աղէկ կարգաւորութեամբ ու շարունակեալ ընթացքով : Աս կողմանէ կրնանք ըսել որ Ռուսաստանի լրագիրներուն կը նմանէր, իսկ իրեն յատուկ եղածն աս էր որ ան կողմերու Հայոց ընդունած պատիւները, մասնաւոր դէպքերն ու հանգէսները կը դնէր, եւ պարագաներուն թոյլ տուածին չափ կը ջանար որ ազգայնութեան սէրը պահելու գործակից ըլլայ : . . . Վերը յիշուած նիւթերէն զատ ունէր նաեւ տեղ տեղ բանասիրական ու պատմական կտորներ, վէպեր, տանաւորներ ու առեւտրական լրեր² : »

¹ Ոչ այնչափ հայերէն բառերը չգտնել կամ յարմարցընել չկարենալ է պատճառն, որչափ որոշ սկզբունք մը, որ այսօր այնչափ յառաջացած է ոմանց քով, որ քիչ ժամանակէն պիտի ունենանք հայատառ ռուսաբարբառ թերթեր :

² Եւրպա, 1850, էջ 139 :

ԱՊՐԷԼԻՆ ԻՐԱՆԵԼ ԵՆԴՐԱՆԻԿ ԼՐԱԳԻՐ ՌԱԼՍԱՆՏԱՅՈՐ, աւելի դժուարին դրից մէջ քան այսօրուան հայ լրագիրք, եւ միանգամայն չկարենալով ունենալ այն ընդհանուր ծանօթութիւնն ազգին եւ ազգային իրաց վրայ, չէր կրնար բնականապէս կատարեալ ըլլալ ամէն կողմանէ եւ յատկապէս ազգային լրագրի մը նկարագիրն ու ոգին ունենալ: Ազգային կարեւոր յօդուածներ, թըղթակցութիւններ պակսելով՝ կը շատանար ազգային լոկ լրեր տալով, եւ ուրիշ յօդուածներն ու պատմութիւնները թարգմանելով: Եւ որչափ ալ ուզեն ստգտանել գրաբարատեացք ոմանք իւր գրաբար լեզուն, մենք կը կարծենք թէ այն ատեն յարմար կրնային տեսնել գրաբարն իբրեւ լրագրի լեզու, քանի որ ռուսահայ ժողովրդենէ ընթերցող չկար՝ այլ միայն ուսումնական դասերէ, եւ աշխարհաբարն առ Ռուսահայս դեռ կը սպասէր Աբովեաններու եւ Նազարեաններու՝ գրաւորի ելլելու եւ գլխաւորաբար հրապարակագրական լեզու ըլլալու համար: Եւ սակայն աշխարհաբարն ալ ի սպառ մերժուած չէր ԱՊՐԷԼԻՆԵՆ:

Այսպէս շարունակեցաւ ԱՊՐԷԼԻՆ մինչեւ 1848 Սեպտ., երբ ծախուց՝ մուտքէն առաւելութիւնը¹, եւ աւելի՝ ժամանակին եւրոպական յեղափոխութեանց ծագմամբն՝ գրաքննութեան

¹ Հայաստան, 1850, Թ. 43:

խստութիւնը փակեցին ասպարէզն Կովստու առջեւ: Սակայն Կովստ Ռուսահայոց մէջ լրագրութեան գաղափարը ծնաւ եւ սէրը վառեց, այնպէս որ մահուանէն երկու տարի ետքն Աբրահամը բարձրացաւ իբր շարունակութիւն Կովստու:

16. ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Շաքալթալթերթ, Կոստ. Պոլիս, 1846—1852:
Խմբ. Յ. Չամփոռնեանց, եռ այլք: Տպ. “Հայաստան, լրագրի:

Տեսանք որ Կոստանդնուպոլիս, կենդրոնն արեւմտեան Հայ գաղթականութեան, ունեցաւ իւր սեպհական լրագիրներն. (Արշ. Գէր, Աղբարբ Բէշտեփեան, Յարպարբ.) սակայն ամէնն ալ սակաւակեաց, ամէնն ալ թերի եւ անկենդան: Միւս կողմանէ թեւեւ Արշալայն, Բաշմալեօն, Հարեփեանքն գլխաւորաբար Կոստանդնուպոլսոյ համար էին, բայց տեղական քաղաքական եւ ազգային լրերն չէին կրնար ժամանակին տալ: Կը ղգար Կոստանդնուպոլսոյ Հայ գաղթականութիւնն սեպհական թերթի մ'անհրաժեշտ կարեւորութիւնն. սակայն Յովհաննէս Չամհուճեանցի ամէն ճիգն այս կարօտութիւնը լեցընելու՝ քաղաքական իշխանութեան կողմանէ դժուարութեանց կը հանդիպէր: Վերջապէս որոշեց Հայոց Պատրիարքարանն որ Սահմանդաշ Կոստանդնուպոլսոյ անուն լրագիր մը հրատարակուի¹ եւ յաջողե-

¹ Արշալայն Աբրահամ, 1846, թ. 258:

ցաւ թղլտուութիւն առնուլ: Առաջին թիւն, որ 1846ին Յուլիսի 1ին հրատարակեցաւ, նոր անուամբ՝ Հայաստան, Լրագիր Կապույտ, ազգային, քանասիրական եւ առեւտրական կոչուեցաւ: }

{ Հայաստանի դիրքն էր մեծագիր միածալ թերթ մը՝ երկու թուղթ, եռիջեան, թուղթն ու տպագրութիւնը լաւ, իսկ տարեկանն՝ 100 ղր.: }

Կը հրատարակուէր ամէն շաբաթ: Խմբագիր դրուեցան Պատուելի-Յովհաննէս-Պրուսացի-Տէր Կարապետեան-Չամուռճեանց-Տէրոյնց, որուն լեզուագիտութիւնն եւ բազմաձմուտ գրագիտութիւնը ծանօթ էր, եւ Մկրտիչ Աղաթոն:

Հայաստան քաղաքական լրոց կողմանէ չէր այնչափ հարուստ եւ ստուգապատում, մանաւանդ եւրոպական տէրութեանց մասին: Իւր առաւելութիւնն էր տեղական քաղաքական եւ ազգային լրերն, ազգային Պատրիարքարանի կարգադրութիւններն եւ այլն ընդարձակ ու ճիշդ հրատարակել: Բաց ասկէ՝ նաեւ գաւառական թղթակցութիւնք աւելի կ'երեւային Հայաստանի մէջ, քան իւր ժամանակին ուրիշ լրագրաց: Գիտնական եւ բանասիրական հատուածներ, ազգային հնութեանց վրայ տեղեկութիւններ, հայ ձեռագրաց ցանկեր եւ այլ նշնապիտի կարեւոր նիւթեր կրնայ գտնել հետաքրքիր մը: Եւ որովհետեւ նոյն ժամանակ բողոքականք սկսած էին Հայոց քով մուտ գտնել, կրօնասէրն Չամուռճեանց այլեւայլ հատուածներով կը կռուէր ա-

նոնց դէմ: Եւ այս վախճանաւ նաեւ Հայաստանի
 “Վեցամսեայ կրօնական յաւելուած”¹, կը հանէր:
 | Հայաստանի լեզուէն պարզ եւ անզարդ աշ-
 խարհաբար է | ինչպէս սովոր էր ընդհանրապէս
 գրել Չամուռճեանց. սակայն գրաբար ոտանաւ-
 որներ ալ կրնային Հայաստանի մէջ տեղ գտնել:
 Հայաստանի ազգային կարեւոր նիւթերն
 են հետեւեալք:

Ազգային ուսանողք ի Փարիզ, Հայաստան, 1846,
 Թ. 2:

Ողբական բանաստեղծութեան վրայ, 1846, 6:

Ապրոյեան գերդաստանին ազգաբանութիւնը,
 1846, 14:

Ազգային պատմութիւն մատենական (Մխիթար
 Արքայի Բառագործ վրայ՝ նամակ մը), 1846, 21:

Ազգային մատենագրութիւն, 1847, 33, 34:

~~Քեզ~~ Տեղեկութիւն ի վերայ Ռուսիայի եւ Վալաքիայի
 հայաբնակ քաղաքացն, 1847, 41:

Տեղեկութիւն ի վերայ Անի եւ Կարս քաղաքաց,
 1847, 41, 44:

Վիճակագրութիւն Ակնայ քաղաքին, 1847, 43:

Վիճակագրութիւն Էնկիւրիւյի, 1847, 46:

Վիճակագր. Զմիւռնիոյ վիճակացն, 1847, 48:

Արտաշէնի հնութիւնները, 1847, 49 (տես նաեւ
 53, ուր կ'ուղղուին ստույթիւնք):

Վիճակագր. քաղաքին Թրապիզոնի, 1847, 8—61:

Քանի մի ձեռագրաց վրայ տեղեկութիւն, 1847,
 13—66, 27—80. 1848, 49—102, 50—130, 2—107:

Ընտանեկան կեանքէն, 1847, 17—70:

ԴուռնըՖօռի ճանապարհորդութիւն յԱրեւելս,
 1847, 25—78, 26—79:

Ազգային սովորութիւն, կիկոներ, 1848, 43—96:

Հին ազգային տապանադիր մ'ի Կիպրոս, 1848,
 49—102. 1851, 13—65:

Ցուցակ ձեռագրաց Եղբարց Էնֆիաճեանց ի
 Տփղիս, 1848, 6—111, 7—112, 15—120:

¹ Հայաստան, 1816, Թ. 27:

Հնութիւնք Անւոյ, 1848, 18—123, 22—127, 37—142, 41—146, 42—147, 44—149, 46—151. 1849, 6—163, 10—167, 14—171, 15—172, 16—173, 174, 175, 179:

Ուղեւոր հայ ոմն յԱդրիանուպօլիս, 1849, 33—138, 34—139:

Ազգային հնութիւնք, 1850, 23:

Բացատրութիւն ծածկագիր յիշատակարանի Հռոմոսի վանից, 1851, 50:

Հին Յիշատակարանք, (ձեռագրաց), 1851, 51, 3—55, 5—57, 8—60, 22—74, 34—86, 41—93. 1852, 46—98, 48—100, 49—101:

Աշխարհագրութիւն Կիլիկիոյ, 1851, 12—64:

Քլէանտր յունի Հայոց Պատմութիւն, 1851, 17—69, 20—72, 31—83, 32—84, 45—97:

Աշխարհագրական (Հայաստանի վրայ), 1851, 18—70, 20—72, 26—78, 37—89, 40—92, 44—96:

Պիսուդունի սեպագիրք, 1851, 13—83:

Հայկական դրամագիտութիւն, 1851, 33—85:

Հնութիւնք Հայաստանի եւ Վրաց աշխարհին, 1851, 39—91:

Զննութիւնք բառից Պ. Պօղոսի Սեբաստեան, 1852, 47—99:

Մինչեւ 1849 տարւոյ սկիզբն Հայաստանն ընդհատ շարունակութիւն ետեւ՝ Յ. Զամնու-ճեանց հրաժարեցաւ խմբագրութենէն, տեսնելով դրամական վնասներն: “Ազգային Գերագոյն ժողովը . . . զՀայաստան իւր պաշտպանութեան ներքեւ առնելով՝ . . . Հայաստան ալ անկէ ետեւ ոչ Պօղոսին է եւ ոչ Ապողոսին, այլ Ազգին է, եւ ազգային Սնտուկին հաշուին համար պիտի հրատարակուի նոր տարւոյս սկիզբէն¹”:

Մ. Աղաթօն Ազգային Գերագոյն ժողովէն խմբագիր կարգեցաւ, եւ տասն ուսումնասէր

¹ Հայաստան, 1849, Յունուար 1:

անձինք Հայաստանի պայծառութեան ձեռնտու-
ութիւն խոստացան հրապարակաւ, Հայաստանի
նոյն տարւոյ առաջին թերթին մէջ: Թէեւ այս-
չափ անձինք՝ սակայն Հայաստան իւր նախընթաց
տարիներէն ետ էր: Երկայն չտեւեց, ալ նոյն տա-
րւոյնոյնմբ. 12 Թուոյն վրայ Մ. Աղաթոնի անունն՝
իբր խմբագիր՝ չտեսնուեցաւ: Դեկտ. 17ին վեր-
ջին թիւ մը հրատարակեցաւ, եւ կարճատեւ
հանգիստ մ'առաւ Հայաստան:

Յաջորդ տարւոյն սկիզբն՝ 1850 Փետր. 6,
վերստին լոյս կը տեսնէ Հայաստան. եւ Մ. Աղա-
թոն խմբագրութիւնը բոլորովին թողած ըլլա-
լով, Ազգ. Գեր. Ժողովն զՀայաստան կը յանձնէ
դարձեալ Յ. Չամուռեանցի ձեռքը, որ եւ լրա-
գրոյն վրայ՝ իբրեւ նոր կեանք առած, կը դնէ “Ա-
ռաջին տարի, Թիւ 1”: Նոյն ուղղութեամբ շա-
րունակեցաւ Հայաստան մինչեւ. 1852: Ազգ. Գեր.
Ժողովոյ դրամական նպաստը պակսելով եւ խըմ-
բագրին գրչին բռնութիւն ըլլալով՝ նոյն տարւոյ
Յունուար 21 թիւն Հայաստանի վերջին թիւը
կ'ըլլայ¹: Ազգային հզօր ձեռաց նիւթական օգ-
նութեամբն՝ անմիջապէս նոյն տարին Փետր. 2ին
Հայաստանի աւերակաց վրայ կը բարձրանայ Մասիս:
Հայաստանն ալ մեր լրագրաց շարքին մէջ

¹ Տերոյնց Հայաստանէն զատ թողած է մեզի Երեւանի
եւ Զոհալ կէսկրօնական թերթերն, եւ գրեթէ փոքրիկ
մատենադարան մը թարգմանեալ եւ հեղինակեալ գործերու:
Իւր գրագիտական արժանաւորութիւնը չճանչցուեցաւ, եւ
ալեւոր ծերունին 1888ին իջաւ ի հող, մոռցուած ամէնէն:

պատուաւոր տեղ մը կը գրաւէ, թէ արտաքին եւ թէ ներքին արժանաւորութեանը կողմանէ : Գլխաւորաբար կրնայ յիշատակուիլ Չամուռ-Ճեանցի ծանր գրուածներն եւ անկողմնակալ տեսութիւններն :

17. ԱԶԴԱՐԱՐ

Երկշախաթաթերթ, Սրատրատ, 1846—:

Ասոր վրայ Արշալույս Արարեանի¹ մէջ պայտէս կը կարգանք. «Մատրաս (ի Հնդկաստան) Աշտարեան անուամբ նոր լրաթուղթ մը հաստատուեր է, որ ամիսը երկու անգամ պիտի հրատարակուի, եւ տնտեսական ու բանասիրական գիտելեաց վրայօք պիտի խօսի: Յիշեալ քաղաքը դեռ հայերէն տպագրատուն չըլլալուն համար, առ այժմ ձեռագիր պիտի ըլլայ այս օրագիրը »:

Աշտարեան՝ առաջին հայ լրագրոյն վրայ խօսելով Պոմ. Հայ. Դպրութեան կ'ըսէ. «Այս վերջինն 'ի 1846 նորէն սկսաւ հրատարակուիլ, ու կրկին խափանուեցաւ »:

Մենք Արշալույս յաջորդ թուերուն մէջ հետաքրքրութեամբ փնտռեցինք Աշտարեանի հրատարակումը կամ գէթ փոքր ինչ յիշատակութիւն մը, եւ չգտանք: Ուրիշ կողմանէ ծանօթութիւնք կը պակսին:

¹ 1846. Նոյ. 15 թիւ 272:

18. Ե Ի Ր Ո Պ Ա

Շախաթաթերթ, վիեննա, 1847—1863:

խմբ. Մխիթարեան Մխաթանոթիսն:

Տպ. Մխիթարեան:

“Որչափ ալ Հայաստան իր աշխոյժ գործունէութեամբն՝ լրագրական կարեւոր ծառայութիւն մը կը մատուցանէր, բայց բուն եւրոպական ոճով եւ հմտութեամբ գրուած լրագրի մը դեռ կարօտ կրնար սեպուիլ ազգը: Խոհական եւ հեռատես անձինք՝ Վիեննայի Մխիթարեան հարց ծանօթ աշխատասիրութենէն կը սպասէին պնդիսի անձնանուիրութեան մը: Ոչ լոկ իրենց ուսումնասէր փոյթն, այլ բնական քաղաքին մատուցած մեծամեծ դիւրութիւններն՝ առհաւատչեայ կը սեպուէին գործոյն ընտրութեանը եւ ազգայնոց դիտած վախճանին: Շոգեշարժ գործիք՝ անմիջական յարաբերութեան մը մէջ դրած էին զարեւելս՝ Աւստրիոյ մայրաքաղաքին հետ: Այսպիսի փափաքի մը կատարման՝ յօժարափոյթ օժանդակեցին Մխիթարեանք, ու 1847 տարւոյն մէջ սկսան շաբաթական թերթ մը հրատարակել Եւրոպայ կոչելով: Անունն իսկ կը յայտնէր հրատարակողաց վախճանը¹:”

Եւրոպայ իւր ծնունդն պարտական էր վերոյիշեալ անձանց թախանձանաց, որոնց գլուխն

¹ Պատմ. Հայ. Դպրոցիւն, Վենետ. 1878. Բ. 478:

էր ժամանակին ամենամեծ հայ քաղաքագէտն Վսեմ. Յակոբ Չէլէպի Տիւզեանց, որ 1843էն ի վեր կը յորդորէր Վիեննայի Մխիթարեանքն՝ հրատարակել շաբաթաթերթ մը, որ “Եւրոպայի տէրութեանց կարգերուն եւ սահմանադրութիւններուն, խորհրդարանաց մէջ եղած խնդիրներուն եւ ատենաքանութիւններուն, դեսպանական խօսակցութիւններուն եւ ուրիշ քաղաքական դէպքերուն վրայ կարելի եղածին չափ՝ ամբողջ ու խիտ տեսութիւն մը տայ, վստահելի աղբիւրներէ քաղելով. ասկից զատ՝ նաեւ ունենայ իր բանասիրական եւ ուսումնական մասը պահանջեալ կատարելութիւններով, եւ աս ամէն բաներուն վրայ խօսի ծանրութեամբ, հանդարտութեամբ, ընտրութեամբ եւ կարելի եղածին չափ մաքուր ոճով¹։”

Այս ծրագրին համեմատ Վիեննայի Մխիթարեանց տպարանէն 1847 Ապրիլ 20ին Յայտարարութիւն մը եւ Եւրոպայի անուն թերթ մը “Փորձի համար” հրատարակուեցաւ նոյն Միաբանութեան խմբագրութեամբ. իսկ բուն թերթին առաջին թիւն սկսաւ հրատարակուիլ նոյն տարին Յունիս 17/29ին։

Եւրոպայի դիրքն էր՝ միածալ թերթ մը, (2 թուղթ) թո՛ղ յաճախ տրուած յաւելուածներն, եռիջեան, գիրը մանր, տպագրութիւնն ամէն

¹ Եւրոպայ, 1850, Թ. 37։

կողմանէ ընտիր¹, տարեկան գինը 10 ֆիորին, եւ շաբաթն անգամ մը կը հրատարակուէր. թերթն որովհետեւ գլխաւորաբար «ազատական» էր, եւ երկրորդաբար՝ «սոցալական», ընդարձակ եւ քաղաքագիտական ոճով շաբաթական լուր տար: Քաղաքական լրոց կապակցեալ շարունակութեան մասնաւոր միտ կը գնէր, եւ որովհետեւ աւելի պետական հայ պաշտօնատեարց ընթերցանութեան սահմանեալ էր՝ յառաջ կը բերուէին ամենայն դէպք եւ բանախօսութիւնք, որոնք ընդհանուր քաղաքականութեան համար նշանակութիւն կրնային ունենալ: Միով բանիւ «Եւրոպական արուեստի կատարելութիւն, լրոց ճոխութիւն, բանասիրական եւ ուսումնական հատուածոց գիտնական առատութիւն, — ասոնք էին նոր լրագրին յատկութիւններն, եւ որովք արժանապէս հաճոյացաւ ազգին²»:

Եւրոպայի հետեւեալ ազգային ընդարձակ յօդուածները կը բովանդակէ:

¹ «Տպագրութիւն (Եւրոպայի) ըստ ամենայն մասանց՝ է գեղեցիկ յղժ, եւ կարի իմն զուարճանամբ տեսեալ ի ծաղկագիր տառս վերնագրին որք յղժ զարդարուն են, միանգամայն եւ վայելեականք. զի յանօթ առնուլ փորագրողին զգարդս եւրոպական վայելագրութեան՝ անվերար պահեաց եւ զսեպական ձեւս մերոյն՝ զոր բազումք յարդի փորագրողաց յաչաց կորուսանեն ի նմանակ դէպս:» Բանասիր, 1849, Թ. 38:

² Պատմ. Հայ. Դպր. Բ. 479: — «Ըստ բարեմաղութութեան մերում տեսանեմք զայս պատուական լրագիր (Եւրոպայ) ծայրացեալ արդեան տեղեկութեամբք Եւրոպայ լի ազգային հնութեամբք, որպէս եւ բնականօք եւ բարդականօքն պիտի,» կը գրէր Ազատէր, 1850, Հատ. Բ. Թ. 45:

1847

Անի քաղքին աւերակները, Ե-ր-դ-ւ, Թերթ
«Փորձի համար»։ — Վանի ամրոցին կամ հին Վանի
նկարագիրը. Թ. 10, 13, 16, 19։ — Եգիպտոսի Փո-
խարքային երեւելի հայազգի պաշտօնատէրները. 20։ —
Ամստէ Ժոպէր գաղղիացի ասպետին Հայոց վրայ տուած
ծանօթութիւնը. 23։

1848

Ազգային տեղեկութիւն. Արուեստական եւ ու-
սումնական յառաջադիմութիւն. 1։ — Հայերէն հին
ձեռագիրներու վրայ. 6, 8, 9։ — Հայերէն քերական-
ութիւնները, եւ առանձինն Չալժեան վ.ին քերա-
կանութեան Դ. Տպգր.ը. 14։ — Պր. Աղեքս. Ռափ.
Անգղիայի պատգամաւոր. 16։ — Ազգային լրագրաց ու
օրագրաց օգտակար գործածութիւնը. 18, 19, 21։ —
Հասարակ Պարսից թագաւորին Հայերը Պարսկաստան
տանիլը. 22, 25։ — Մեր հին պատմութիւնը ստուգիւ
պատմական աղբիւրներէ բղխած է, ու պատմական հաւ-
ատք կրնայ ընդունիլ. 29, 32։ — Նոր Զուղայի Հայերը.
37, 42, 1849, 52։ — Հայրենասիրութիւն. 48-52։

1849

Փոքր Հայաստանի մէջ գետնի տակ թաղուած
քաղաք մը. 1։ — Ազգային տեղեկութիւն. Զմիւռնիայի
Թղթի գործատուներ. 2։ — ԺԴ-ԺԸ դարու հայերէնի
վիճակը. 4, 5, 8։ — Երկու հայազգի Սուրբ Եւրոպայի
մէջ. 12։ — Ազգային լեզուն՝ ազգային յառաջադիմու-
թեան գլխաւոր միջոցն է. 17, 18, 20, 22։ — Հայաս-
տանի վրայ հետաքրքրական լուրեր. 33-50, 1850, 6-49։
— Վանայ արձանագիրներուն վրայ նոր քննութիւն. 44։
— Հայաստանի մէջ աղի լեռ մը կը փլի. 45։ — Դրան-
սի վանիայի Հայոց պատերազմին պատճառաւ կրած
վնասները. 45։ — Հայաստանի մէջ նոր տեսակ մանա-
նայ. 46։ — Բարեկոնի վրայ հայ թագաւոր մը ու հայ-
երէն հին բառեր. 47։ — Գաղթականութիւնը առ
Հայս. 49, 51, 1850, 2, 3։

1850

Հին տոմար եւ նոր տոմար. 1։ — Հայաստանի
Արշն ու խարբերդ գաւառներն ու անոնց հանքերը. 4։
— Հայ մատենագիրներուն գործածած ճեն ու ճենա-
տան բառերուն վրայ քննական խնդիր մը. 4։ — Աշ-

խորհրդի վրայ առաջին պատերազմը. 5: — Բանասիրական փորձ մը. 7, 9: — Միջին դարերու մէջ Հայոց արուեստգիտութիւնն ու քաղաքային կրթութիւնը. 8: — Եզանց թաթախտին գէմ Հայոց գեղ. 8: — Լեզուագիտական նոր ղնութիւն. 11: — Եւրոպական մեծ վարժարան մը Հայու ստացուած կ'ըլլայ. 13: — Հայրենասէր հայազգի մը. 14: — Ազգատեաց մարդու արժանի պատիժ. 15: — Սինկափորի հայազգիները. 18: — Հաւատարմութեան չքնաղ օրինակ մը. 19: — Եւրոպայի մէջ Հայոց սկսած քանի մը արուեստական ճիւղերը. 21: — Գիշ (հայ) զօրապետն ու իր վերջին յաղթութիւններն. 23: — Նոր հայերէնի կամ աշխարհաբառ լեզուին ուրացական բայերը. 23: — Հայ ազգին վրայ ընդհանուր տեսութիւն. 24, 25: — Կալկաթայի Աշտուէր լրագիրը. 24: — Սուլաւայի Հայոց դպրոց. 26: — Ազգային լրագիրներուն ու օրագիրներուն պատմութիւնը. 28—40: — Հայ-Վալաք ժողովրդապետ մը Աստորիայի կայսեր առջեւ. 32: — Լրագրական գլխաւոր բառից հաւաքում. 41: — Բոհեմերէն լրագրի մը Հայոց վրայ գրածը. 43: — Հնդկաստանի Հայոց վրայ քանի մը լրեր. 44: — Հայոց մատենագրութեան պատմութիւնը. 47, 50, 52, 1851, 2—21: — Առտեալի եւ Մաճառաստանի Հայերը. 48, 51, 53, 1851, 1:

1851

Խոգզկոյ գնդապետը Մեծ Արարատայ վրայ կ'ելլէ. 3, 4: — Մատթէոս Ուռհայեցի եւ Պ. Եգ. Տիւլորիէ. 6: — Պարսից թգրին. առաջին թարգման Մեծ. Յովհ. Դաւթեան ասպետն ու Պարսկաստանի Հայազգիները. 10: — Հայաստանի կողմ գեղը. 12: — Տըրգատայ առանձնանալն ու մահը. 13—26: — Ռուսաստանի Հայոց յառաջմունքը. 20, 24: — Մեծն Ներսէս ու Հայաստանի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը. 27—45, 1852, 1, 3: — Ազգային հնութիւնք. 28, 30: — Ճեզայիրեան ամիրային մետաքսի մանարանը. 32: — Նորագիւտ Գողթան երգ. 33: — Հայաստանի Ակն (Էկն) քաղաքն ու իր ոլորտը. 39, 41, 42: — Պիլեղիկեան մետաքսարան. 44: — Ռուբինեան թագաւորներուն չճատարակուած գրամները. 46, 48, 1852, 2—16:

1852

Պր. Ռիկէր Բժշկին Հայոց վրայ գրածը, 4—8: — Խորհրդածութիւնք ազգային լեզուի վրայ, 6—30:

— Արտաւազդ Արտաշէսեան. 13—35: — Պայեան մե-
տաքսարան. 15: — Սերէոս Լպ. պատմագիր. 21, 26,
31: — Կիլիկիայի մէջ Հայոց հնութիւնները 28: —
Շաֆրազ եւ Շահրիման կամ Ռուսաստանի մեծ ադա-
մանգր. 28: — Մանուկ Պէյ Միրզայեան. 33—50: —
Պարսից վշտասոյ. Դարեհ Թգրին. Հայոց հին պատ-
մութեան վերաբերեալ տեղակերպ արձանագիրները. 34
— 41: Կարս քաղաքն ու համանուն կուսակալութիւնը.
44—48: — Հայազգի Անտոնեւիչ ընտանիքը. 51, 1853,
2, 6:

1853

Հայերէն տեսակ տեսակ գրքերուն իրարու հետ
կարճառօտ համեմատութիւնը. 3: — Վարդ Մամիկո-
նեան. 7—52: — Պզտիկ գաղափար մը Լեհաստանի
Հայոց յառաջուան վիճակին վրայ. 13: — Ազգային. 20:

1854

Ազգային կրօնական մատենագրութեան վրայ քանի
մը խօսք. 6: — Եզնիկ Կողբացի. 21: — Պր. Տիւլուի-
էին Հայոց վրայ գրածը, 24, 25, 27: — Ազգային դառ-
տիարակութիւն. 26, 29, 32: — Ազգը յառաջանալու
համար պէտք է որ հրապարակական արդիւնք ցուցնէ.
28, 31: — Քիլի քաղքին աւանդը. 30:

1855

Լեւոն անուանեալ իշխան Հայաստանի. 46:

1856

Մատենագրական խորհրդածութիւններ, 28—37:
— Հայոց պատմագրաց մատենագրարան մը, 38: —
Մարդկային լեզուին ոկզբան, հանգամանաց, միութեան
ու բաժանման եւ ազգային լեզուաց վրայ քննական տե-
սութիւն մը, 39—52:

1857

Պետրոս Բագրատունի իշխան զօրապետը, 32:

Այսպէս Եւրոպա տասնութէկ տարի ան-
ընդհատ շարունակեցաւ: Այս միջոցին ի Կոս-
տանդնուպոլիս եւ այլուր քաղաքական ազգային
լրագիրք աճեցան, որոնք շուտով կը ծանուցա-

նէին տեղական օտարազգի թերթերու հեռագրաց տուած եւրոպական լրերը, եւ Եւրոպի տուած շաբաթական լրերն արդէն շատ կը հնանային մինչեւ որ Արեւելք հասնէին: Բնականապէս անկարելի էր այս կողմանէ բաժանորդաց պահանջումը գոհացընել, եւ Եւրոպի կը մնար քաղաքական սահմաններէ մեկնիլ եւ ընտանեկան շրջանի մէջ մտնել: Այսպէս 1858ին Եւրոպան երկշաբաթաթերթ եղաւ, իբրեւ Օրֆէյ ընթանէն: Դիրքը փոխեց եւ առաւ գրեթէ այսօրուան Հանդէս Ամօրեայի դիրքն, 16 թուղթ, գինն ալ կիսեցաւ:

Խմբագրութեան դիտումն էր գլխաւորաբար ընտանեկան թերթ մը տալ, եւ այս պատճառաւ Եւրոպա այս երկրորդ կերպարանաց տակ աւելի վիպասանական, ուսումնական եւ զբօսեցուցիչ տեղեկութիւններ կու տար: Այս ուղղութեամբ շարունակեցաւ մինչեւ 1863 տարւոյ վերջն, եւ նոյն տարւոյն հետ վերջացաւ սոյն հրատարակութիւնն ալ: — Այս շրջանին մէջ կան՝

Մանազկերտի պաշարումը, 1858, 1:

Պատմ. վաճառականութեան Հայոց, 1858, 6, 7:

Հայոց կրօնը քրիստոնէութենէ յառաջ, 1858, 13:

Քաղաքական Եւրոպի ջանքն էր իւր լրերն ստոյգ աղբիւրներէ առնուլ, եւ քաղաքական դիպաց շարունակեալ պատմութիւնն այնպէս իրարու կապել, որ պատմական ամբողջ մը կազմէ, եւ առանց մէկ կամ միւս կողմնակցութեան

միտելու՝ իրաց վիճակն ինչպէս որ է՝ ներկայացընէ։ Թէ ընդհանրապէս ուսումնական եւ թէ ի մասնաւորի ազգային յօդուածոց մէջ քննադատական ոգիէ կ'առաջնորդուէր։ Եւ որովհետեւ իւր հեռաւոր գիրքն ու հանգամանքը չէր ներեր իրեն ազգային առօրեայ դիպաց մերձենալ, կը ստիպուէր շատանալ եւրոպական հայ գաղթականութեանց կենաց զբաղելով, եւ երբեմն երբեմն միայն ազգային կենաց վրայ ընդհանուր տեսութիւն կը հրատարակէր։ Իւր անանձինն ջանից առարկաներէն մին ալ էր արեւմտեան աշխարհաբարին զարգացումն տալ եւ ռամիկ աշխարհաբարն, որ մինչեւ նոյն ժամանակ կը գրուէր, գիտնական գրաւոր լեզուի հանել։

Թէ Եւրոպա իւր այս ընթացիւքն որչափ կրցաւ համապատասխանել իւր պարտուցը, կրնանք միայն թողուլ որ խօսին այն ամէնքն՝ որ զԵւրոպան տեսած են եւ ընթերցած։

19. ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ ԲԻԻՋԱՆԴԵԱՆ

Շաքաթաթերթ, Կոստ. Պոլիս, 1847—1850։

Ժպ. Պօղոսի Արապեան Այոռւղեթցոյ։

Լէյֆթենայտելայլ կերպարանաց տակմտնելէն ու ելլելէն ետեւ¹, 1847ին վերստին հրապարակ ելաւ. խոս անգամ Սոքրիանդրակ Բիւզանդեան Լէյֆթեր Տէր-Մեհմեթ Օսմանեան անուամբ։

¹ Ցես էջ 32, ծան. 2։

(Դիրքն էր մեծադիր միածալ թերթ մը, եռիջեան, լեզուն աշխարհաբար: Բովանդակութիւնն էր Թափփի վաֆայի տաճիկ թերթին քաղաքական լրերն: Վերջին ժամանակներն սկսաւ նաեւ եւրոպական լրագիրներէ ուսումնական եւ տնտեսական յօդուածներ ալ թարգմանել: Ժամանակակից ազգային լրագրաց համակրութենէն զուրկ՝ ապրեցաւ յանձանօթս մինչեւ 1850: Այս տարւոյ մէջերն ի սպառ դադրեցաւ¹:

20. ԲԱՆԱՍԻՐ

Տասնօրեայ թերթ, Ստեփան, 1848—1849:

Խմբ. Ս. Պ. Յովհաննէս: Տպ. Ասիատիկ վիմարարան:

Հայ լրագրութիւնն ալ ունեցաւ իւր յեղափոխութեան օրերն: Ճիշդ այն տարին երբ Եւրոպա յեղափոխական խռովութեանց մէջ կը ծփար՝ Արեւելք Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքին մէջ հայ լրագրութեան յեղափոխութեան դրօշը պարզեցաւ: Այն լոկ լրատուական ոճն՝ որով մինչեւ այն ժամանակ քաղաքական հայ թերթերն տեղական ազգային լրերն կու տային, չէին քաղաքական լրագրի մը կոչման պարտաւորութեանց լիուրի գոհացումն: Վասն զի լրագիր մը որ չունի կարծիք, որ չունի որոշ սկզբունք, որ չի դատեր, որ կը շողոքորթէ միայն իւր կողմնա-

¹ Արշալոյս Արարիւն, 1850, Թ. 370:

կիցքն՝ այս կամ այն կողմանէ, այն՝ հասարակութեան առաջնորդութեան գործը չի կատարեր, այլ լոկ լրատուի՝ որ այսօր այս եւ վաղն այն լուրը կու տայ, առանց անկէ բան մը զգալու եւ զգացընելու:

Կրնանք ըսել որ այս էր մինչեւ այն ժամանակներն հրատարակուած քաղաքական հայթերթերու կատարած դերն, ոմն առաւել, ոմն նուազ: Այս ընթացքն յանկարծ փոխել դիւրին չէր, եւ տոկուն յարատեւութեան եւ մեծամեծ զոհերու պէտք կար. դժուարին էր մանաւանդ այս կէտին մէջ խոհեմութեան առաջնորդութեան հետեւիլ եւ այնպիսի սաստկութեամբ չյարձակիլ՝ որ նպատակէն անդին անցնուի՝ չափազանցութեամբ, եւ յանկարծական բռնութենէ փութով ուժաթափ լքուի, մանաւանդ որ փափուկ ձեռաց վարժ թիկանց հարկ պիտի ըլլար տալ հարուածները: Այս էր ահա Մագրասի *խանութիւնը*, *օրագիրը* *ազատական*, *հրատարակական* *թերթին* ընթացքն ու նկարագիրը:

Մինչդեռ Կալկաթայի Ազգային իւր առաջին հանգիստը կը ծանուցանէր 1843 Յունիս 24ին, ասդին ի Մագրաս նոյն տարին Յունիս 14ին Ս. Պ. Յովհաննէս նոր լրագրի մ'աւետիքն, կամ ինչպէս ժամանակակիցը կ'ուզէին՝ բոլոր տողաւ: Անաչառ եւ սրալեզու խմբագիրն իւր թերթը կը հրատարակէր տասն օր անգամ մը,

որուն լեզուն գրաբար էր, դիրքն՝ միածալ երկ-
իջեան թերթ մը, իսկ տպագրութիւնն՝ վի-
մագրոշմ:

Լրագրութիւնն այս ժամանակներն Հնդկա-
հայոց համար անհրաժեշտ պահանջ մըն էր, եւ
լրագիր զլրագիր կը մղէր: Այլկաթայի Աշխատէրն
լրագրաց ընթացից սովորական հարթերեսէն
(niveau) քանի մ'աստիճան վեր էր միայն՝ իւր
անաչառ դատաստանաւն եւ անկողմնակալ ազատ
ընթացիւքն: Բաւաւէրն եկաւ մէկանց ահագին ոս-
տում մ'ըրաւ, այնպիսի սաստկութեամբ մը՝
որուն ոչ այլք եւ ոչ ինք կրցաւ դիմանալ: Բա-
ւաւէրն իւր գրագիտական եւ առեւտրական լրերն
անգղիական լրագիրներէ կ'առնուր թարգմանու-
թեամբ, իսկ քաղաքական լրոց մէջ միայն տե-
ղական եւ այլ քաղաքներու ազգային լրերը կու-
տար, եւ գլխաւոր գործն էր նոյն տեղեաց ե-
րեւելի ազգայնոց՝ բայց սանաւանդ եկեղեցական
դասուն պարսաւելի կողմերը մերկացնել, դատել
եւ դատաւիտել աներկիւղ եւ անաչառ: Այս
սաստկութեան մէջ յայտնի է թէ շատ դժուա-
րին էր չափազանցութեանց չյանգիլ: Մինչ-
դեռ ասդին Արշալոյս Աբարաթեան՝ Բաւաւէրի եւ
յաջորդ հնդկահայ թերթերու, որոնք առաւել
կամ նուազ նոյն ուղղութիւնն ունէին, կը յան-
ձնէր չափաւորութիւն եւ թերութիւններն ի
հրապարակ չհանել, անդին Բաւաւէրն այսպէս կը
դատէր զինք. «Արշալոյս Աբարաթեան . . . » ի մերս

դժբաղդութիւն՝ եւ կարծեացն հակառակ քաջ
կենցաղագիտին Թէոփրաստոսի, շատ համարի
յիշատակագրել զհայրենասէր եւ զառաքինի
գործս զմանցն յազգէս՝ առ 'ի լաւութիւն յոր-
դորել զմնացեալն: Ըստ այնմ՝ եթէ համազգիք
մեր 'ի տես ընծային 'ի թուղթս նորա, են որ
երեւին իբր հրեշտակակրօն եւ Աստուածիմաստ
վարդապետս, եւ մեծարգի հայրենասէր գործա-
կալս. են որ՝ իբր աննախանձ առաքինի վաստա-
կողս 'ի լուսաւորութիւն եւ 'ի մխիթարութիւն
ազգին, առատաձեռն հիմնարկութեամբ Ծեմարանաց,
Թանգարանաց, եւ աղքատանոցաց: Ո՛վ երջան-
կութեանս. չիք անդանօր ոք ժանտ արժանի խա-
րազանաց տպագրութեան. ո՛չ ոք գառնազգեստ
բայց գայլացեալ հովիւ օցտող հօտին, ո՛չ ոք
գոռող գործակալ ազգային իրաց. ոչ ոք քսակա-
կալ աղքատաց Յուդայախոհ գող: Երանի՛ թէ՜:

Այս ուղղութեամբ իբրեւ «ազատական
լրագիր», անխնայ կը «խարազանէր» ազգային
մեծամեծաց հաստրակութեան փնասակար գոր-
ծերն, որ բնականապէս հաճոյ չէր ի գար իւր
անփորձ ընթերցողաց: Ամէն ճշմարտութիւն իւր
ամբողջ պայծառութեամբն ամէնուն առջեւ
դնել միշտ օգտակար չէ. կան աչքեր որ լուսոյ
սաստկութեան չեն կրնար տոկալ. եւ այս պատ-
ճառաւ խմբագրական ճարտարութիւն պէտք է

¹ Բանասիր, 1849, Թ. 38:

չատ անգամ դառն դեղահատերն զգուշութեամբ
եւ սիրուն եղանակաւ պատատելու, եւ Ատտիկէի
եղեւսինեան գաղտնեաց շղարշով ծածկելու
դառն ճշմարտութիւններն, զորոնք կամաց կա-
մաց եւ զգուշութեամբ պարզել միայն կրնայ
օգտակար ըլլալ: Այս կը պակսէր Բաշախան, եւ
այս պատճառաւ բաժանորդք իրենց դրամովն
յանդիմանութիւն գնել չուզելով՝ ետեւէ ետեւ
հրաժարական տուին, որով մէկ տարւոյ միջոցին
մէջ իւր արդէն սակաւութիւ բաժանորդներէն
ի սպառ լքեալ մնաց:

Մահուանէն երեք շաբաթ առաջ այսպէս
կը գրէր Բաշախան. «Քանի մի վնասս միայն զոր
կրեցաքս վասն անկեղծ զննութեանցս (Իմ՝ դի-
տողութիւն, աշխարհութիւն,) առաջի առնեմք աս-
տանօր, զմնացեալսն՝ ի բաց թողեալ առ ՚ի խոր-
շելոյ ՚ի ձանձրութենէ: Մի օր՝ փոքր մի բրդեալ
՚ի նախանձուէ բարեկարգութեան, ասացաք, թէ
չէր պատշաճ կատարել հանդիսաւոր ժամերգու-
թեամբ զկարգ թաղման ՚ի վերայ մարմնոյ հռով-
մէադաւանի վախճանելոյն երկայնամեայ անհա-
ղորդ. եւ ահա անդէն վաղվաղակի թողին զմեղ
քանի մի ստորագրողք: Յայլում աւուր՝ շար-
ժեալ յերկիւղէ զի մի վտանգեսցի ապահովու-
թիւն ազգայինս իրողութեանց, ասացաք. թէ
մե՛ծ անհոգութիւն էր վստահանալ ՚ի խարխուլ
կառս քարշեալս ՚ի միականի ամեհի ձիոյ զյար-
գելի անձն պաշտօնէի ազգիս. եւ անգէն իսկ

Թողին զմեզ քանի մի ստորագրողք: Յայլում մի աւուր՝ ՚ի տալ ՚ի Թղթի մերում զանուն միոյ ՚ի պատուելի պարոնաց տեղւոյս, մոռացաք յարեւ յանունն զպատուոյ ածականս՝ քաջափայլ եւ իմաստնապերճ, եւ ահա անդէն Թողին զմեզ դարձեալ քանի մի ստորագրողք: Դարձեալ յայլում աւուր՝ Թելադրեալ, ի խոհական մտածութեանց, ասացաք, Թէ լաւ չէր հոգաբարձուի արկեղ տնանկաց՝ ՚ի կորուստ մատնել եւ կամ ՚ի փոխ առնուլ անտի դրամս՝ յորոյ կարգեալն էր ՚ի զգուշութիւն, եւ ահա անդէն Թողին զմեզ դարձեալ քանի մի ստորագրողքն: Այսպիսիք են պտուղք զոր բերէ ծառն ազատ տպագրութեան ի Մադրաս, այլ ակն ունիմք զի այլազգք իցեն արգասիքն յայլ տեղիս: Բայց եւ այնպէս այդ ամենայն անյաջող եւք վաստակոցս, ոչինչ զարհուրեցունեն զմեզ. յաչս մեր խըրտուիւք են այդոքիկ որք երկեցուցանեն զմանկտի միայն եւ զանբանս ՚ի կենդանեաց: Այլ մեր սըրտապնդեալ ՚ի քաջալերութենէ ճշմարտասէր եւ ուղղադատ բարեկամաց՝ հանապազորգեսցուք յերկս մեր աներկիւղ¹:

Սակայն այս քաջալերութիւնք կ'երեւայ Թէ չկրցան սրտապնդել զինք, վասն զի երկու Թիւ ետքն ստիպուեցաւ լրագիրը դադրեցընել գրելով վերջին անգամ սա խօսքն. «Լրագիրս

¹ Անդ:

դադարեցաւ 'ի 15 Յունիսի ամսոյ 'ի կարօտութենէ քաջալերութեան¹։

ԶԷ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԷՐ X

Երկշախաթաթերթ, Սինկափոր, 1849—1853:

Խմբ. Գ. Գ. Գալստասեան: Տպ. «Արփի»,

Վիսնոյարան Պր. Պ. Ա. Սեթի:

Միշտ ստոյգ է է. Տիւրոփէի սա խօսքն. «Հայոց գաղթականութիւն մ'ուր որ հաստատուի, առաջին հոգն է... հաստատել եկեղեցի մը, դպրոց մը, դրամատուն մը եւ լրագիր մը:» Ասոր համոզիչ վկայութիւն է մեզի շնորհաստանի հայ գաղթականութիւնն: Ասիկայ որ դարուս առաջին կիսուն վերջերն 7000 հոգի կը համարուէր, ցրուած Արեւելեան շնորհաստանէ մինչեւ ի Ճաւա, ունէր իւր եկեղեցեաց, ուսումնարանաց հետ նաեւ իւր տպարաններն ու լրագիրները: Կալկաթայի Աշտուէրն ու Մադրասայ Բանասէրը միեւնոյն ժամանակ հրատարակուելով ալ՝ բաւական չէին երեւար. Սինկափոր ալ, ուր միայն 50 հայ կար (30 այր, 7 կին, 5 մանչ եւ 8 աղջիկ) ինչպէս 1850 տարւոյ մարդահամարը կը ցուցնէ², Գրիգոր Գ. Գալստասեան կը ձեռնարկէ 1849ին Յունիս 1ին յիստորիաներ, Լու-

¹ «Բանասէրն Մադրասայ դադարեցաւ. վասն էր, վասն զի անաչառ էին բանք նորին եւ ամենեքեանք անստարութեամբ լքին՝ թողին՝ մեռանել եւ ոչնչանալ:» Ուսումնասիր., 1851, թ. 43:

² Ուսումնասիր., 1850, թ. 16:

գիր Կաղապար, գրադարան և ուրիշ գրական անուան
 թերթ մը հրատարակել, որ թէեւ Սինկափորի
 մէջ միայն 7 բաժանորդ ունէր եւ բովանդակ
 բաժանորդացը թիւն էր Բ. Տարին՝ 30 հոգի,
 սակայն եւ այնպէս 4 տարի կրցաւ անընդհատ
 շարունակուիլ:

Ասոր դիրքն էր միաժալ թերթ մը, (2
 թուղթ) երկիջեան, տպագրութիւնն՝ վիմագրոշմ,
 լեզուն՝ գրաբար, եւ կը հրատարակուէր ամէն
 ամսոյ 1ին եւ 15ին: Ճակատը Սինկափորի վի-
 մագրոշմ պատկերը կար, ինչպէս նաեւ Ա. Տարին
 քանի մը թուոց մէջ Հնդկաստանի վերաբերեալ
 քանի մը վիմագրոշմ պատկերներ ունէր: Ի
 սկզբան կը տպուէր «յԱրփի վիմագարանի Պր.
 Պ. Ա. Սէթի», իսկ 1852 Դեկտ. 27էն սկսեալ՝
 սեպհական վիմագարան ունեցաւ «Մասիս» ա-
 նուամբ:

Աղբաւիքի եւ Բաւաւիքի դժբախտ ելքն խո-
 հեմութիւն սորվեցունցած էր Ուսուցիչին, բայց
 միեւնոյն «ազատական» ուղղութեան հետեւող
 էր ինքն ալ, ոճոյ չափաւորութիւն պահել ջա-
 նալով: Առեւտրական մասն շատ հարուստ էր.
 Հնդկաստանի վաճառական նաւերու վրայ տե-
 ղեկութիւն, առեւտրական վիճակագրութիւն,
 ապրանքներու արժէք, եւ այլն, ամէն թուոյ մէջ
 կը դրուէր: Գրագիտական մասն՝ անուամբ միայն
 կար: Իսկ քաղաքական մասին մէջ տեղական եւ
 մերձաւոր հայաբնակ քաղաքաց ազգային առօր-

եայ լրերը կու տար, խմբագրական յօդուածներով ազգային կենաց լաւ ու յոռի մասերն կը քննադատէր, եւ առիթ ալ չէր պակսեր ամէն թուոյ մէջ վիճելու իւր հակառակորդաց հետ: Եւ որպէս զի չխրտուցանէ, իւր յօդուածներն Ս. Գրոց վկայութեամբք եւ աղօթական բացագանչութեամբք կը մեղմէր: Եւ ի՞նչ էր այս ամէն գրուչութեանց փոխարէն իրեններէն ընդունածն, եթէ ոչ՝ միեւնոյն բանն ինչ որ Բանասէրէն կ'ըլլար. «Ոմանք հրաժարեցան, կ'ըսէ, 'ի բաժանորդութենէ Ոսկանասէրէն, որոց զպատճառն աստանօր յիշատակելն անարժան համարիմք. սակայն սակաւ աւուրբք յառաջ եւս՝ այլ ոմն ստորագիր հրաժարեցաւ...: Համապատասխանի (էմ՝ Բեռնիէ) ոմն՝ զորոյ անուն աստանօր յիշատակելն կարեկցարար խնայեմք՝ գրէ թէ Տրտմութեամբ գրեմ սակս Ոսկանասէրէն, որ տեղս ոչ ով չհաւանեցան. ուր որ դիմեմ, առանց իմ ոչ ինչ ասել, ասեն որ ոչ ինչ մի բանական եւ պիտանի լուր չկայ գրած, մանաւանդ որ անցեալ թուումն առեւտրական ոչ ինչ բան չկէր դրած, որով չուռանի (°) գրութիւնքն ամենայն տեղն բռնել էր... որպէս քանիցս անգամ գրելամ արդէն որ այդ մասն հատկապէս գրես. ներկայ տես այդ չգրելովդ տեղւոյս մեր ազնիւպէն շատ փնասի են հանդիպման . . . : »

Ոսկանասէրն այսպէս կենաց պայքարի մէջ՝ գոհ իւր 30էն ոչինչ աւելի բաժանորդաց վրայ,

կրցաւ ապրիլ մինչեւ 1853: Այս ժամանակներն
Աւստրալիոյ Մէլպէօն քաղաքին մօտերն ոսկւոյ
նոր հանքեր գտնուած էին, եւ Մէլպէօն գա-
ցողներն մեծամեծ դրամոց տէր կ'ըլլային: Ու-
ստիւսէրն շատ անգամ յորդորեց Հնդկահայ
վաճառականներն որ Մէլպէօն երթան վաճա-
ռականութեան համար, մանաւանդ որ Անգղիացի
նաւերն ներքին եւ դաղտնի դաշնադրութեամբ
Հայոց վաճառքներն տանիլ յանձն չէին առնուր:
Եւ երբ տեսաւ որ միտ գնող չկայ, 1853ին Ու-
ստիւսէրի Մայիս 27 թուոյն մէջ գրեց, թէ Ոչ
ոք կամի «յետեւիլ մերոցս ազգասէր եւ բարե-
միտ յորդորանաց... ուստի եւ մէք 'ի սէր աղ-
դիս եւ յառաջադիմութեան նորին՝ յուսացեալ
'ի խնամս եւ յողորմութիւնս նախախնամողին
մերոյ՝ ստանձնեցաք զայս դժուարին ճանապար-
հորդութիւն»: Այսպէս մեր խմբագիրն դադրե-
ցընելով իւր թերթն «... ոչ ի վշտակրու-
թենէ... եւ չյանազգասիրութենէ, տինա
եւ ոչ ի պակասութենէ ծախուց, այլ սակս մե-
ծամեծ օգտից վասն մերոցս սիրեցեալ ազգին»
մեկնեցաւ գնաց ի Մէլպէօն ի խնդիր ոսկւոյ,
եւ ո՛ր դիտէ թերեւս այսօրս միլիոնատէր մ'եղած
է մեր երբեմն-խմբագիրն «ի սէր ազգիս եւ յա-
ռաջադիմութեան»:

22. ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐ

Երկշախաթաթ երթ, Նիկոմիդիա, 1850 — 1853:

Խմբ. Ա. Մոռատեան: Տպ. “Հայրենասիրի,”:

Լրագիր հրատարակելն իւր ազգասիրական գործ նկատելու եւ ազգին պարտաւոր ծառայութիւն մատուցանելու գաղափարն արեւմտեան Հայոց միտքն դարուս կէսէն սկսաւ գրաւել: Այս ժամանակներն, մանաւանդ ասկէ քանի մը տարի ետքն գրիչ բռնել կրցողն “ազգասիրական գործոյ” կը ձեռնարկէր, այնպէս որ եթէ 1850էն մինչեւ 1870 հրատարակուած լրագրաց համար ըսելու ըլլանք՝ թէ ընթերցող ազգայիններէն առաւել էին թուով՝ գէթ շատ չափազանց խօսած չենք ըլլար:

(Այս կարգի լրագրաց առաջինն էր Հայրենասիր, եւ յետոյ՝ Կառավարական ազգային եւ Բանասիրական անուն երկշախաթաթ երթն) զոր Աբրահամ Մուրատեան 1850ին Մայիս 1ին սկսաւ հրատարակել աշխարհաբար լեզուաւ: Ա. Մուրատեան, որդի ժամանակին անուանի Մուրատ վարժապետին, ինչպէս կը պատմուի, 17 տարուան պատանի մըն էր, եւ այնչափ սաստիկ էր “ազգասիրական գործոյ” եռանդն՝ որ անկարող ըլլալով մամուլ մը ձեռք բերել, ինքը շարագրելէն ետեւ իւր թերթն, կամ ճշգիւ՝ իւր թուղթն — վասն զի լրագիրն փոքրագիր քառածալ թերթի մը հէլ ընդուն էր միայն — կը շարէր,

եւ թզլթի կտորն կը դնէր շարածի վըայ, թաղի-
քի կտոր մը կը փռէր, վըան կ'ելլէր եւ ոտքով
կը ճնշէր, կը ճմլէր, եւ ահա « Լայքենտէրի տպա-
րանէն » դրոշմուած դուրս կ'ելլէր սոյն « ազգա-
սիրական գործն » : Այսպէս կը պատմեն, եւ լրա-
գրին առաջին թերթերն, զոր մեր առջեւ ունինք,
կրնան ասոր նպաստաւոր վկայութիւն տալ : Այս
ընթացքն կ'երեւայ թէ երկու տարի ամբողջ
ամենայն յաջողութեամբ տեւած է, վասն զի
Գ. Տարւոյ սկիզբն կը ծանուցանէ թէ մամուլ
ձեռք բերած է : Սակայն այս գործն լոկ մանկական
եռանդէ յառաջ եկած չ'երեւար. վասն զի մա-
նուկ խմբագիրն իւր թերթն օրէ օր կատարե-
լագործելու ճիգ կը ցուցնէր եւ կարող եղաւ
նոյնն երեք տարի անընդհատ շարունակել, վայե-
լելով իւր ընթերցողաց համակրութիւնն :

Լայքենտէրի առաջին թուերն երկիջեան էին :
1851ի սկիզբներն « տպարանն » քիչ մ'աւելի
կարգի դնելով՝ Մայիսին Լայքենտէրի դիրքն աւ-
ելի մեծցուց եւ եռիջեան ըրաւ՝ մնալով դար-
ձեալ մէկ թուղթ, եւ շարունակեց այսպէս մին-
չեւ 1852ի վերջերն, երբ 54^ր թուովն թերթն
աւելի ընդարձակեց եւ ըրաւ երկու թուղթ :
Սակայն կ'երեւայ թէ դժուարամարս եկաւ ա-
սիկայ. վասն զի նոյն տարին Նոյեմբերի սկիզբն
իւր 60^ր թերթին մէջ յատուկ յայտարարու-
թեամբ մը ծանոցց՝ թէ իւր վերջը կը մօտենայ
եւ օրերը կը համրուին՝ ըրած ծախուց եւ ոչ

մէկ մասն հանել կարենալուն¹։ Եւ արդեամբք
1853ին Յուլիսի սկիզբը դադրեցաւ երեք տարի
տեւելէն ետեւ։

Հայրենաւեր բովանդակութիւնն էր՝ տե-
ղական լրեր, ազգային լրեր Կ.Պոլսէն, թարգ-
մանական փոքրիկ հատուածներ եւ մանրավե-
պեր։ Կրնայ յիշուիլ սա ազգային յօդուածն՝
«Աշխարհագրութիւն Կիլիկիոյ»²։

Հայրենաւերն որչափ ալ մեր լրագրութեան
մէջ աննշանակ երեւոյթներէն ըլլայ, սակայն
զարմանալի է Նիկոմիդիայի մէջ, կարեւոր մի-
ջոցներէ զուրկ հրատարակուելուն, բաւական
յարատեւ մնալուն եւ ժամանակակից հայ լրա-
գրաց համակրանքն վայելելուն պատճառաւ։
Խմբագիրն 1860ին Բարիզ փոխադրուած՝ հոն
սկսաւ նոյն քաղաքին անուամբ Փօրէշ անուն
լրագիր մը հրատարակել. իսկ 1865ին Գահիրէ
Աբա-էնի անուն լրագիրը կը հրատարակէր։

23. Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Շաքալթաթերթ, Տիփլիս. 1850—1851։

Խմբ. Կապր. Քհ. Պատկանեան։ Տպ. Գ. Քհ.

Պատկանեան։

Տիփլիսի Կապու դադարմանէն երկու տա-
րի ետքն՝ Տ. Գաբր. Քհ. Պատկանեան ի Տիփլիս
առանձին տպարան մը բանալու եւ հայերէն

¹ Մատեն., 1852, Թ. 43։

² Հայրենաւեր, 1851. Թ. 25, 27—։

լրագիր մը հրատարակելու արտօնութիւն առնելով « կառավարչական իշխանութենէ », 1850 Սեպտ. 1ին հրատարակեց Աբաբա անուն աշխարհաբար շաբաթաթերթի մ'առաջին թիւն:

Աբաբաը կովկասու իբր շարունակութիւն կը նկատուէր, սակայն քաղաքական մաս մ'ամենեւին չունէր, գէթ ի սկզբան: Դիրքն էր մեծութեամբ ամբողջ թերթ մը՝ 8 թուղթ, տարեկանը 6 ռբ. տպագրութիւնն՝ շատ խեղճ: Խմբագիրն իւր լեզուն աւելի արեւմտեան աշխարհաբարի մերձեցընել կը ջանար՝ ինչպէս ընդհանրապէս աչքն արեւմուտք դարձուցած էր ուրիշ ամէն մասին մէջ ալ:

Աբաբայ բովանդակութիւնն էր՝ բարոյական եւ կրօնական յօդուածներ, մանր վէպեր, ոտանաւոր բանաստեղծութիւններ եւ հայ դրականութեան վերաբերեալ յօդուածներ: (1851 Մարտ 3ին թերթին երկրորդ վեցամսէին սկիզբն՝ հետեւելով բաժանորդաց խնդրանաց, սկսաւ նաեւ քաղաքական ոռւս լրագիրներէ տեղական եւ քաղաքական լրեր քաղել եւ արեւմտից ազգային լրագիրներու ազգային կարեւոր լրերն հաղորդել: Եւ այսպէս Աբաբա օրըստօրէ զարգացում եւ յառաջագիմութիւն կը ցուցընէր: Թէեւ լեզուն ժողովրդեան փոքր ի շատէ մատչելի էր, եւ ինքն առանձինն կը հրատարակուէր կովկասու Հայոց մէջ, սակայն հազիւ տարի մը կեանք կրցաւ ունենալ, եւ 1851ին Ապրիլի

վերջերը կ'երեւայ արտաքին հարկէ մը ստիպեալ՝ դադրեցաւ ընդ ամէնն 33 Թիւ հրատարակուելէն ետեւ:

Արարայ դադարումն փոքրիկ կայծ մ'ու գրգիռ տուաւ Տփղիսի Ներսիսեան Ուսումնարանի հոգաբարձուաց՝ դադարեալ Թերթին տեղ կամ իբր շարունակութիւն՝ Էջմիշի անուամբ Թերթ մը հրատարակելու¹, սակայն ասիկայ մինչեւ ցայսօր իբրեւ լուր մը միայն կը մնայ:

24. ԲՈՒՐԱՍԱՆ

Ամսաթերթ, Կ. Պոլիս. 1851—1853:

Խմբ. Աշակերտք Ս. Սահակեան վարժարանի:

Տպ. Յովն. Միսիկեան:

Սոստանդնուպոլսոյ Սամաթիա թաղին մէջ իբր 1844ին ազգային բարերարաց ձեռք Ս. Սահակեան անուամբ վարժարան մը հաստատուած էր: Սոյն վարժարանին զարգացեալ աշակերտքն՝ իրենց ցուցուած խնամոց երախտագիտութեան եւ արգեանց իբր նշան՝ 1851ին սկիզբն Յունուարին կը սկսին *Բուրասան* Ս. Սահակեան, օրագիր Բարոյական, Բանասիրական, Գեղարարական եւ Գրական անուամբ ամսաթերթ մը հրատարակել:

Ասիկայ թէ ձեւովն (16 երես) եւ թէ բովանդակութեամբը նմանողութիւն մըն էր այն ժամանակուան Բաղճաթի, եւ կը բովան-

¹ Արշալոյս Արարային, 1852, Թ. 406:

դակէր “ զանազան ուսմանց եւ գիտութեանց վերաբերեալ եւ տեղեկութեան արժանի յօդուածներ, եւ զանազան լեզուներէ թարգմանութիւններ, գրաբառ եւ աշխարհաբառ ճառեր եւ ոտանաւորներ, հետաքրքրական նիւթեր, բարոյական խորհրդածութիւններ եւ առակներ, զուարճալի հատուածներ եւ պատմութիւններ . . . արհեստական գիւտեր . . . ” եւ այլն: Եւ պէտք է ըսել՝ որ իրեն գծած սահմանին մէջ ըստ բաւականի կատարեալ էր եւ հաճոյ ժամանակակցաց: Այսպէս առաջին տարին ամբողջ հրատարակեցաւ ըստ կարգի:

Բ. Տարւոյն՝ 1852ին սկիզբն հարկ եղաւ երկայն ատեն լռել, եւ հազիւ նոյն տարւոյ Հոկտեմբերին¹ սկսաւ Բ. Տարւոյ ամսաթերթերն տալ Յունուարէ սկսեալ: Սակայն բաժանորդաց սակաւութիւնը կը ստիպէր այս Բ. Տարին անկատար թողուլ, եւ 1853ին Փետրուարին² քանի մը թիւ ալ հրատարակեցաւ: Նոյն տարւոյ Հոկտեմբերին արգէն ի սպառ դադրած էր³: Եւ այսպէս, որչափ կրցանք ստուգել, 3 տարւոյ միջոցին մէջ 18 ամսատետր կրցաւ հրատարակուիլ:

Ազգային յօդուածներէն կը յիշենք՝

Յունուար ամսոյն կաղանդէքին վրայ, 1851, Թ. 2:
Հայաստանի ռամկական երգ մը, 1852, Թ. 4:
Լուր եւ տես Հայաստանի, 1852, Թ. 5, 6:

¹ Մ-ի-ն, 1852, Թ. 38 —:

² Արշալոյս, 1853, Թ. 440 —:

³ Մ-ի-ն, 1853, Թ. 9:

Երիտասարդական եռանգեան սոյն արդիւնքն
քնականապէս ընդհանուր ուշադրութիւն գրաւ-
ել կարող չէր, եւ ոչ ալ իրական արդիւնք մը
կարելի էր սպասել ամսաթերթէն: Սակայն իւր
հրատարակած նիւթերն արդարեւ սպասուածէն
աւելի էին:

25. Բ Ա Ն Ա Ս Է Ր

Ամսաթերթ, Կ. Պոլիս, 1851 — 1859:

Խմբ. Մ. Յովհ. Հիսարեան: Տպ. Հ. Գալստի:

Առստանդնուպոլիս հրատարակուած ազ-
գային լրագրաց լեզէոնին մէջէն մարդ հազիւ
կրնայ քանի մը թերթ գտնել՝ որ հրատարակման
ժամանակ իրենց կոչման համապատասխանած ըլլան
եւ ապագային համար ալ արժէք ունենան: Առս-
տանդնուպոլսոյ Բանասիրէն այս սակաւաւորաց կար-
գէն է, եւ համակրանաց արժանացած էր հրա-
տարակման ժամանակ եւ այնուհետեւ:

Մ. Յովհ. Հիսարեան 1851 Յունուարին
սկսաւ հրատարակել Բանասիր ամսական տետր, ազ-
գային, Բանասիրական եւ Գաղափարական անուամբ փոքր
ուրձաւ աշխարհաբար ամսաթերթ մը, իւրա-
քանչիւր տետրն գրեթէ 50 երես: Բովանդա-
կութիւնն էր՝ ազգային յօդուածներ ժամանա-
կակից ազգային կենաց եւ թերութեանց վրայ,
ազգին անցեալն եւ նշանաւոր անձնաւորութիւն-
ները, վէպեր, բանաստեղծութիւններ, քննա-
դատութիւն, զուարճախօսութիւն եւ քաղաքա-

կան տեսութիւն: Ասկէ կը տեսնուի՝ որ խմբագիրն բազմակողմանի եւ հետաքրքրական նիւթեր գիտէր գտնել եւ միտ կը դնէր իւր պարտաւորութեանց: Թող տալով կրօնական մասին իւր անուղիղ կարծիքներն՝ պէտք ենք ըսել որ խմբագիրն ունէր իւր ժամանակին համեմատ բաւական ընդարձակ գիտութիւն եւ տեսութիւնները սուր էին, եւ կրնայ ցայսօր Կոստանդնուպոլիս հրատարակուած ուսումնական լրագրաց մէջ բարձրի գլուխ պարծիլ:

Սոյն ամսաթերթին առաջին տարւոյ ազգային կարեւոր յօդուածներն են՝

Ազգային ժամանակակից կենաց, կրթութեան, զարգացման եւ այլն վրայ այլեւայլ յօդուածներ, 1851 էջ 9—541:

Պ. Ֆլանտէն ի Հայաստան, 1851 էջ 29—541:

Քաղաքականութիւն Հայաստանի, Ճառ Հ. Ոժէի, էջ 349:

Քլարքթի թարգմանութիւն ժամանակագրութեանց Յովհ. Ոսկերչեան, էջ 397:

Տեսութիւն Հայոց վրայ խօսող եւրոպացի մատենագրաց, էջ 401:

Մուրատճա տ'Օհսոն, էջ 14:

Կարապետ Մանուկ Օղլու, էջ 74:

Հաճան Ջրպետ, էջ 210:

Մկրտիչ Ամիրայ Ճեղայիրեան, 310:

Գողթան երգ (նորագիւտ, կեղծ), 240, 388:

Ռամկական երգեր, 291:

Պուլպուլն Այգեռտանի, 338:

Երգ Եարոջ, 434, Գինի, 437:

Յաղագս սրբազան բանաստեղծութեան առ Հայո: — Աստուածաշունչ գիրք, 421: — Հարակնոց, 428:

Յաղագս սկզբնաւորութեան թատերական արուեստին յայլեւայլ ազդա, 524:

Կղէանդրի Հեղինացոյ Պատմ. Հայոց, 144, 245:

Բաշախէրն տարի մը միայն ամբողջ կրցաւ
 հրատարակուիլ: 1852ին սկիզբն Անրի Գայոլ
 գաղղիացին, որուն տպարանը կը տպուէր Բաշա-
 փէրն, Ափփան օրափէր Կ.Պօլսոյ (Journal asiatique
 de Constantinople) անուն բազմալեզու ամսա-
 թերթ մը սկսած էր հրատարակել: Բաշախէրի
 լեզուագէտ խմբագիրն իւր թերթը թողած՝ յի-
 շեալ ամսաթերթի գլխաւոր խմբագրութիւնը
 վրան առաւ¹: Թէ որչափ ատեն մնացած է Հի-
 սարեան սոյն պաշտօնին մէջ, մեզի ծանօթ չէ:
 1859ին զինք կը գտնենք դարձեալ իւր Բաշա-
 փէրին գլուխն: Սոյն տարւոյ Յունուարին Բաշախէրի
 Բ. Տարւոյ առաջին թիւն հրատարակեցաւ,
 դրիւքն ու լուսնդակութեամբ առաջին տար-
 ւոյ նման: Այս երկրորդ տարւոյ երկրորդ թիւն
 լոյս չկրցաւ տեսնել, եւ 1859ի թիւ 1ն Բա-
 շախէրի վերստին ծննդեանն աւետեացը հետ՝ մա-
 հուանը բոլոր տուաւ:

Մ 26. Մ Ա Ս Ի Ս

Շաքալթաթերթ եկայլն, Կ.Պոլիս 1852 — 1889:
 Խմբ. Կ.Ս. Իսթիկանան: Տպ. «Մասիս», լրագրոյ:

Վոստանդնուպոլսոյ Հայոց հասարակու-
 թիւնն արդէն 1846ին իբրեւ յինքեան գործա-
 րանաւոր եւ զարգացեալ՝ ունեցաւ իւր սեպհա-
 կան մամուլն, որ մերթ այս եւ մերթ այն անու-
 ամբ եւ խմբագրութեամբ եկաւ հասաւ մինչեւ

¹ Արշալոյս, 1852, թ. 412:

մեր օրերն: ժամանակի պիտոյքն ծնաւ շշուագ-
հան, ինչպէս տեսանք, նոյն պիտոյքն շարունակեց
նոյն թերթն Մասիս անուամբ, եւ ասոր ծերու-
թեան ժամանակ՝ թերթն Արեւիկ անուան տակ
նոր խմբագրութիւն ունեցաւ: Այս երեք թեր-
թերն այսպէս անընդհատ զիրար յաջորդեցին,
թէեւ երեքին ինչպէս անունն, նոյնպէս ուղղու-
թիւնն եւ յոյժն ալ զատ էր:

Երբ 1852 Յր. 21ին ներքին յարաբե-
րութիւնք ստիպեցին Հայաստանի խմբագիրն ետ
կենալ թերթին խմբագրութենէն, Կ. Ս. Իւ-
թիւճեան ազգայնոց յորդորանօքն ու ձեռնտու-
ութեամբը նոյնին շարունակութիւնն յանձն ա-
ռաւ, եւ նոյն տարին Փետր. 2ին հրատարակեց
իւր խմբագրութեամբ շարունակուող թերթին
առաջին թիւն, որուն անուն տուած էր՝ Մասիս,
լրագիր, հաղորդական, ազգային, բանասիրական եւ գեղ-
արեստական:

Մասիսի սկզբանէ հետէ բովանդակութիւնն
էր գլխաւորաբար ներքին եւ արտաքին քաղա-
քական լրեր, ազգային ու խառն լրեր, ազգային
եւ մատենագրական յօդուածներ, եւ ժամանա-
կակից ազգային եւ կրօնական խնդիրներ: Դիրքն
ամէն ժամանակ նոյն չէր, այլ ժամանակին պի-
տոյից համեմատ՝ շատ կերպարանաց մէջ մտաւ
ու ելաւ: Որչափ կրնանք կը համառօտեմք հոս
այս փոփոխութիւնքն:

Առաջին թուէն սկսեալ, այն է 1852

Փետր. 2, մինչեւ 1862 Յնր. 2 շաբաթաթերթ էր, միածալ քառիջեան մեծ թերթ մը: 1862 Յնր. 2էն մինչեւ 1864 Դեկտ. 22՝ նոյն շաբաթաթերթէն զատ՝ շաբաթն երկու անգամ կը հրատարակուէր Մանրուրդ Մանրուրդ անուամբ փոքրիկ թուղթ մը, որոյ նպատակն էր լրասէր ժողովրդեան առօրեայ քաղաքական համառօտ լրեր տալ: 1864 Դեկտ. 30էն մինչեւ 1866 Յուլ. բուն շաբաթաթերթէն զատ, որ 1865 Յնր. 2էն սկսեալ աւելի մեծ դիրք առած եւ եղած էր հինգիջեան, կը հրատարակուէր միջակ մէկ թղթոյ վրայ պարզ Մանրուրդ անուամբ շաբաթական թերթ մ'ալ: 1866 Յուլ. 7էն սկսաւ միջակ գրիւք թերթ մը շաբաթն երեք անգամ հրատարակուիլ. բայց ասիկայ եւ ոչ ամիս մը կըրցաւ դիմանալ: Յուլիսի վերջէն սկսեալ՝ բուն շաբաթաթերթէն զատ, որ նախնական դրից մէջ մտած էր դարձեալ, կը հրատարակուէր շաբաթն 2—4 անգամ Օրմնեբի Մանրուրդ անուամբ փոքրիկ թուղթ մը, որ տեւեց ամբողջ նոյն տարին: 1867 ամբողջ տարին՝ բաց ի գլխաւոր շաբաթաթերթէն, շաբաթն երկու անգամ կը հրատարակուէր միջակ թուղթ մը, պարզ Մանրուրդ անուամբ: 1868 Յնր. էն մինչեւ 1869ի վերջը գլխաւոր շաբաթաթերթին հետ կը հրատարակուէր շաբաթն 2—4 անգամ Մանրուրդ անուամբ թուղթ մը: 1870 Յնր. էն մինչեւ 1878 Դեկտ. գլխաւոր թերթն շաբաթն

երեք անգամ եւ երբեմն աւելի կը հրատարակուէր: Իսկ 1879էն մինչեւ 1884 Յունիսի վերջը թերթն ամէնօրեայ էր, դիրքն 1880 Ապրիլին քիչ մ'աւելի մեծցած եւ հինգիշեան էր, իսկ 1882 Փետր.ի սկզբէն աւելի լայնացաւ երկայնեցաւ եւ եղաւ վեցիշեան: 1884—1889, երբ Մասիսն նորածին Արեւելի ընկերութեան ստացուածն եղած էր, Մասիս թէ՛ դիրքն եւ թէ՛ հրատարակութեան ժամանակն շատ անգամ փոփոխեց, եւ եղաւ մերթ ամսաթերթ մերթ տասնօրեայ եւ մերթ շաբաթաթերթ: Ուրեմն Մասիս ի սկզբանէ մինչեւ 1862 շաբաթաթերթ էր, 1862—78 շաբաթն 3—6 անգամ կը հրատարակուէր, 1879—84 ամէնօրեայ էր, 1884էն մինչեւ մեր օրերն ամսաթերթ եւ երբեմն շաբաթաթերթ էր:

Մասիսի խմբագիր եւ տէր էր ի սկզբանէ մինչեւ 1884 Յունիսի վերջը Կ. Ս. Իւթիւճեան: Նոյն ամսոյն՝ Իւթիւճեան աչաց տկարութեան պատճառաւ չկարենալով խմբագրութիւնն յառաջ վարել, ինչ ինչ պայմաններով Արեւելի ընկերութեան անցուց Մասիսի տէրութիւնն ու տպարանն, ուր ի սկզբանէ հետէ կը տպուէր թերթն: Այնուհետեւ Արեւելի վարչութեան տակ Մասիս շատ խմբագիրներ ունեցաւ, թէեւ մինչեւ 1888 Կ. Ս. Իւթիւճեան արտօնատէր կը ստորագրուէր: Նոյն տարին Դեկտ.ին ազգային իշխանութեան դէմ գրուած յօդուած մը պատ-

ճառ եղաւ թերթին դադարման: 1889ին Յու-
նիսի սկիզբն, երբ Աբե-Էլ առժամանակեայ
խափանման վճիռ ընդունած էր, Մաաթ վերստին
սկսաւ հրատարակուիլ, շաբաթն երկու անգամ,
քաղաքական լրագրոյ դրիւք միածալ 2—4
թուղթ, արտօնատէր՝ Կ. Ս. Իւթիւճեան: Կը
բաղձայինք որ Մաաթ օրինաւոր ձեւ մ'առնուր
եւ շարունակութիւնը չընդհատէր, որպէս զի
ազգային երկարակեաց թերթերու նուազ թիւն
նուազագոյն չըլլայ:

Մաաթի 38 տարւոյ բովանդակած ազգային
ուսուումնական նիւթերն կարելի չէ ամբողջապէս
յառաջ բերել: Մատենախօսութիւնք, ժամա-
նակակից ազգային խնդրոց առթիւ գրուածներ,
թղթակցութիւններ՝ որոնք ոչ այնչափ ուսում-
նասիրութեամբ գրուած են, եւ այլ նոյնպիսիք
հարկ է որ դուրս մնան: Սակայն պէտք ենք ըսել
հոս՝ որ Մաաթ 1870էն մանաւանդ 79էն ետեւ
ազգային գրողներու գործին ըլլալով՝ կը բովան-
դակէ շատ բան, որ կարեւոր են ազգային պատ-
մութիւն, հնագիտութիւն, տեղագրութիւն եւ
այլն գրողներու: Մենք ի սկզբանէ մինչեւ 1886
լոյս տեսած յօդուածներն յառաջ կը բերենք:
86է ասդին անկարող եղանք ձեռք բերել:

Ազգային դաստիարակութեան վրայ, Մաաթ,
1852, Թ. 4—32:

Քննութիւն Սեբէոսի, Թ. 13:

Պարսկաստանի հայազգի բնակչաց վրայ տեղե-
կութիւն, 53:

Ձեռագիրներու խուզարկութեան առջարկութիւն մը եւ քանի մը հին ձեռագիրներու վրայ տեղեկութիւն, (կը յիշուին ձեռագ. Ս. Բարս. Յղգս. վեցօրէից [գրլ. ք. թ. 1187, շատ հետաքրքրական], Սամ. Անեցւոյ Ժմնկգրութիւնք. [գրլ. ք. թ. 1187], Խ. Անձեւ. Մեկն. Ժամակարգութեան, Մովս. Վ. ի Մեկն. Ս. Պարգի. Բշփկն. Ամիրտուլաթի) 58—70 (կիսատ թողեալ):

Սերէոսի մասին, 61:

Սերէոսի նորագիւտ մատենին վրայ մինչեւ ցայժմ երեւցած դատաքննութիւններուն վրայօք քանի մը խօսք, 64:

Լեւոն կարծեցեալ իշխան Հայաստանի, 198:

Պատկերք նահապետաց եւ թագաւորաց Հայոց Հայկազանց եւ Արշակունեաց, 251:

Պ. Հանչեանցի Եղիշէի ռուս թարգմանութեան առթիւ Դ. Մելիքեանի յօդուածոյն (ի ռուս կազմու) հայ թարգմանութիւնը, 263—4:

Հայկական տեսարան յՕրթագիւղ, 265—273:

Հայաստանի բռնած տեղը աշխարհի պատմութեան մէջ, 276—278:

Բանասիրական (աշխարհաբարի մասին), 563—4:

Մ. Վ. Մուրատեանի տեղեկութիւնք Լեհաստանի մասին, 1516—7:

Փնջիկ ազգային պատմութեան Հայոց յետին ժամանակաց ի Ռուսաստան, 1518—41:

Ազգային պատմական տեղեկութիւնք քաղեալք ի Ֆիւրուհի իւլ Պօլտան անուն պատմութենէ Ապուլ Ապպաս Ահմէտ իմամի, 1542—77:

Դրանսիլուանիոյ Հայոց վրայ տեղեկութիւն, 1610, 11, 28:

Պարսկաստանի Հայոց թշուառ վիճակը, 1636:

Յովհ. Այվազովսքի հայկազն նկարիչ, 1641:

Դաւրէթի Հայոց վրայ խիստ կարեւոր տեղեկութիւնք, 1668—69, 1755:

Նոր-Ջուայու Հայոց վիճակը, 1677:

Մասնաւոր տեղեկութիւնք ի վերայ Ներս. Ե. կաթող. պատմեալք յականատես անձնէ ումնմնէ, 1694—1709:

Հուշէն գրուած նամակ մը, 1720—3:

Հնգկահայոց վրայ տխուր լուրեր, 1725:

Հայկական սեպագիրք ի Շիրակ, 1755:

- Պուքրէշի Հայոց վրայ տեղեկութիւն, 1865:
Ռուսիոյ եւ թիւրքիոյ Հայոց ուսումնական վիճակը, 1884 — 5:
Ամսդերտամի Հայոց եկեղեցին, 1936:
Ասիական սահմանագլուխք եւ Օսմանեան Հայաստան, 1980 — 9:
Առկասի Հայոց վրայ կարեւոր տեղեկութիւնք, 1991 — 5:
Հայկական հնութիւնք ի Բրիտանական թանգարանն Լոնտոնի, 2167:
Հայ ժողովուրդն (Թրգմ. «Սընտէյ Մակազին» ամսաթերթէն) 2283 — 4:
Վանայ շրջակայից ստորագրութիւն, 2321 — 23, 2340, 2426 — 7:
Թրգմ. Ֆր. Լէօհերի «Հայք» յօդուածոյն ի լրագրին Abend-Post ի Վիեննա, 2322 — 30:
Տրապիզոնէ ի կարին, 2348:
Քարբերդէ յԵրիզա, 2372 — 3:
Իւլքիլիսէյի Վանքը, 2391 — 2:
Պարսկահայոց արդի վիճակը, 2405 — 34, 2666, 2747:
Լուսինեան իշխանք (Թրգմ. ռուս. կոլւ. լրագրէ) 2414 — 5:
Յովհ. Վ. ի Տաղ Թուշոց (պատառիկ) 2478 — 94:
Տեղեկագրութիւն Սոյ Աթոռոյն, 2499, 2500:
Մերսինէ ի Հալէպ, 2506 — 7:
Անտիոք եւ Հալէպ 2523 — 33:
Լատին արձանագրութիւն ի Խարբերդ, 2556:
Ռումանիոյ Հայք, 2558 — 9:
Լուսինեանք, 2611, 2751:
Ազգային ընկերութիւնք, 2618:
Տնտեսական վիճակ Հայաստանի հայ ժողովրդեան, 2625 — 2671:
Հայաստանի սովերը (ի սկզբանէ ցայսօր) 2631:
Ուղեւորութիւն ի կարնոյ մինչեւ Պայազիտ, 2634 — 6:
Տէրսիմ, 2638:
Ցեղակցութիւն Գերմանացւոց ընդ Հայս, 2641:
Քրդահայք, 2650:
Հետազոտութիւնք մի քանի բուսոց անուններու վրայ, 2654 — 67:

- վասպուրական, 2654:
 Եկեղեաց գաւառ, 2736:
 Հայք եւ Քուրդք, 2739, 2753:
 Գրաբարի եւ աշխարհաբարի լեզուապայքարը
 (1881), 2798 — 2842:
 Յեղաքանութիւն Հայաստանի սահմանակից ժո-
 ղովորդոց (Ուտէացիք) 2819 — 21:
 Կեանք հայ գիւղացւոյն, 2830 — 1:
 Լուրեր Ռումանիոյ Հայերէն, 2831, 2843:
 Մելիտինէ, 2846 — 7:
 Վիճակագիր Հայոց Ռումանիոյ, 2881. 2:
 Արգանուչ, 2962. 3:
 Նոր դրութիւն լեզուագիտական, 2991:
 Նոր Զուղայի այժմեան ազգային վիճակը, 2977:
 Բաղէշ կամ Սալնոճոր, 2989:
 Տոմար եւ թուականք Հայոց, 3043, 4:
 Այնուոաց Չոր կամ Կիւղէլ Տէրէ, 3048:
 Հայերն ու Գնչուներ, 3061:
 Կաղղուան, 3061, 2, 3:
 Նկարագրութիւն հիւսիսային Հայաստանի, 3109
 — 3129:
 Ուղեւորութիւն Պոլսէն ի հարաւային Ռու-
 սաստան, 3146 — 55:
 Պարտիզակ, 3159, 60:
 Նկարագրութիւն Քրդահայաստանի, 3172, 3:
 Նկարագրութիւն Հայաբնակ գաւառաց, 3183,
 4, 7:
 Հայ գաղթականութիւն ի Ռումանիա, 3269, 70:
 Հայաստան եւ Հայք (հեղինակ Պ. Յ. Ա. Կադ-
 դէրիաս) 3337 — 79:
 Ակնարկ մը Անւոյ եւ իւր գաղթականաց վրայ,
 3345, 6:
 Լեզուաբնական, Հրեշտակ, 3363, 4: Ներսէս
 3378: — Դատուան, 3367:
 Այցեւութիւն մը ի Կտուց անապատ, (Մասի-
 1884 Օգոստ, — 1885 Յուլ.) երես, 250, 292:
 Միացեալ Ընկերութեանց նշանակութիւնը գաւ-
 առաց մէջ եւ գաւառացւոց համար, եր. 383:
 Հայք յԱմերիկա, 388:
 Եփրատայ տեղւան, 416:
 Քանի մը խորհրդածութիւնք Հայոց հողային
 դրութեան վրայ, 455:

- կարնոյ տնտեսական վիճակը, 647:
 Արաբներ քաղաքը ի Ակն, 655, 870, 917:
 Հանելուկք ի հայ գիւղորէս, 709:
 Խուլթիկ գիւղ. Ծնունդ եւ Մկրտութիւն, 734:
 Տառադարձ եւ տառաձայն, 743:
 Խուլթիկ գիւղ. Ամուսնութիւն, 851: Զանա-
 զան սովորոյթք, 926:
 Այցելական պտոյտ ի Հայսն Աղբակու, 939:
 Պարսկաստանի Հայերի դպրոցական վիճակը, 959:
 Տիգրանակերտ կամ Ամիդ, 967:
 Խուլթիկ գիւղ. Տարեկան սովորոյթք, 1020:
 Նախապաշարութեան, 1094:
 Ազգային նշխարներ (Գ. Վ. Սրուանձտեանց)
 1156, 1178, 1207:
 Երգ Մշեցոց բարբառով «Գավառու կիտուն»,
 առածներ, 1214:
 Լրագիր եւ օրագրութիւն, (Մ. 1885, Օգոստ.
 — 1886 Յուլ.) երես 75 — 772:
 Տաղ Նախաշ Յովնաթանէ ասացեալ, 208:
 Պատրանք, գաւռ. բանաստ. 256:
 Տաղ ուրախութեան ի վերայ գինւոյ յԱշըգ Շի-
 րինէ ասացեալ, 279:
 Խրատ Յովն(հ)անու Թուրկուրանցւոյ, 280:
 Պարերգ գեղջկուհեաց, 304:
 Տաղ Խաչատուրի ասացեալ ի վերայ ուրախու-
 թեան, 329:
 Բառգիրքներու առթիւ, 339:
 Ողբ մեռելի ի Նաղաշ Մկրտիչ եպս. է ասացեալ,
 374:
 Անէծքաթուղթ եւ օրհնէնքաթուղթ Պարսկա-
 հայոց, 386:
 Ծերունի Յարութիւնի պատմած հիքեաթը, 394:
 Գաւառական առածներ եւ խօսակցութեան
 ձեւեր, 422:
 Առածներ ի Ղուլթիկ գիւղ, 423, 450:
 Ասացուած ի Բասէն, 424:
 Երգ սիրոյ ասացեալ ի Յով. Թուրկուրանցւոյ,
 469:
 Տաղ գինւոյ յԱշըգ Սողպաթէ ասացեալ, 492:
 Ճակատագիր, 520:
 Հառաչանք պանդխտին, 521:
 Վանէն մինչեւ Պայազիտ, 546:

- Բաղէշէն ի Դատուան, 606:
 Թիֆլիս կէս դար յառաջ եւ այժմ, 610 — 677:
 Տաղ սիրոյ խաչատուրէ ասացեալ, 615:
 1885 տարին Թուրքիոյ հայ գրականութեան հա-
 մար, 628:
 Պայազիտէն մինչեւ կարին, 664 — 708:
 Զըմն, գաւռ. բանաստ. 687:
 Տաղ վասն ուրախութեան մարդկան յԱշդ
 Սօղպաթէ, 715:
 Սուգ եւ կոծ ի վերայ գիւղաքաղաքին Ագուլեաց
 որպիսի լինելն, 728:
 Առածներ ի Լիզ գիւղ Պուլանըքի, 788:
 Մեծ պահոց առաջին օրն ի Սղերդ, 799:
 Վարդն ու Պլպուլը Աշդ Շիրինի, 802:
 Չմկածագ, 816:
 Դարմանի աղկէկը, գաւռ. բանաստ. 851:
 Տ. Ներս. Հայոց կաթղ. հանելուկք վասն ու-
 րախութեան մարդկան, 852:
 Տեսութիւն մը Աղձնեաց նահանգին վրայ, 866:
 Երգեր Ակնայ շրջակայից, 899:
 Խաղասացութիւնք կալաֆկայի եւ Սիւրմէնիոյ
 բնակչաց, 947 — 994:
 Ծոյլ տղուն հառաչանքը, գաւռ. բանաստ. 948:
 Անտուան, 949:
 Մշոյ Ս. կարապետի վանքը, 953:
 Թամգարա, 976:
 Դատուան, 988:
 Ճանիկու հայ գիւղերու արդի վիճակը եւ նոր
 մարգարէութիւններ, 1078, 1085:
 Ողբ ի վերայ Ուլախաց երկրի Հայերուն, ի Թօ-
 խաթցի Մինաս սարկաւազէ ասացեալ, 1090 (1886 թ.
 3836 — 7):
 Նիքսար եւ Հէրէկ, 1091:
 Մասիսի ներքին արժէքին վրայ խօսելու հա-
 մար՝ պէտք է պլեւսպլ շրջաններ զանազանել: Ի
 սկզբանէ մինչեւ 1870 լոյս տեսած տարեշրջ-
 ջաններն գրեթէ միայն քաղաքական լրելով լի
 են եւ ուրիշ նիւթերու՝ համեմատաբար հազիւ
 5% տեղ տրուած է: Ուսումնական յօդուած-

ներ շատ քիչ են, ուր ընդհակառակն կրօնական. խնդիրներ աւելի հետաքրքրած են խմբագրուած թիւնն. ազգային կենաց հետքեր անցողակի եւ միայն լրատուական ոճով յիշատակուած են, իսկ ազգին ներքին կենաց զարգացման եւ տընտեսական խնդիրներ յուզելու պիտոյքն անգամ չէ զգացուած. առանձնական գրողներ շատ ցանցառ կ'երեւան եւ թարգմանական գրականութիւնն միշտ տիրող է: Եւ այսպէս լրատուութենէն եւ ընթերցանութեան նիւթ տալէ զատ վախճան կամ ուղղութիւն մը չ'երեւար:

Իսկ 1870էն, բայց մանաւանդ 79էն մինչեւ 84 Մասիս օրէօր զգալապէս զարգացած է, այնպէս որ թերթն 79էն մինչեւ 84 իւր պայծառութեան զենիթին վրայ է: Այս միջոցին թերթն հասարակաց դործի մ'եղած էր, ուր կը տեսնուէին նոր գրիչներ, որոնք ուսումնական եւ ընկերական խնդիրներ կը յարուցանեն եւ կ'ողմնւնդ կողման կը մաքառի: Այս միջոցին թերթն ազգայնացուցած եւ զարգացուցած են Գարագաշեանցի եւ այլ դիւցանուն լեզուայուզից լեզուապայքարն, Տէրվիշեանի լեզուաքննական յօդուածներն, Գրասէր Ատոմի բանաստեղծական գրութիւններն, բայց մանաւանդ Բ. Քէչեանի՝ «Ս. Փրկչի Ազգային Հիւանդանոցի» պատմագրին հասարակական կարեւոր եւ կենցաղագէտ յօդուածներն: Այս գրագէտին Ազգային տեսութիւն, Շաբաթական եւ քաղաքական տեսու-

Թիւն, Հայաստանի տնտեսական վիճակն եւ պլանոյնպիսի գրութիւններն Մասիի սոյն միջոցի կատարելութեան կնիքը տուած են: Թղթակցութիւնք, զոր Մասի մինչեւ այս միջոցն գրեթէ չէր ունեցած, ընդարձակ ասպարէզ գտած են Թերթին մէջ եւ ազգն՝ որ ի սփիւռս, Մասիի միջնորդութեամբ իրարու ձեռք տուած է: Եւ այսպէս Կ. Ս. Իւթիւճեան ՅՅ տարի անընդհատ աշխատութեամբ կարող եղած է Թերթին վերջին տարիներն Մասի Կոստանդնուպոլսոյ ազգային Թերթերու առաջինն ընել:

Մասիի խմբագրութիւնն Արեւելի անցնելէն ետեւ՝ այն է 1884էն մինչեւ մեր օրերը, Թերթին նկարագիրը փոխուած է: Այնուհետեւ քաղաքականն իբր լոկ տեսութիւն մը կ'երեւայ. ուսումնական ինքնագիր եւ Թարգմանական գրութիւններ, ազգային ժամանակակից խնդրոց վրայ տեսութիւններ Թերթին գլխաւոր մասը կը կազմեն: Նորագոյն գրիչներու շնորհիւ կրնանք ըսել՝ որ Մասի այս միջոցին միշտ պայծառութեան մէջ մնաց եւ հասարակաց համակրութիւնն չկորսընցուց:

Հոս ներուի մի անգամ սա խորհրդածութիւնն ընել՝ որ մեր քաղաքական Թերթերն իրենց միօրինակեալ նոյնութեան եւ մի անգամ սկսած ճամբուն մէջ յառաջագիմութիւն չցուցընելուն պատճառաւ՝ կարելի չէ երբեք բացարձակ լաւ եւ յինքեան զարգացեալ անուանել:

Եթէ իրաւունք չունենանք հին թերթերէն շատ
բան պահանջել, իրաւունք ունինք այժմու թեր-
թերէն պահանջել, որոնք ահագին աղբիւր եւ
օրինակ ունին իրենց առջեւ: Եւրոպիոյ քաղա-
քական թերթերն ուսումնական, առեւտրական,
արուեստական, դրամական, ընտանեկան, թատ-
րոնական եւ այլն բաժիններ ունին, զորոնք առ
հասարակ ամէնքն իբրեւ հարկաւոր պիտոյք կը
կարդան, թէեւ իրենց մէջ իւրաքանչիւր ճիւ-
ղերու համար մասնական թերթեր ալ ըլլան:
Իսկ մեր քաղաքական թերթերն այս կէտերու
համար բաժին չունին եւ յիշատակութիւնք շատ
ցանցառ կ'ըլլան, ուր մեր ընթերցողներն աւելի
պէտք ունին ասոնց, քանի որ այս մասերու
նուիրուած թերթեր չունինք: Մեր քաղաքական
թերթերն՝ ըստ մեզ՝ բազմակողմանի պէտք են
ըլլալ, եւ այս մասին ինչպէս Մ․Ի․ Նոյնպէս
այժմու թերթերն հիմնական նորոգութեան
պէտք ունին:

27. ՆՈՅԵԱՆ ԱՂԱՒՆԻ

Շաքալթաթերթ, Կ. Պոլիս. 1852—1853:

Խոյճ. Գ. Մարկոսեան եւ Ս. Ապրոսեան:

Տպ. Յ. Միսիկեան:

Բարձրագոյն Գրան թարգմանչաց սենեկի
անդամներէն՝ Գրիգոր Մարկոսեան եւ Սահակ
Ապրոսեան 1851 Գեկտ. 20ին Յայտարարութիւն
մը հրատարակեցին, որուն մէջ լրագրութեան

օգուտներն յառաջ բերելով կը ծանուցանեն՝
 թէ Նոյեան Աղանի անուամբ քաղաքական շա-
 բաթաթերթ մը պիտի սկսին հրատարակել: Յա-
 ջորդ տարւոյ Փետր. 28 ին նոյն թերթին առաջին
 թիւն լոյս տեսաւ այս անուամբ՝ *Նոյեան Աղանի*,
 շաբաթագիր տաղաչան, աշխարհ, բանասիրական և
 տնտեսական: |

| Նոյեան Աղանոյ դիրքն էր՝ միաժառ եռի-
 ջեան ամբողջ թերթ մը, բովանդակութիւնը՝
 քաղաքական ներքին եւ արտաքին լրեր, ազգային
 եւ զանազան լրեր, եւ ինչ ինչ ազգային գրա-
 կան եւ հնախօսական յօդուածներ: Բաժա-
 նորդագինն էր 120 շըշ: | Ի սկզբան կը տպու-
 էր Յովհ. Միւհէնտիսեանի տպարանն, 1852
 Սեպտ.ին սեպհական տպարան ունեցաւ “Տպա-
 րան Նոյեան Աղանոյ” անուամբ, եւ թերթին
 դիրքն աւելի մեծցուեցաւ եւ եղաւ քառիջեան:
 Բ. Տարւոյ սկիզբն՝ 1853 Մարտ 14, թերթին
 սեպհական տպարանը փակուած կը գտնենք, եւ
 այնուհետեւ թերթը կը տպուէր “Ի տպարանի
 Արապեանց”, ուր եւ մնաց մինչեւ իւր մահը:

Որչափ ալ խմբագիրք ի սկզբան ծանուցած
 էին՝ որ թերթին հրատարակութիւնն պարզապէս
 ազգին ծառայելու համար է եւ առանց դրամա-
 կան շահի ակնկալութեան երեք տարի անընդ-
 հատ պիտի շարունակուի, սակայն շուտով հիւ-
 ծեցաւ եւ չկրցաւ Բ. Տարին բոլորել: Աւերջին
 թիւն (74) 1853 Օգոստ. 8ին հրատարակեցաւ:

Նոյն տարւոյ Սեպտ.ին իբրեւ վերջաբան՝ Յայտարարութիւն մը հրատարակեցաւ, որուն մէջ խմբագիրք կը ծանուցանէին հասարակութեան՝ թէ “Երբոր տեսանք որ մեր ՚ի սէր ազգիս յանձնառու եղած ծանր եւ անշահախնդիր աշխատութիւննիս այսպէս օրէօր կը դառնանար եւ թանկագին ժամանակնուս կորուստը (՝) եւ մեր քաջածանհանգստութիւնները պարապը ելլելէն զատ՝ անոնցմէ աւելի նիւթական կորուստներ ալ ընելու սկսանք (ինչու որ Նոյեան Աշունոյ ընթերցողներէն շատերը ստորագրութեանց գիւները չէին վճարեր) այն ժամանակ աւելի ընտիր համարեցինք շաբաթագրիս հրատարակումը մեր յօժար եւ ազատ կամօք առ այժմ՝ դադրեցընել, քան թէ առաջագրուած եռամեայ պայմանաժամը լրացընելու աշխատելով՝ մեր վնասները ծանրացընել:” Եւ այսպէս Նոյեան Աշունի տըժգոհ իւր գոյութեան վրայ՝ վճարող բաժանորդներն բերաւ յանձնեց նորածին Մասիի, “եւ ոչ եւս յաւելլաւ դառնալ:”

Նոյեան Աշունոյ ազգային կարեւոր նիւթերն են՝

Վիճակագրութիւն Կ.Պոլսոյ ազգային վարժարանաց, 1852, թ. 9—30:

Ի վերայ Պատմութեանն Սեբէոսի (ընդդէմ յօդուածոյն Մասիի, 1852, թ. 13) թ. 15, Յաւելծ:

Հին աւանդութիւնք Հայոց զոր մինչեւ ցայժմ ի տեղիս տեղիս պահեն. թ. 29:

Մասն ինչ Մ. Կաղանկատացւոյ, թ. 36, 37:

Վիճակագրութիւն Կովկասի հայաբնակ գաւառաց, թ. 37, 58:

Եկեղեցական երգք, Թ. 38:

Ստորագրութիւն Խարբերթի Հայ Ժողովրդեան,
Թ. 46—49:

Սխալ տպագրութիւն Սեբէոսի (տպ. 1851,) ան-
համաձայն ընդ բնագրին եղելոյ յԱթոռն Էջմիածնի,
Թ. 52:

Վ. Լանկլուայի ուղեւորութիւն Ի. Կիլիկիա,
Թ. 58:

Ստորագրութիւն եկեղեցւոյն Հայոց Կարնոյ քա-
ղաքի, Թ. 66, 67:

Նոյեան Աշուհոյ քաղաքական լրերն աւելի
ընդարձակ են, եւ պաշտօնական աղբիւրներէ
առնլուն՝ աւելի ստոյգ: Սեպհական ուղղութիւն
մը կամ նման լրագիրներէն զատ յատկութիւն
մը կամ առաւելութիւն սպասել բնականապէս
աւելորդ է:

28. ԱՐՓԻ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

Ամսաթերթ, Զմիռնիս, 1853—1856:

Խմբ. եւ ջպ. Յեռեւան Եղաւրք:

Տր. Բարունակ Քրթիկեան Ի Կոստանդնու-
պոլիս 1853ի սկիզբն լրագրացմէջ Յայտարարու-
թիւն մը հրատարակեց՝ որ Աֆ. անուամբ ամսա-
թերթի մը հրատարակութեան պիտի ձեռնակէ, որ
պիտի ունենայ Պատմական, Բանասիրական, Բնա-
գիտական եւ բժշկական մասեր¹: Սոյն թերթն
բժշկական մասին կողմանէ առաջին հրատարա-
կութիւնը պիտի ըլլար յազգիս: Սակայն այս
հրատարակութիւնն, որչափ գիտենք, լոյս չկրցաւ
տեսնել:

¹ Արշալոյս, 1852, Թ. 424:

Նոյն միջոցին Տէտէեան Եղբարք ի Զմիւռ-
նիա սեպհական տպարան բանալով՝ սկսան այլ-
եւայլ լեզուներէ թարգմանութիւններ հրատա-
րակել, թէպէտ թարգմանելի գործոց ընտրու-
թեան մէջ պէտք եղած զգուշութիւնը կը պակ-
սէր: Հրատարակուեցան նաեւ քանի մը պար-
բերական թերթեր Տէտէեան Եղբարց տպարա-
նէն: Նոյն տպարանէն 1853 Մայիս 2ին Յայ-
տարարութիւն մը հրատարակեցաւ, որ նոր ամ-
սաթերթի մը մօտաւոր ծննդեան լուրը կը
բերէր: Նոյն տարին Յունիս 1ին լոյս տեսաւ
ամսաթերթին առաջին թիւն, այս անուամբ՝
Արշիի Արարատեան, Երգիչ Բանաստեղծ, աշխարհ,
ուսումնական եւ գիտական: Դիրքն էր ութածալ-
երկիջեան, տպագրութիւնը խեղճ, գինը՝ 55 զըշ:
Թերթն երկու մաս ունէր. մէկ մասն ժամանա-
կակից ազգային ամսաթերթերու նման՝ այլեւայլ
ուսումնական, տնտեսական եւ գիտնական մանր
յօդուածոց թարգմանութիւններ եւ ոտանաւոր-
ներ կը բովանդակէր, իսկ երկրորդ մեծագոյն
մասն էր քանի մը եւրոպական եւ արեւելեան
հեղինակութիւններու (Մոլիէր, Շէքսպիր, Օս-
մանեան Պատմ., Հազարամէկ գիշերներ,) թարգմանութիւններ, որ թերթ թերթ ամէն
մէկ թուոյն հետ կը տրուէր:

Առաջին եւ երկրորդ տարին առանց փո-
փոխութեան եւ յառաջագիմովութեան անընդհատ
շարունակեցաւ: Երրորդ տարին հասաւ մինչեւ

7* ԹԻԼ, եւ որչափ գիտենք սոյն Թուով՝ այն է 1856 Յունուար, ի սպառ դադրեցաւ:

Ազգային նիւթոց մէջէն կրնայ յիշուիլ՝ Ազգային յիշատակարան (Կէլիպօլիի հայ գաղթականութեան պատմութիւնը) 1854, Թ. 8, 10. 1855, Թ. 10: Ապացոյց Հայոց աստուածապատկերութեան առաջնութեան, 1854, Թ. 12, 1, 2:

Աբի Աբաբեանի ինչպէս առաջին մասն՝ նոյնպէս երկրորդն տկար ուժոյ ողորմելի արգիւնք մըն էր:

29. ԹՈՒԹԱԿ ՀԱՅԿԱՋԵԱՆ

Ամսաթերթ, Զմիռնիս, 1854—1855:

Խմբ. Տ. վրթանէս: Տպ. «Թոռթակի Հայկազնան»:

Վարուս վերջին կիսուն սկիզբն Զմիռնիոյ ազգայնոց մամուլը մեծ գործունէութիւն կը ջանար ցուցնել. բայց խոստովանելու է՝ որ մտադրութեան արժանի հրատարակութիւն մը չէ տուած այն ժամանակի մամուլն:

Այս անգոյն հրատարակութեանց ներկայացուցիչ կրնայ անուանուիլ Թոռթակի Հայկազնան¹, Երեւանի Բարոյական, Բանասիրական եւ Գրական անուն թերթն, զոր կը հրատարակէր

¹ Զատ է Հայկազնան Թոռթակի երկարաթաթերթն, որ 1852ի սկիզբն պիտի հրատարակուէր Վ. Պոլիս Միջագիւղի «Վերծանութեան Թանգարանի» անդամոց կողմանէ, բայց միայն Յայտարարութիւնը կրցաւ լոյս տեսնել եւ բուն թերթն յարգանդի վախճանեցաւ: Յեւ Արշալոյս, 1852. Թ. 409:

Տ. Վրթանէս¹ ի Զմիռնիա սեպհական տպարանէն: Ասոր դիրքն էր փոքր ութածալ թերթ մը, (16 երես) տպագրութիւնն ու բովանդակութիւնը (բանաստեղծութիւններ, ուսումնական մանրիկ յօդուածներ)՝ յետին աստիճանի, այնպէս որ թերթն եւ ոչ առանձինն յիշատակութեան արժանի կրնայ համարուիլ: Անշուշտ այս է պատճառն՝ որ ազգային լրագրաց մէջ հետքն անգամ չի գտնուիր, եւ կ'երեւայ թէ Բ. Տարւոյ (1855) ընթացքին մէջ դադրած է մեր լրագրութեան այս գաճաճը:

30. ԸՆՏԱՆԻ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ

Ամսաթերթ, Կ. Պոլիս, 1854—1855:

Խմբ. եւ Տպ. Ազգասիրական Ընկերութեան:

Որչափ ընկերութիւնք կը բազմանային ի Կ. Պոլիս, նոյնչափ լրագրութիւնն ալ աճում

¹ Վերջերս մեր ձեռքն անցաւ Մարտի 1884 թ. 3731-ն, որուն մէջ Մ. Ն. Նորիկեան հրատարակած է ի սկզբանէ մինչեւ այն ատեն հրատարակեալ հայ լրագրաց անունական ցուցակը, բաւական խնամով յօրինուած, բայց ունի նաեւ շատ անճշդութիւններ: Թաւի Հայկաշէնի խմբագրին անունն իրմէ կ'առնուէր, թէ եւ մեր ձեռքն եղող Բ. Տարւոյ թ. 3 եւ 5-ի մէջ նոյն անունը չենք գտներ: Կայ Փարիզ ազգային լրագրոյ 1863, թ. 96 եւ 97-ի մէջ ազգային լրագրաց ցուցակ մը. դժբախտաբար նոյն թուերն մեր առջեւ չեն: Նոյնպէս կայ շատ համառօտ ցուցակ մը Պիտանի Թուլիի 1863-ի առաջին թուոյն մէջ:

Այս երեքէն աւելի նշանաւոր է Ա. Երիցեանցի Արեւիկեանի (1882, թ. 21, 22) մէջ գրած «Հայ պարբերական հրատարակութիւնները», վերնագրով հմտալից «Պատմական Ցեսութիւն», որ իւր համառօտութեանը մէջ՝ ամբողջական եւ բաւական ճշգրիտ ծրագիր մըն է հայ լրագրութեան պատմութեան:

կ'առնուր: Մեզի ծանօթ չէ Ազգասիրական Ընկերութեան վախճանն, բայց ունինք մեր ձեռքն թերթ մը, որ սոյն ընկերութենէ հաստատուած է: Առաջին անգամ է որ իմաստասիրութիւնն 1854ին մեր մէջ յատկապէս ներկայացուցիչ ունեցաւ:

Ազգասիրական Ընկերութեան խմբագրութեամբ, եւ հրատարակութեամբ Վ. Սօֆեանի 1854 Ապրիլ 1ին հրատարակեցաւ ընտանի իմաստասէր, օրհիւր Բարոյական Եւ Ժողովրդական Իրիւն-Իւտն անուամբ ամսաթերթ մը: Նիւթն վսեմ, ձեռնարկուն ընկերութիւն մը, սակայն ո՛չ խմբագրութիւնն այնչափ յաջող կրօնայ ըսուիլ, եւ ո՛չ ալ նիւթն ժամանակին ընթերցողաց յարմար:

Ընթանի իմաստասէրին դիրքն էր մեծ ութածալ ամբողջ թերթ մը, (16 երես) երկիջեան: Նիւթն էր գրեթէ զուտ փիլիսոփայական. այսպէս 2^ր եւ 3^ր թուերու մէջ կը գտնենք՝ «Բարոյական իմաստասիրութիւն, Երջանիկ ընտանիք մը, Դաստիարակութիւն, Շէքսպիր, Մարիամ Սղուարթ, Տնտեսական գիտութիւն» եւ այլն յօդուածներն:

Թէ երբ դադրած է՝ չենք գտներ տեղ մը յիշատակուած. բայց կրնանք ամենայն ապահովութեամբ ըսել՝ որ տարին հազիւ թէ լրացուցած է:

31. ԱՍՏՂԻԿ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

Ամսաթերթ, Կ. Պոլիս, 1855—1856:

Խմբ. Մեսրոպեան ընկերութիւն:

Տպ. Յ. Միսնիկեան:

Մեսրոպեան ընկերութիւնն, որ 1854ին ի Կ. Պոլիս հաստատուած էր, նպատակ ունէր « թէ բանաստեղծական եւ թէ զանազան տեսակ լեզուներէ թարգմանուած գրքեր ու տետրակներ տպել: » Այս ընկերութեան մի միակ հրատարակութիւնն եղաւ Աստղիկ Արեւելեան, օրհիւր, բարոյական, բանասիրական, գիտական եւ բնական ունեւն ամսաթերթն, որ 1855ին Յունուար 1ին հրատարակեցաւ:

Ասիկայ թէ բովանդակութեամբն եւ թէ դրիւքն Բարսեղեան Ս. Սահակեանի նման էր. տպագրութիւնը մաքուր եւ իւր նման հրատարակութեանց մէջ լաւագոյնն էր:

Ազգային յօդուածներն են՝

Արարատ լեռան վրայ, 1855, թ. 1:

Թովմայ թ. երեւելի Անգղիացւոյն Հայաստան ըրած ճանապարհորդութիւնը, թ. 23:

Ռամկական երգ (« Ասում ես գիմացիր, ո՞նց դիմանամ. . . ») թ. 2:

Պոլսեցւոց հայախօս առածները, թ. 4—11:

Համառօտ պատմութիւն . . . Տ. Տ. Թորոսի Սրբ. Կաթողիկոսի . . . Կիլիկիոյ, որ ի թուին ՌՃՁ, յԱպր. 29, թ. 5:

Ասորի Արեւելեան՝ որչափ գիտենք, տարի մ'ամբողջ հրատարակուած է:

32. ՄԱՍԵԱՅ ԱՂԱԽՆԻ

Ամսաթերթ, Փարիզ, 1855 — 1865:

Խմբ. Այվազովսքի և Գալֆայեան վ.ք:

Տպ. վ. Ռեմբե ևսայն:

Ինչպէս ազգային գաղթականութեան պատմութիւնն, նոյնպէս մեր լրագրութեան պատմութիւնն զմեզ մերթ այս եւ մերթ այն երկիր ու քաղաք կը տանի, եւ կը ցուցնէ՝ որ հայ ազգն գրեթէ ամէն նշանաւոր քաղաքներ ինչպէս գաղթականութիւն մը, նոյնպէս մամուլ մը հաստատել փորձած է: Եւ կրնանք ըսել՝ որ իրեն հաւասար եւ նաեւ իրմէ մեծ ազգաց քով՝ մամուլը այսչափ տարածութիւն չենք տեսներ:

Համբաւաւորն Փարիզ մեզի չորս ազգային թերթ տուած է: Առաջին անգամ 1855ին Յունուարին Այվազովսքի եւ Գալֆայեան վարդապետներն ժամանակին եւ պարագայից բերմամբ՝ պատկերազարդ ամսաթերթ մը հաստատեցին ի Փարիզ իբրեւ սեպհական գործի, որոյ անունն էր՝ Մասնաց Աղաւնի, Ա-է-Կոմիէ Լայոս-Կանէայ: Թերթն 1859ին Թէոդոսիա փոխադրուելէն ետեւ՝ վերջին յաւելուածն Ծիածան Լայոս-Կանէայի փոխուեցաւ:

Ասոր դիրքն են մեծ քառածալ, երկիջեան 12—14 թուղթ: Ի սկզբանէ մինչեւ 1858ի վերջն ամսաթերթ էր եւ կը տպագրուէր Փարիզ, Ա. Տարին մինչեւ 5^ր թիւ Ռեմբեի տպա-

րանն, 6^{րէ} սկսեալ մինչեւ Բ. Տարւոյ վերջը
Վալտերի, Գ. Տարին Վալտերի եւ Մէյերի, Դ.
Տարին դարձեալ Վալտերի տպարանն, բայց միշտ
Ճանիկ Արամեանի տառերովն: 1859ին Թերթն
իւր խմբագրաց հետ Ռուսիոյ Թէոդոսիա քա-
ղաքը փոխադրուելով՝ Ե. Տարին՝ 1860ին Խա-
լիպեան Ուսումնարանի տպարանը կը տպուէր
երեք զատ զատ հրատարակութեամբ. այն է՝
հայերէն, ռուսերէն եւ հայերէն-ռուսերէն:
Հոս այսպէս շարունակեցաւ մինչեւ 1865, երբ
բոլորովին դադրեցաւ:

Թերթն ինչպէս 1860էն ետքն, նոյնպէս
ի սկզբանէ մինչեւ 1859 կը հրատարակուէր
երկու լեզուաւ, այն է՝ հայերէն-գաղղիերէն:
“Հայերենով մերազնեայց մէջ պիտի տարածու-
ին, կը գրուէր Թ. 1ին մէջ, Եւրոպացւոց քա-
ղաքականութեան հաստատուն հիմունքը, այս-
ինքն ուղիղ բարոյական, հարկաւոր տեղեկու-
թիւնք եւ մարդկային կենաց եւ հանգստեան
գիւրումթիւն տուող արհեստք եւ ճարտարու-
թիւնք, գաղղիարէն գրուած մասովն ալ պիտի
աշխատուի որ օտարազգիները կարենան հայոց
հին եւ նոր պարծանացը խելամուտ ըլլալ եւ
ըստ այնմ մտադրութիւն ընել այս պատուական
ազգին:” Այս էր Թերթին իրեն դժած սահ-
մանն, եւ այս՝ ուղղութիւնն. բայց թէ ասոր հա-
սած է՝ մենք չենք կրնար հաստատել:

Սոյն որոշման համեմատ՝ ամէն կարգի նիւ-

Թերէ Թարգմանական յօդուածներ Թերթին
գլխաւոր բովանդակութիւնն էր: Կը գրուէր
նաեւ ժամանակին ազգային խնդրոց վրայ, եւ
ինչ ինչ ազգային ուսումնական յօդուածներ,
զոր հոս յառաջ կը բերենք:

Լեւոն Զ. Վերջին Թագաւոր Հայոց, Մաս 1-2,
Ալեւ-է, 1855, Թ. 1, 2, 3, 4. 1856, 5, 6.

Հայկազունք ԺԹ. դարուս, (Տիւրքիէ), Թ. 2,
3, 4, 6, 8, 10, 1856, 4, 7, 10, 11:

Աշխարհաբառ լեզուն մաքրելու եւ գեղեցկացը-
նելու վրայ, 3, 6. 1856, Թ. 2, 8. 1861, 12:

Սամուէլ Մուրատ եւ Վարժարան նորա, 4.
1856, 5:

Դրամագիտութիւն Հայոց ի միջին դարու (Վ.
Լանկլուայի), 4:

Առաջարկութիւն Հռովմէական Հայ Ժողովրդէն
գաղթական տանելու ի Ճէզայիր, 5, 6, 7, 8. 1856, Թ. 1:

Տարսոն Կիլիկեցւոց, 5, 9:

Սիս, 1856, Թ. 1, 6, 8:

Հայոց ազգին ընկերական վիճակն ի Մոլտավիա,
Թ. 3:

Թուղթք ի դիւանէ կաթողիկոսարանին Սաոյ,
Թ. 3:

Պատմական մատենադարան ազգին Հայոց, 3, 4:

Միրզայեան Մանուկ Պէյ, 4:

Թուղթ Աղէքս. Կաթող. ի առ Կղեմէս ԺԱ. 5:

Հայք ի Ռուսաստան, 5:

Անուն, մականուն եւ պատուանուն ազգային,
6, 8, 12:

Տորոս լեւան հայ ժողովուրդները, 617:

Պատմական նկարագիր Լաղարեան Ճեմարանի, 8:

Տեղեկութիւն Պարսկաստանի Հայոց վրայ, 9:

Մատենագրութիւն Հայոց, 9:

Սպեր եւ Բագրատունիք, 10, 11:

Հայկազունք Կովկաս լեռանց, 12:

Նիկող Եպիսկ. 1857, Թ. 1, 3, 4:

Ճանապարհորդութիւն յԱնի, 1, 4, 6, 7, 12:

Համառօտ տեղեկութիւն Մոլտավիոյ Հայկազանց
վրայ, 5:

Վարդ գերահռչակ Հայկազանց Լեհաստանի, 8:

Մոլտաւիոյ Հայկազանց իրաւունքները, 12:

Ապրոյեան Արրահամ Աղա, 10:

Ուղեւորութիւն Փարիզէ ի Կ. Պօլիս, 1858. 3 — 7:

Ի վերայ Ազատ անուն քաղաքին, որոյ աւերակն տեսանի ի Գեղարքունիս, 1858, թ. 3:

Տէր եւ Աղա բառերուն գործածութեանը վրայ, 4:

Հայկաւանի նորագիւտ հնութիւններ, 5:

Անցք եւ ստորագրութիւն քաղաքին Գանձակայ, 6, 10:

Աւերակք մայրաքաղաքին Անւոյ, 8:

Հայք Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի, 12:

Ղուկաս ապաշխարող Հայկազն, 1861, 5:

Նորագիւտ նշխարք նախնեացն մատենագրութեան, (Հարցումն Արձանայ եւ պատասխանի Եղնկայ Կողբացւոյ), 11:

Տաճկաստանի աշխարհարաւի մէջի Նի, Նիդ եւ Նին մասնիկներուն վրայ: Մի մասնական անունին սխալ եւ ուղիղ գործածութիւնը, 13:

Գեղարդայ Վանք, 14:

Եթէ Մասէայ Աղաւնոյն ամբողջ շրջաններն ի միասին նկատենք, կը ստիպուինք ըսել՝ որ թէ բովանդակութեանն եւ թէ յօդուածոց ներքին արժէքին կողմանէ շատ տկար է, եւ ընդհանրապէս աննպատակ եւ պատահական յօդուածոց ժողովածոյ մըն է: Իսկ ի Թէոդոսիա հրատարակեալ մանաւանդ վերջին շրջաններն՝ մեծաւ մասամբ թարգմանական եւ ինքնագիր տանաւորներու հրատարակութիւն մըն է, եւ ոչինչ աւելի:

33. Ա Ի Ե Տ Ա Ռ Ե Ր

Երկշաքաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1855—1890:

Խմբ. Բողոքական Միսիոնարք:

Տպր. Չըրչիլի, Էսն:

Ամերիկացի բողոքականաց 1839ին ի Զմիւռնիա հաստատած Շտեմարում լիւթանի գիւթ-
իւց ամսաթերթն 1854ին ի Կ. Պոլիս փոխա-
դրուելով՝ յաջորդ 1855 տարին դիւրն ու ա-
նունը փոխեց, եւ անուանեցաւ Արեւուքեր¹ է-
ւրեմաւն լիւթանի գիւթիւց, որ յաւելուածն յե-
տոյ մէկդի թողուեցաւ:

Աւետիքի առաջին թիւն լոյս տեսաւ 1855
Յնր. 3ին Չըրչիլի տպարանն, որմէ փոխադրուե-
ցաւ յետոյ Արամեան, եւ ասկէ Պայաճեան
տպարանն, եւ վերջնոյս քով կը մնայ ցայսօր:
Թերթն ի սկզբանէ մինչեւ 1861 երկշաքաթա-
թերթ էր, ասկէ ետեւ ամսաթերթ՝ երկու
թուղթ, որ 1864ին քառածալ (4 թուղթ) դիւր
առաւ: 1877ին արդէն շաքաթաթերթ էր, որ
ձեւով կը հրատարակուի մինչեւ ցայսօր: 1872-
էն սկսեալ խմբագրութիւնը կը հրատարակէր
բաց ի գլխաւոր թերթէն՝ երկու պատկերազարդ
ամսաթերթ (2 թուղթ) հայերէն եւ հայատառ
տաճկերէն լեզուներով, որոց անունն է՝ Արեւու-
քեր լիւթանի Էսն:

¹ Տես էջ 40:

Ա-Ե-Գ-Ք-Ե-Ր-ԻՆ ինչպէս բովանդակութիւնը՝ նոյնպէս ուղղութիւնը նոյն է ի սկզբանէ մինչեւ ցայսօր։ Թերթն իբրեւ հայ բողոքական հասարակութեան գործի՝ նպատակ ունի բողոքականութիւնը տարածել եւ արծարծել, ուստի եւ իւր ուղղութեան կէտը կրօնական է։ Այս նպատակաւ թերթը նախապատուութիւն կու տայ միշտ կրօնական-վարդապետական նիւթերու, իսկ կրօնական-վիճական յօդուածներ միայն պատահական են։ Առանձինն մտադրութիւն կ'ըլլուի նաեւ գիտնական՝ եւ աւելի աշխարհագրական եւ բնապատմական յօդուածներու, որոնք ամէնքն անգղիական թերթերէ թարգմանութիւնք են։ Վերջին ժամանակներս նաեւ քաղաքական բաժին մը տրուեցաւ թերթին, որ ամբողջական լրատու մըն է շաբաթական քաղաքական դէպքերու։

Ա-Ե-Գ-Ք-Ե-Ր-ԻՆ ցայսօր վարած կեանքը նկատելով՝ պէտք է ըսել՝ որ այս թերթը թէեւ հայերէն լեզուաւ է, բայց ազգային չէ։ Իրեն համար ազգին ոչ անցեալն եւ ոչ ներկայն հետաքրքրական է, ազգին ոչ ցաւն եւ ոչ ուրախութիւնն։ Իբրեւ զգայութենէ զուրկ թերթ մը կը գրէ՝ ինչ որ կը գրէր 50 տարիէ վեր։

34. ԱՐԺՈՒԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Ամսաթերթ, Կ. Պոլիս, 1855—1863:

Խմբ. Մկրտ. Վ. Խորիմեան:

Տպր. Արապեան եռն:

Որչափ օգտակար եւ կարեւոր, նոյնչափ դժուարին գործ էր ազգին բնաշխարհին մէջ թերթ մը հրատարակել, քանի որ ամէն նիւթական միջոց ու դիւրութիւն կը պակսէր:

Եւ ահա Մկրտիչ Վ. Խորիմեան ի վանձնիկ գիւղացի ժողովրդեան պիտոյքն լաւ ըմբռնած՝ կը համարձակի ձեռնարկել այս գործոյն: Տեղական լրագրոյ մ'անհրաժեշտ մամուլը ձեռք բերելու համար՝ խմբագիրը կը դիմէ Կ. Պոլիս, եւ հոն այս նպատակաւ Արապեան տպարանին մէջ 1855 Յունիսին կը հրատարակէ Արժու-
 րեան տպարանի անուամբ քառածալ ամսաթերթ մը (16 երես), որ ըստ ինքեան «Թուոցեալ հայ-
 րենասէր թեւօք յԱրծրունի գահէն ի վանտոսպ՝» պիտի սլանար ուրիշ երկիրներ:

Բորբոքեալ սրտէ խմբագրուած թերթին չորս թուերն կը յաջողին համոզել կարող ազգայիններն, եւ Արժուրեան տպարանի 5^ր թիւն (Հոկտ.) լոյս կը տեսնէ թերթին սեպհական տպարանին մէջ, որ առ ժամանակ մի հաստատուած էր յԻւսկիւտար Կ. Պոլսոյ:

Խմբագրին դիտաւորութիւնը չէր թերթ մը հրատարակած ըլլալ, այլ ինչպէս 5^ր թուոյն

մէջ կ'ըսէ, համոզուած թէ « անհրաժեշտ պարտք է բոլոր քաղաքացի իշխանաց, որոնք կարող եւ ձեռնհաս են՝ բարիք ընելու համազգի գիւղացւոց կրթութեան համար ըստ ամենայնի հոգ տանիլ, վասն զի դպրոց, ուսումն, վարժապետ, ազգասիրութիւն միայն քաղաքացւոց համար չէ », իւր մի միայն փափաքն էր « հայրենակից գիւղաբնակ եղբարց լուսաւորութեան համար », աշխատիլ :

Այս ջերմ անձուկն չթողուց որ Աբդուլ-Վահապ-բեկն մնայ ընդ երկար յիւսկիւտար : Թերթին Ա. Տարին ամբողջ (մինչեւ 1856 Ապր. - Մայիս) իւսկիւտար հրատարակուելէն ետեւ՝ Բ. Տարւոյ առաջին թիւն 1858 Յնր. ին լոյս տեսաւ բնաշխարհի կենդրոններէն միոյն մէջ՝ ի վանտոսպ, « ի տպարանի Վահապ-բեկն Աբդուլ-Վահապ » : Այս տեղ առաջին երկու տարիներն (1858—9) անընդհատ շարունակեցաւ թերթն : 1860ին խմբագիրն ուղեւորի, կամ ինչպէս ինք կ'ըսէ « պանդխտի », գաւազանն ի ձեռին՝ ստիպեցաւ ընդհատել թերթին հրատարակութիւնն եւ մեկնիլ : Յաջորդ տարին Օգոստոսին կարող եղաւ թերթին Դ. Տարին հրատարակել : Ե. Տարին՝ որ 1862ի վերջերն սկսաւ, չկրցաւ բոլորիլ : 1863ի սկիզբը՝ խմբագիրն կրօնակցացն « Ահա ո՞ւր գայ միւս թարգմանն », աղաղակը փակեց տպարանն¹ եւ Աբդուլ-Վահապ-բեկն լռեց ընդ միշտ : Բարեբախտաբար քիչ ետքն իւր սակաւ

¹ Միւլա, 1863, թ. 203 :

ակեաց “ձագուկն” Լրագր. Արժու-ի՛ Տարօն, պահեց առ ժամանակ մի անոր յիշատակն:

Արժու-ի Վասպուրականի բովանդակութիւնը կարելի է ըսել՝ զուտ ազգային էր. այն է՝ ճառասացութիւններ, ազգասիրական ըղձեր ու հառաչանքներ բանաստեղծական ձեւերու տակ, տեղագրական եւ պատմական ոչ այնչափ ուսումնասիրուած յօդուածներ: Ասոնց մէջէն յիշատակութեան արժանի կը համարինք հետեւեալներն:

Ճանապարհորդութիւն ի Սիս, 1855, Թ. 3—5:
Ողբ ի վերայ մեծի քաղաքին Սսոյ, հանեալ է հին ձեռագիր յիշատակարանաց, Թ. 5:

Մայրաքաղաք մենաստանաց Վարագ, 1858 Թ. 1—5:

Վան կամ Համիրամակերտ, 7—9:

Վիճակագրութիւն Վանայ կուսակալութեան, 11—12:

Արտամետ գիւղ, 1859, Թ. 1:

Ս. Խաչի վանք, կենդանանց եւ կուռուկաշ գիւղեր, 4:

Կենդանանց գիւղի գրչագիր աւետարանի վերջաբանութիւն, 4:

Կարմրաւոր Ս. Աստուածածնի Վանք եւ Հուշանայ գիւղ, 6:

Վերջաբանութիւն Սալնապատու վանից գրչագիր աւետարանին, 7:

Յաղագս արշաւանաց եւ մեծի պատերազմին Թահմազդուլի խանին ընդ Օսմանցիս, որ ի դաշտին Եղիվարդու, հանեալ է գրոց Աբրահամու Կաթուղեկոսի Գի, 7:

Չորոյ վանք, 8:

Յիշատակարան Լամկերտ գիւղի հին գրչագիր Ճաշոցին, 8:

Հապաղ գիւղի գրչագիր Մաշտոցի վերջաբանութիւն. Վասն օգտելոյ ի կեանս ի սրբոյ պատարագէն եւ ի սիրոյ. (հանեալ է Թարգմանութեանց Տ. Ներս. Լամբրոնացւոյ,) 8:

Լէզք կամ Լիզոյ գիւղ, 9:

Երեւան քաղաք, 1861, թ. 1:

Վանեցւոց քանի մի առածներ, 1:

Գերեզման Արծրունեաց Սենեքերիմ Թագաւորին, 2:

Տփլիս քաղաք, 3—4:

Շինական Հայոց կեանք ի Հայաստան, 1862—3 թ. 3:

Սիւնեաց աշխարհ եւ Շուշի քաղաք, 4:

Բաղէշ, 5:

Խրիմեան, Սրուանձտեան եւ Բաֆֆի (այն ժամանակի Յակովբ Միրզայեան Մէլիք-Յակովբեան վարժապետն) այս երեքնուկն թերթին շունչն ու ոգին էր, երեքն ալ նոյն ոգւով տոգորեալ:

Պէտք է ըսել՝ որ որչափ ալ յընդհանուրն ըմբռնած էր թերթն իւր վսեմ կոչումն՝ տեղացի ժողովրդեան կրթութիւն տալու. սակայն կերպին կողմանէ պէտք եղածն չէր գործադրուեր, եւ այս պատճառաւ կարելի չէ ըսել՝ որ այնչափ ցանկալի նպատակին ըստ մասին հասնուած ըլլայ: Վասն զի թերթին խմբագրական լեզուն՝ գէթ մինչեւ 1861, եւ յօդուածոց մէկ մասն գրաբար էր, որ անշուշտ անմատչելի էր ժողովրդեան. իսկ բովանդակութիւնն՝ գիւղացի ժողովրդեան կրթութեան յարմար նիւթ ամենեւին չունէր: Սակայն միշտ անմոռաց պիտի մնայ՝ որ ազգն գէթ առաջին փորձն ըրաւ լրագրի ձեռօք գիւղացի ժողովուրդը կրթելու:

35. Ա Ր Ե Ի Ե Լ Ք

Երկշախաթաթերթ, Փարիզ, 1855—1856:

Խմբ. Ս. Ռսկան: Տպր. Վյալտեք:

Որչափ գլուխ այնչափ կարծիք: Մինչդեռ
ի Կ. Պոլիս ազգային թերթերն հազիւ երբեք
սովորական ճամբէն քիչ մը կը շեղէին ազգայ-
ին «կենսական» խնդիրներու վրայ մեղմով եւ
ակնածութեամբ խօսելու, անդին արեւմտից լու-
սաւորութեան կենդրոնին մէջ՝ ի Փարիզ 1855
Յուլիս 1ին երբեմն-ուսանող Ստեփան Ռսկան-
եան Արեւելք անուն կիսամսեայ թերթի մը (8^օ,
երես 32, տարեկան՝ 26 ֆր.) լոյս տուաւ, եւ
անմիջապէս յառաջաբանին մէջ փութաց յայ-
տնել՝ թէ իւր ուղղութիւնը բոլորովին հակա-
ռակ է մինչեւ այն ժամանակ հրատարակեալ
թերթերու. «Յուսամք թէ, կը գրէր երիտա-
սարդ խմբագիրն, ազգը քսան տարիէ վեր իմաս-
տակներու սուտումուտ գովեստը եւ անամօթ
շողջորթութիւնը լսելէ ետեւ, քիչ մ'ալ ճշմա-
րիտ քննութեան եւ անշահասէր խրատի ականջ
պիտի դնէ, եւ իր էական պակասութիւնները պի-
տի շտկէ . . . : Արեւելքը այն աստիճան մեղը բե-
րան չը պիտի ըլլայ, եւ քանի մը մարդերու հա-
ճելի ըլլալու համար ճշմարտութեան երեսը չը
պիտի թքնէ կամ մլոտէ:»

Խմբագրին համբաւն¹, թերթին աղքատին

¹ Մատեն, 1859, Թ. 387:

բովանդակութիւնը՝ միացեալ խրոխտանաց հետ՝ նպաստաւոր նշաններ չէին տար երկար կենաց: 1856 Յունր. 15ին թերթին 14⁺ թիւն վերջինն եղաւ, ի սակաւութենէ բաժանորդաց, կամ ի հնարից հակառակորդաց¹, եւ կամ ինչպէս կ'երեւայ՝ առ ի չգոյէ նիւթոյ²: Եւ իրօք այնչափ սաստիկ սպառնացուած «Ճշմարիտ քննութեան եւ անշահասէր խրատի» հետքը չկար լոյս տեսած այն 14 թերթերուն մէջ: Կ'երեւայ թէ ազգին բոլոր պակասութիւններն եւ ուղղելիքն «Մուրատեան կտակի» խնդիրն էր, որմէ զատ խնդրոյ մը վըայ չի խօսիր այս խրոխտաձայն թերթն:

36. Մ Ե Ղ Ո Ի

Երկշաքաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1856—1871:

Խմբ. Յ. Գ. Սըվաճեան եռն:

Տպր. Արապեան եռն:

Յ. Գ. Սըվաճեան ի Կ. Պոլիս 1855 Սեպտ. 15ին Մեղ- անուն կիսամսեայ թերթ մը (8⁰, Երես 24) հրատարակեց, որ էր «Հաւաքածոյ բարոյական, բանասիրական, գրագիտական, տնտեսական, առեւտրական եւ զուարճալի գիտելեաց»: Այս բովանդակութեամբ եւ նոյն դրիւք շարունակեցաւ մինչեւ Բ. Տարւոյ վերջն՝ 1858 Սեպտ. 31: Գ. Տարին 1859 Յնր. ին սկսաւ՝ փոփոխեալ, մեծ քառածալ (4 թուղթ) դրիւք,

¹ Արեւիշտ, 1859, թ. 17:

² Մեղ, 1859, թ. 404:

տասնօրեայ: Թերթին վերջին էջը մերթ ընդ մերթ ազգային օրական խնդիրներուն կամ իւր յօդուածներուն յարմար եւ շատ ճաշակաւոր խայթիչ ծաղըապատկերներ կը զարդարէին:

Թերթին ինչպէս հրատարակութեան ժամանակներն, նոյնպէս խմբագիրն ու տպարանը միշտ նոյն չէր: Ի սկզբանէ մինչեւ 1859 երկշաբաթաթերթ էր. 1859—62ի վերջը՝ տասնօրեայ, 1863էն սկսեալ՝ շաբաթական: 1865 Յուլիսին խափանեցաւ ազգային իշխանութեան կողմանէ: Եւ թէեւ յետոյ 1870ին իբր եռօրեայ թերթ վերստին սկսաւ շարունակուիլ, սակայն հազիւ տարի մը կարող եղաւ ապրիլ¹:

Յ. Գ. Սըվաճեան ի սկզբանէ մինչեւ 1862ի վերջը խմբագրութիւնն առանձին կը վարէր: 1863ին սկիզբն ապրուստի նեղութեան պատճառաւ՝ խմբագրութիւնն յանձնեց Յովհ. Հովուեանցին, որ նմանապէս երեք ամիս ետքը՝ Ապրիլ 9ին նոյնն Աբրահամ Գ. Մուրատեանին անցընել պատշաճ տեսաւ: 1864 Յնր.ին խմբագիր էր Ա. Հ. Հայկունի, որ 1865ի սկիզբն վերստին տեղի տուաւ Յ. Գ. Սըվաճեանի, որուն հետ թերթին գործակալ է Գր. Պարտիզպանեան:

Այս եղանակաւ տպարանն ալ շատ անգամ փոփոխեցաւ: Ա. Տարւոյ ինը թուերն լոյս տեսան Արապեան տպարան. այնուհետեւ Ռ.

¹ Արշ-Գնդ, 1882, Թ. 22:

Քիւրքճեանի տպարան մինչեւ 1860, երբ ապաւինեցաւ Յ. Միւհէնտիսեանի տպարան: Իսկ 1863 Փետր.ին կը տպուէր Քիւրքճեանի տպարան, Ապրիլին՝ Միւհէնտիսեանի, Յունիսին՝ Համազգային տպարան: 1864 Յնր.ին Ռ. Քիւրքճեանի տպարանն հաստատուն ապաւէն գտաւ:

Մեղու արդէն առաջին տարիէն սկսեալ իւր էջերուն մէջ կը զետեղէր երբեմն երբեմն ազգային ինքնահաւանութիւնն անխնայ խայթող յօդուածներ, որոնց համար « ազգասէր », անձինքներէ զգուշացուցիչ նամակներ կ'ընդունէր: Բայց խմբագիրն այսպիսի զգուշութիւններ չէր գիտեր. եւ մանաւանդ 1859էն ետեւ՝ ազգային հաստատութեանց, նաեւ անձնաւորութեանց պարսաւելի եւ ուղղելի մասերն յօդուածներով եւ ծաղրապատկերներով կը խայթէր, եւ այս պատճառաւ ինչպէս Ժամանակակից քանի մը [թերթեր] նոյնպէս անձնաւորութիւններ իրեն դէմ յարոյց, որոնք յաջողեցան վերջապէս զայն խափանել:

Սակայն Մեղու ողջամիտ անձանց քով միշտ ունեցաւ իւր յարգն եւ ունի:

37. ԶՈՒՆՐԺԱՆՈՍ

Շախաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1856:

Խմբ. Զոհարմասիրաց ընկերութիւն:

Տպր. Արասպեան:

Բարեպատեհ գէպք մըն է՝ որ վերոյիշեալ երկու յոռետես թերթերուն քով կարող ենք դնել վերջին աստիճանի լաւատես թերթ մը:

Հայոց ընկերութեանց պատմութեան մէջ անշուշտ Կ. Պոլսոյ “ազգային” ընկերութիւններն թուական մեծ առաւելութիւն պիտի ունենան: Այնչափ ընկերութեանց շարքին՝ որ մ’օրանց կ’ելլեն ոմանք “Զուարճասիրաց ընկերութիւն” մ’ալ կցել, որոյ նպատակն ըլլայ զուարճանալ եւ զուարճացընել: Կ’երեւայ թէ այսպիսի ընկերութեան մը “պիտոյքն շատ զգալի էր”: Ընկերութիւնը 1856ին կը կազմուի եւ կարող կ’ըլլայ նոյն տարին Հոկտ. 25ին սեպհական շաբաթաթերթ մ’ալ հրատարակել՝ Զոհարմասիր, Երազիւր պարզաբար, Զաւրաբանական եւ Բանասիրական անուամբ:

Այս թերթն միաժալ երկու թուղթ էր, կէսն հայատառ տաճկերէն եւ միւս կէսն հայերէն: Բովանդակութիւնն վերնագիրներէն արդէն կարելի է գուշակել. պատկերն, ծաղըն ու բանասիրութիւնն իրարու բոլորովին յարմար: Թերթն իւր 3^ր թիւը “կատարեալ” համարեցաւ, եւ 4^ր թիւն լոյս չկրցաւ տեսնել, որով զուար-

Ճասէր խմբագրութիւնն հասաւ եւ կը հասնի իւր նպատակին :

38. Ե Ր Ե Ի Ա Կ

Երկշաղաթաթերթ , Կ. Պոլիս , 1857—1866 :

Խմբ. Յովհ. Պ. Տ. - Կ. Տէրոյեանց :

Տպր. Տէրոյեանց :

Հայաստան լրագրոյն դադարմանէն ետեւ՝
Յովհ. Տէրոյեանց հրապարակագրական ասպարիզէն մեկնեցաւ : 1855ին, Յուլիսի սկիզբն սեպհական տպարանի մէջ սկսաւ հրատարակել Զօհաւ անուն հայատառ տաճկերէն կրօնական շաբաթաթերթ մը , որ մէկուկէս տարի անընդհատ շարունակեցաւ :

Խմբագիրն իւր այս թերթին տաճկերէն լեզու ընտրած էր , վասն զի այս լեզուաւ կրօնական թերթ չկար , եւ կը յուսար բաժանորդաց ստուար գումար մը գտնել : Այսմ վերջին նպատակին հասնիլ չկարենալուն , եւ կամ՝ ինչպէս ինք կ'ըսէ , բաժանորդաց խնդրանաց հետեւելով՝ նոյն շաբաթաթերթը 1857ին Յնր. 1ին Երբեմն անուամբ եւ հայերէն լեզուաւ սկսաւ հրատարակել , սկսելով նոր շրջան մը (8⁰, 16 թուղթ) : |

Երբեմն՝ ի սկզբանէ մինչեւ 1860ի վերջը կանոնաւորապէս հրատարակեցաւ : 1861ի սկիզբն վեցամսեայ հանգստենէ ետեւ՝ նոյն տարւոյ

¹ Տես վերն էջ 93— :

Յուլիսին շարունակեցաւ տարի մ'ալ, եւ 1862ին Յուլիսին դադրեցաւ: Սոյն միջոցին մէջ խմբագիրն 1860ի վեցամսեայ պակասեալ թուերն ալ հրատարակել սկսաւ:

Այս երկրորդ հանգիստը մէկուկէս տարի տեւեց: 1864ին Յնր.ին երէւելի «Նոր շրջան», սկսաւ, մեծ քառածալ դրիւք (4 թուղթ), եւ եղաւ շաբաթաթերթ, եւ այս կերպարանաց մէջ 1866ի վերջն անհետացաւ:

Տէրոյենց կրօնական իրաց մեծ հմտութիւն ունէր, եւ ինք զինք բոլորովին կրօնական գիտութեանց նուիրած էր: Ինչպէս մեծաւ մասամբ թարգմանական բազմաթիւ գրութիւններն առ հասարակ, նոյնպէս իւր հրատարակած թերթերը գրեթէ լոկ կրօնական են: Երէւելի մէջ լոյս տեսած յօդուածոց մեծագոյն մասը թարգմանութիւն էր, եւ ուրիշ տարւոյ կենաց միջոցին հազիւ տասնութ ազգային ինքնագիր յօդուած տեսնուեցաւ, զորոնք հոս յառաջ կը բերենք:

Մարգուանու Չարխափան Ս. Աստուածածնի վանքը, Երէւելի, 1858, Հտր. Դ. էջ 7:

Մովսէս Խորենացի, էջ 363, 1859, Հտր. Ե. էջ 11:

Արմաշու Վանքին պատմութիւնը, 1859, Հտր. Ե. էջ 104, 138, 165, 208:

Կարապետ Կաթուղիկոս Ունեցի, 1859, Հտր. Զ. էջ 294, 326, 358:

Հայոց ոստիկանութեան վրայ, էջ 15, 40, 73:

Մովս. Խորենացիին վրայ Նոր քննութիւն, 1860, Հտր. Ե. էջ 12:

Հայոց վանորայք Ի Սբ. Եղմ. Տն. Անաստասայ Վ.ի գրեալ Իննգրոյ բարեպաշտ Իշխանին Համաղասպայ Կամնարականի Պահաւունւոյ, 1860, Հտր. Ը. էջ 296:

Թաթարիստան հայ քարոզիչ մը, 326 :

Հայազգի կին մը Չինաստան, 329 :

Հայ գուշակատապի մը նամակ առ Թգրն. Կի-
պրոսի յամին 1248. էջ 361 :

Ներսէս Մեծ սբ. Հայրապետին աջը, 359 :

Տառապան մէկ նշանակութիւնը, 1865, էջ 119 :

Արիւն բառը ինչ լեզու է, 188 :

Կաթողիկոսութիւնը Հայոց, էջ 195, 202, 219,
227, 243, 250, 259, 266, 275, 283, 291, 298, 304,
312, 322, 330, 338 :

Ամբաստան հայ իշխան եւ Սարգանաբաղ, 199 :

Պրուսա եւ բնակիչները, 1866, էջ 86, 96 :

Տէրոյեանցի կրօնական տեսութիւնները շատ
քիչերու ճաշակին յարմար էին, եւ այս պատ-
ճառաւ ժամանակակից ազգային ամէն թերթերէ
եւ նոյն իսկ ազգային իշխանութենէ յարձակում
եւ ազդարարութիւն կ'ընդունէր, փոխարինելով
ըստ պատշաճին իւր պատասխանները : Անշուշտ
այս էր պատճառն որ երբեք երբեք գործակից
չունեցաւ, որով բովանդակութիւնը միակողմանի
էր, եւ ընթերցուածը ձանձրանալի :

39. ՔՆԱՐ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

Ամսաթերթ, Կ. Պոլիս 1857—8 :

Խմբ. Ա. Յօսիաննէսեան եւ Գ. Երսնէսն :

Յամին 1857 Սեպտ.ի սկիզբն Արիստա-
կէս Յօհաննէսեան եւ Գաբրիէլ Երանեան Քնար
Արեւելեան անուամբ ամսաթերթ մը սկսան հրա-
տարակել որուն նիւթն ունպատակն էր՝ արեւել-
եան, եւ ի մասնաւորի ազգային երգերն եւրո-
պական ձայնագրութեան առնելով՝ արեւմտեայց

հաղորդել¹։ Առաջին թուին բովանդակած երգերն էին՝ տաճիկ, պարսիկ եւ արաբացի. իսկ բնագիրք՝ հայերէն, գաղղիներէն եւ յունարէն²։ Իւրաքանչիւր ամսաթերթը կ'արժէր 40 շրշ. տարեկանը՝ 400 շրշ.։

Որչափ մեղի ծանօթ է այս թերթը տարին չգողորեց։

40. Մ Ո Ւ Ս Ա Յ Ք Մ Ա Ս Ե Ա Ց

Շաքալթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1857—1858։

Խմբ. Ա. Հ. Պիզմեմեան։

Ծայր. Արեւելեան։

Ազգային թատերաց պատմութեան մէջ անշուշտ աննշանակ պիտի չմնայ, որ 1857ին Արամ Հ. Ճիզմէճեան պատանին՝ բաւական աշխատելէն ետեւ ազգային թատր մը հաստատել նուիրատուութիւններով, եւ սոյն ձեռնարկութենէն յուսահատ՝ սկսած է հրատարակել նոյն տարւոյ Սեպտ. 7ին Սոքալայք Սուլեյմ, Շահ-Խանէր Խաթեբեան անուամբ մասնագիտական թերթ մը։ Ասոր նպատակն էր թատերգութիւններ հրատարակելով «Թորգոմեան ցեղին հարազատ զաւկներուն սրտերը յընթերցասիրութիւն գրգռել»։ Զարմանալին այն է՝ որ ինքն իմբագիր-հրատարակիչն իւր այս օգտա-

¹ Մ. 1857, Թ. 296։

² Անդ. 1858, Թ. 328։

կար ձեռնարկութիւնը “տարօրինակ” կը գտնէ, որ անշուշտ ներելի էր այն ժամանակները:

Մասնաւոր միածալ մէկ թերթ (2 թուղթ) էր. բովանդակութիւնը լոկ թարգմանական թատրերգութիւններ եւ թատրոններու վրայ տեղեկութիւններ: Իբր. մասնագիտական թերթ՝ տարակոյս չկայ որ կարող չէր երկար կեանք ունենալ. եւ արդէն թերթն 3^ր թուոյն սկսաւ ողբեր ընել եւ հրաւերներ կարդալ:

“Տարի մը” վճռուած էր ասոր ալ կեանքն, եւ 1858ի վերջերն ինքնիրմէ մարեցաւ¹:

41. ՃԵՐԻՏԷԻ ԹԻՃԱՐԷԹ

Երկշաքաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1857—8:

Տպր. Թ. Քիոքքանեանի:

Ասոր վրայ տեղեկութիւն ունինք միայն Մասնաւոր, որ կը գրէ². “Անցեալ շաբթու ժողովոյ թիւնորէթ (Առեւտրական լրագիր) անունով առեւտրական նոր լրագրի մը առաջին թիւը տեսանք: Այս լրագրին նպատակն է առեւտրական գործոց մէջ տգիտութենէ պատճառեալ դժուարութիւնները փարատելու միջոցները ցուցնել. առեւտրական ատենին մէջ եղած որոշումները եւ մայրաքաղաքս եկած գացած վաճառքներուն չափն ու գինները հրատարակել: Այս լրագիրը

¹ Ձատ է Մասնաւոր Մասնաւոր, 2-րդ շինարարական, որ 1863ին հրատարակուեցաւ: Տես ըստ կարգին:

² Մասնաւոր, 1857, Դեկտ. 12, թ. 307:

15 օրն անգամ մը կը հրատարակվի չորս լեզուաւ, տաճկերէն, հայերէն, յունարէն եւ գաղղիարէն: | Հայերէնը կը տպվի մայրաքաղաքիս մէջ . . . Բիւրքճեան Պ. Ռուբէնին տպարանը: | Տարեկան գինը մայրաքաղաքիս համար 150 ղըշ. է: |

Յամին 1858, փետր. 27 (թ. 318) կը գրէ նոյն լրագիրը. «Անցեալները մայրաքաղաքիս մէջ չորս լեզուով հրատարակվիլ սկսած Ճէրի-Թէմբէլ լրագիրը քանի մը շաբաթէ ի վեր չհրատարակվիր:»

42. Հ Ի Ի Ս Ի Ս Ա. Փ Ա Յ Լ

Ամսաթերթ, Մ'ոսկոսա, 1858—64:

Խմբ. Ս. Դազարեանց:

Տպ. Է. Պարֆրնէիսդ, Գրաշույ եւ Բնկ., եւ
Դազարեան ընկերութիւն:

Ինչպէս պատմութեանս ընթացքէն կ'երեւայ՝ մեր լրագրութիւնը մինչեւ այս ժամանակները՝ եթէ քանի մը հատն ի բաց՝ առնուս, այնպիսի անձինքներէ կը խմբագրուէր եւ կը հրատարակուէր, որոնք ընթերցողներէն բարձրագոյն կը թուէին եւ տեղեկութիւն մը չունէին: Եթէ եղան ինչ ինչ լրագիրներ, որոնք կարող եղան օգտակար շարժում մը՝ հետեւաբար արդիւնք մը յառաջ բերել, — ինչպէս Արշալոյս Արարարեան, Բաշմալեդ, Աշխատի, Հայ-

ապահ, Եւրոպայ, Ոսկե-Պարսիկ, Բաղդադ, (Մադրաս) Մադրաս, Մեդիս, — խմբագրաց առաւել կամ նուազ կրթութենէն եւ ընդունակութենէն էր: Եթէ ունենայինք հասարակութեան առաջնորդ ըլլալու պահանջուած յատկութեամբ օժտեալ խմբագիրներ, անշուշտ ամէն մէկն իւր շրջանն ապարդիւն կատարած չէր ըլլար:

Այս ուսեալ խմբագիրներու մէջ էր եւ շատերէն բարձր դիրք մ'ունէր Պետական խորհրդական Ստեփանոս Նազարեանց, որ Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրանոցն ուսումն աւարտելով՝ Տորբատի Համալսարան անցաւ 1832ին եւ տաս տարիէն անցնելով Ղազանայ Համալսարանն՝ ստացաւ այնտեղ Արեւելեան լեզուաց ուսուցչութեան (docteur) աստիճանը, եւ 1849էն ետեւ Մոսկուայի Ղազարեան ճեմարանի ուսուցիչ կարգուեցաւ, զոր եւ վարեց ցմահ († 26 Ապրիլ 1879), միայն երկու տարի (1869—71) Ներսիսեան դպրանոցի վարչութիւնն ունենալով:

Ս. Նազարեանց 1857 Մայիս 30ին Յայտարարութիւն մը հրատարակեց Մոսկուայէն՝, որուն մէջ ի մէջ այլոց կ'ըսէր.

¹ Տես այս Յայտարարութիւնը Մադրաս 1857, Թ. 287: Հիւսիս-արեւելի վրայ գրած ժամանակ՝ միայն Ա. Տարին ամբողջ ունէինք մեր առջեւ, շնորհիւ Պր. Առաքել Սարգսեանեանի՝ որ իբրեւ նուէր մեր մատենադարանին ուղարկեց մեզ իւր մատենադարանէն հանելով, որուն սյուսեղ նաեւ հրապարակաւ կը յայտնէր մեր շնորհակալութիւնը: Միւս տարիներէն քանի մ'ամսատետր միայն ունինք: Պր. Ա. Երիցեանցի «Ստեփանոս Նազարեանց եւ նորա գրականա-

“Մեր պատուելի եւ շատ սիրելի Հայերը Ռուսաստանի մէջ զուրկ լինելով մինչեւ այժմ մի գրաւոր միջնորդից, որ իւրեանց մէջ եւ իւրեանց գրութեանը յարմար հոգաբարձու լինէր նոցա իմացական եւ բարոյական պիտոյքին, քաջայոյս ենք, թէ ուրախութեամբ կը ողջունեն մի օրագիր որ յանձնառու է մայրենի քաղցր լեզուով զրուցել նոցա հետ բնութեան կարգերի, մեր երկրաւոր բնակարանի որպիսութիւնների եւ նորա մէջ եղած տեսակ տեսակ ազգերի եւ առարկաների, այլ եւ աշխարհիս մէջ անցած արժանայիշատակ անցքերի, երեւելի մարդերի, հանրաշահ գիւտերի եւ յայտնագործութիւնների մասին: Քաջայոյս ենք որ մեր Հայրենակիցքը քաղցրութեամբ կ'ընդունեն մի օրագիր՝ որ պիտոյ է բազմամասնեայ կերպով ձեռնտու լինի նոցա դաստիարակութեանը, մի մտաւորական կամուրջ ձգելով առիացի Հայերի եւ եւրոպական ազգերի մէջ, մի հոգեղէն հաղորդակցութիւն հաստատելով հայկական, եւ եւրոպէական մարդերի մէջ:”

Ս. Նազարեանց Յայտարարութեանս մէջ իւր նպատակն այսպէս կը բացատրէ.

“Սորա խորհուրդը լինելու է, ռուսիաբնակ Հայերի մէջ տարածել այնպիսի տեղեկութիւնք եւ գիտելիք, որ անհրաժարելի հարկաւոր են մեր օրերումը ամենայն մարդու որ եւ իցէ պաշտօնի վիճակից. թէ ուսուցնականի եւ փոքր ի շատե բանիմացի, թէ վաճառականի եւ արուեստաւորի, թէ հոգեւորի եւ թէ աշխարհականի, որ կամք ունէին մասնակից լինել մեր լուսաւորեալ դարու յառաջագիմութեանը, օգուտ քաղել նորանից թէ նիւթ ապէս եւ թէ հոգեպէս:”

կան գործունէութիւնը,, (Փոքր, 1879, Nr. XI, էջ 31—83, 1880 Nr. I, էջ 53—87, եւ 1881 Nr. V—VI, էջ 211—264) “Դարձեալ Ստեփաննոս Նազարեանցի գրականական գործունէութեան մասին (Պատասխան պ. Ս. Շահազիզեանին),, նոյնպէս Ս. Շահազիզեանի “Հրապարակաւսոս ձայն,, (Մոսկուա, 1881) ընդդիմաբանութիւնը գործածեցինք՝ հանգերձ կարեւոր զգուշութեամբ: Նաեւ մեր ձեռքն անցած ազգային քսնի մը թերթերու կը պարտինք տեղեկութիւններ:

Իւր օրագրին լեզուին մասին կը գրէ սա նշանաւոր խօսքերը.

«Ուրեմն մեր տպելի օրագիրը յանձնառու լինելով ծառայել ժողովրդի օգտին նորա ժամանակի համեմատ, պարտական է խօսել ազգի բազմութեան հետ, ինչպէս սա կարող էր հասկանալ, այսինքն այնպիսի ոճով, որ առաւել մօտ է Հայոց կենդանի, ընկերական բարբառին, առանց լինելու խաժամուժ ամբոխի գռեհ-կաբանութիւն: Աւելորդ էր կրկնել այս տեղ մեր մտածող եւ բանագէտ եղբայրակիցներին, թէ որպէս մեր տպած աշխարհաբառ գրքերի, նոյնպէս եւ այս օրագրի մէջ, մեր աչքի առջեւ դրած ունինք մի հատ վճռելի խնդիր, որ է Ինդո-էնդո-էնդո հին եւ մեր-ը լեզուն սլո-մուս ընկերական լեզուի մէջ, պատրաստել մի այնպիսի լեզու, որ ի-ր ներքին հին ու մեր-ը հարա-պակ-լով գործակատար լինէր նոր ժամանակի կենդանի հայա-խօսութեան ձեւերով ու ոճերովը. մեր խորհուրդը եւ ձգտողութիւնը միշտ եղած է, եւ է այժմ. Հնդ-էնդո-էնդո, ինչպէս այդ բանը կարելի, պատշաճաւոր եւ հարկաւոր է մեր ժամանակներումը. մեր դի-տողութիւնը շինութիւն է, բայց ոչ երբեք կործանու-թիւն եւ աւերանք, որոնցից հեռի պահէ մեզ Աստուած եւ բոլոր երկնային զօրութիւնը: Այս հիմքերի վերայ, որպէս մի անխախտելի ամուր ապառաժի վերայ ոտք հաստատելով մենք եւ մեր օրագիրը, երկու տեսակ պաշտօն կայ մեզ կատարելու միանգամայն, այսինքն օգտակար տեղեկութիւնք տարածել ազգի մէջ եւ մշա-կագործել հայկական կենդանի լեզուն:»

Եւ արդեամբք այս ուղղութեամբ խմբա-գրուած Հիւսիսային, Օր-էր-ը ներհան-ը ազգային լեզուն եւ դաստիարակ-ը անուամբ ամսագիր մը սկսաւ. հրատարակել Ս. Նազա-րեանց ի Մոսկուա 1858 Յունուարին, մեծ ու-թածալ 80 երեսէ բաղկացեալ մաքուր տպա-գրութեամբ՝ ամիսը մէկ «ամսատետրակ» (բա-

Ժանորդագին 8 ըուբլ.) Այս առաջին տարւոյն ծածկն ու ճակատը կար պատկեր մը՝ որ կը ներկայացընէր Հիւսիսային բեւեռի ժայռուտ մէկ երկրամասը, որուն վըայ կը հանգչէր առա- գաստաւոր նաւակ մը, առջեւը ծով, եւ յան- հունս՝ հիւսիսայգ։ Բնաբանն էր «Այսուհետեւ ոչինչ Եգիպտոսեան խորամանկ քուրմեր, որ կամէին լինել գիտութեան միայնակ պահա- պանքը. այսուհետեւ ոչինչ Չինէական պարիսպ, որ պիտոյ է փակէր լուսաւոր գաղափարների մոտքը ազգերի մէջ։ Այսուհետեւ լոյս եւ ճշմարտութիւն եւ ազատութիւն խաւարի բա- բելոնեան գերութենից։» Այս «տարեգնացքը» (գերմ. Jahrgang) տպուեցաւ Մոսկուայի Էռ- նէսդ Պարֆընէխդի տպարանը։ Բ. Տարին նոյն դրիւք եւ ծաւալով կը տպագրուէր Գրաչով եւ Ընկ. տպարանը։ Ճակատի պատկերը փոխուած էր պարզ հիւսիսայգի մը երկնից վըայ, որ եւ մնաց յաջորդ տարիներ մինչեւ դադարումը։ Այս տարիներն ալ նոյն ծաւալով կը տպագրու- էին Լազարեան ճեմարանի տպարանը։ Բաց ի Ս. Նազարեանցէ՝ առաջին տարիները գլխաւոր աշխատակից էր Մ. Նալբանդեանց (որ եւ Կոմս Էմմանուէլ), դարձեալ Յ. Համասփիւռ եւ Պ. Նահապետեանց։ Վերջին տարիները Ս. Նազա- րեանց գրեթէ առանձին էր մնացած։

Հիւսիսային առաջին տարին գրեթէ 300 բաժանորդ ունեցաւ։ Այս թիւն տարւէ տարի

նուազեցաւ. այնպէս որ 1862ի վերջերը ստի-
պուեցաւ դադրիլ ընթերցող հասարակութեան
շատ սակաւաթիւ լինելու պատճառով, ինչ-
պէս կ'ըսէ ինքն խմբագիրը:¹ Այս նկատմամբ
արդէն երրորդ եւ չորրորդ տարիներն յայտա-
բարութիւններ կը գրէր խմբագիրը, եւ «սիրելի
Հայերը կարդացին, կ'ըսէ Ս. Նազարեանց (Անդ),
գրած յայտարարութիւնքը եւ վարուեցան միշտ
նոցա ներհակ:» Տարակոյս չկայ որ ասոր մէջ ա-
ռանց գլխաւոր գործակցութեան չէին Հիւսիս-
այլի հակառակորդները,² որոնց մէջ էր Մեղ-
Հայաստանի խմբագիր-հրատարակիչ Ստեփանոս
Քնյ. Մանդինեանց, որոնք երբ Հիւսիս-այլ ա-
ռաջին թուով Էջմիածնի վանքի դէմ սաստկու-
թեամբ քալեց 1860ին, Մատթէոս Կաթողի-
կոսին ձեռք տէրութենէ խնդրեցին դադրեցը-
նել տալ Հիւսիս-այլը, սակայն տէրութիւնը
մերժեց իրենց այս խնդիրքը:³ «Իւր թշնամինե-

¹ Հիւսիս-այլ. 1862, թ. 10, էջ 196:

² Անդ, 1860, թ. 1:

³ Հրապարակախօս ձայն, էջ 210, 226: Բաղար-
կութեամբ Յովսեփայ Ջաքարեան Չէրքէզեանց ի Մոսկուա
(Հոգեւորական Ռուսիայ, 1860, թ. 1, Օգոստ. 10) Հիւսիս-
այլի 1860, թ. 10 տետրակն ազգին դաւանութեան հա-
կառակ վարդապետութիւններ բովանդակելուն համար՝ Էջ-
միածնի Սինօդի 1861 Յուլիս 8 վճիռը դատապարտեց Հիւ-
սիս-այլը եւ Ս. Նազարեանցի «վարդապետարան կրօնի»,
գիրքը, եւ Կաթողիկոսին կոնդակին համեմատ՝ Տէրութենէ
խնդրեց որ Հիւսիս-այլը դադրեցուի (Տես այս վճիռը՝ Ար-
շալայ Արարարիան 1862, թ. 667 որ եւ Մատթայ Աղանի,
Մեղ-Հայաստանի, Կոստանի եւ Ճոսէֆ Լրագիրներու մէջ
հրատարակեցաւ): Սակայն Էջմիածնի Սինօդն ստիպեցաւ
թոյլ տալու Հիւսիս-այլի շարունակութիւնը, «այնու պայ-

րին, կը գրէր Ս. Նազարեանց,¹ — ո՛հ, իւր մոլորուած սիրելիներին, թշնամիք չունի Հիւսիսափայլի հրատարակողը, — կամէ՛ր նա խաղաղութիւն տալ այդ խղճալի մարդերին որ մինչեւ այժմ իւրեանց մի հատ պարծանքը որոնել են այն բանի մէջ, որ հրատարակողի ամենայն խօսքը, ամենայն գաղափարը թիւր մեկնեն, կեղտոտեն եւ աղաւաղեն տկարամիտ ժողովրդի առաջեւ, խռովութիւն ձգեն դորա մէջ, դորան յարուցանեն ընդդէմ հրատարակողին — որպէս եւ արդարեւ յարուցին իսկ մի մասնով, բայց ամօթ ու խայտառակութիւն հնձելով թէ ինքեանք եւ թէ իւրեանց պարագլուխքը։»

Այս հինգ տարւոյ միջոցին՝ ինչպէս թերթին ուղղութեան հակառակ, նոյնպէս համակրող կողմնակցութիւն մը կազմուած էր արդէն։ Վերջինս 1863ին նիւթական ձեռնտուութիւն մը մատոյց խմբագրին, որով 1864ին Մարտին վերստին սկսաւ հրատարակուիլ.² սակայն այս ձեռնտուութիւնն ալ կարող չեղաւ թերթին նիւթական բեռը թեթեւցընել՝ եւ նոյն տարւոյն

մանաւ զի մի տպիցին ի նմին հոգեւոր յօդուածք, այսինքն այնպիսի յօդուածք որք վերաբերին առ հաւասան կամ առ ծէսս Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ (Արշալոյս Արարողի 1862, թ. 674)։ Այս թղթաւորութեամբ Հիւսիսափայլին 1862 տարւոյ առաջին թիւն Մայիսին լոյս տեսաւ։ Բայց Ս. Նազարեանց «Ազնիւ բարեկամներու», ուղղած խօսքերով՝ իւր ուղղութեան մէջ անսասան մնալիքը ծանոյց (Արշալոյս Ար., 1862, թ. 679)։

¹ Հիւսիսափայլ. 1862, թ. 10, էջ 199։

² Հիւսիսափայլ. 1864, թ. 60 (Մարտ 14)։

վերջը ի սպառ դադրեցաւ Հիւսիսայն, տարւոյն 12 ամսատետրներն ամբողջացընելէն ետեւ:

Հիւսիսայն, ինչպէս վերոյիշեալ Յայտարարութեան մէջ կը ծանուցուէր, այնպիսի յօդուածներ կը բովանդակէր գլխաւորաբար՝ որոնք նպատակ ունէին անցեալ կամ ժամանակակից եւրոպան Ասիային ծանօթացընել, կամ ինչպէս ինքը Ս. Նաղարեանց կ'ըսէր, « ձեռնտու լինել նոցա (Հայոց) դաստիարակութեանը մի մտաւորական կամուրջ ձգելով ասիացի Հայերի եւ եւրոպական ազգերի մէջ, մի հոգեղէն հաղորդութիւն հաստատելով հայկական եւ եւրոպական մարդերի մէջ: » Այնպէս որ Հիւսիսայնի ամբողջ վեց տարիները ժողովածոյք մըն են թարգմանական յօդուածներու, որոնցմէ կէսէն աւելին չենք կարծեր որ ազգին օգուտ մ'ըրած ըլլայ: Իսկ առաջին թուոյն առաջին յօդուածին այն գեղեցիկ գաղափարներն Հայոց ուսումնական, բարոյական եւ կրօնական կրթութեան եւ վերանորոգութեան մասին՝ միայն ըստ պատահման շօշափուած են՝ աւելի նոր տարւոյ առթիւ գրուած ճառերով, իբրեւ մշակելի նիւթեր. սակայն նոյներու յօդինուածական (systematique) զարգացման մտադրութիւն եւ նպատակին հասցընելու յարատեւ ուղղութիւն չէ տեսնուած: Ընթերցողք կարող են գէթ աղօտ գաղաբար մը կազմել հետեւեալ ազգային յօդուածներէն, որոնք թերթին վեց տարւոյ ըն-

Թացքին մէջ երեւցած են, թէ արդեօք կարելի էր մեծ արդիւնք յառաջ բերել: Այս յօդուածներն են՝

Հայկական լեզուի խորհուրդը, 1858, Թ. 1:

Հայաստան (երկրագրական եւ բնագիտական ներածութիւն) Թ. 3:

Մխիթար Սեբաստացի եւ Մխիթարեանք, Թ. 5, 6, 11:

Երկու խօսք, բուն Հայկական եկեղեցու մէջ երգեհոն գործածելու մասին, Թ. 10:

Հայերի կոչումը մարդկութեան մէջ, 1859, Թ. 1:

Հիւսիս-արեւելք. առ ճշմարիտ ազգասէրս, 1860,

Թ. 1:

Պատմութիւն Հայոց ազգի, Թ. 1:

Սուրբ Թարգմանիչների դարը, Թ. 2, 9:

Ազգային մտածութիւնը, 1864, Թ. 1, 4:

Հայկական թատրոնը Մոսկուայի մէջ, Թ. 9:

Վ. Նազարեանց, թերեւս իբրեւ « ուսուցիչ լեզուաբանութեան », կը համարէր թէ ազգին անկեալ վիճակը յայն լեզուի մշակմամբ կարելի է բարեփոխել. « Հայոց ազգի տունը պիտոյ է եւ կարող է միայն շինվիլ նորա լեզուի շինութեամբ...: Հայոց ազգի տունը, կրկնումենք խիստ շեշտելով, պիտոյ է շինվիլ նորա լեզուի շինութեամբ », կ'ըսէ Նազարեանց:¹ Եւ այս ուղղութիւնն արդեամբք կ'երեւայ Հիւսիս-արեւելքի մէջ, որ իւր լեզուն յընթացս վեց տարւոյ աւելի մշակեց եւ Ռուսահայոց այժմու գրաւոր լեզուին սկզբնական հեղինակներէն եղաւ: Աշխարհաբարի զարգացման մասին Նազարեանց

¹ Հիւսիս-արեւելք, 1858, Թ. 1, էջ 5—6:

այն կարծիքն ունեցողներէն էր, որոնք կ'ըսեն թէ աշխարհաբարը գրաբարի հիման վրայ պիտի զարգանայ, եւ գրաբարը փքրեւ աղբիւր աշխարհաբարի պիտոյից պիտի նկատուի: Բաց ի վերն յառաջ բերուած Յայտարարութեան խօսքերէն, Ս. Նազարեանց Հիւսիսայնի առաջին թուոյն մէջ աշխարհաբարի մասին խօսելով կ'ըսէ. «Գրոց ասած լեզուն որ այժմ մեռած է եւ կարող է միայն պիտանի լինել գիտնական հային, լեզուի նորաշինութեան համար աշխարհաբար լեզուի թերութիւնքը լցուցանելու մայրենի աղբիւրներից (էջ 6): . . . Եւ մեր Հայոց գեղեցիկ աշխարհաբար լեզուն պիտոյ է իւր փոքր ի շատէ անարատ դրութեան մէջ յառաջ գնայ, մի ոտքը պահելով միշտ հին նախնական հիմքի վերայ, որ աւուր լցուցանելով իւր պակասութիւնքը հին լեզուի ճոխ գանձարանից . . . : Հայոց նոր հայկաբանը, լինելով տեղեակ իւր լեզուի ճոխ գանձերին, տեղեակ եւ կենդանի ժողովրդական լեզուի բնաւորութեանը պարտական է խելացի տնտեսութեամբ գործ դնել լեզուի ընդհանուր նիւթը, պահպանել հին լեզուից, ինչ բան կարելի էր պահպանել, փոխ առնուլ հնիցը ինչ որ պակաս էր նորին, եւ պիտանի կացուցանել, ինչ որ արդէն պատրաստ էր այժմեան լեզուի մէջ, հետեւելով իւր ընտրողական ճաշակին: Նոր լեզուն կամաւ եւ գիտութեամբ ձգձգել եւ մօտեցնել հին գրոց լեզուն եւ այդպէս մե-

ուուցանել կենդանի աշխարհաբառի ինքնաշարժ
հոգին, ինչպէս տեսանվումէ նոր յունական լե-
զուի մէջ, անպատշաճ է ամենեւին, որովհետեւ
այդպէս յառաջանալու էին խորթ եւ անսովոր
ձեւեր, որ չէին բղխում ազգի սրտի խորքից։
Նւ սակայն ինքն Ս. Նազարեանց, մանաւանդ
թարգմանական գրութեանց մէջ, ինչպէս միտ
դնել կու տայ նաեւ Ա. Երիցեանց,¹ գրաբարէ
փոխառութեան մէջ շատ աւելի գրաբարի
վերադառնալու ըղձացող խմբէն աւելի ազա-
տութիւն ցոյց է տուած եւ “անզգալի կերպիւ
մօտեցած է գրաբարին” (Ա. Երիցեանց, անդ)։

Ո՛րչափ տարբեր է իրականութիւնն այն
ումանց կարծիքէն՝ որոնք իրենք ղերենք Ս. Նա-
զարեանցի լեզուական ուղղութեան հետեւող
հռչակելով հանգերձ՝ գրաբարի եւ նաեւ գաւա-
ռաբարբառներու անտեղեկութեամբ ստիպուած
են թուրք ու թաթար եւ ռուս բառերով ու
ասութեամբք իրենց լեզուին աղքատութիւնը
ճոխացընել — եւ կը յօժարին նաեւ պարծիլ
որ լեզու ստեղծած են։

Հիւսիսային յօդուածներէն կ'երեւար՝ որ
խմբագիրը պատմութեան եւ աշխարհագրու-
թեան մէջ կաղ էր եւ աւանդածները՝ մոռա-
ցածոյ, իսկ ժամանակակից Հայոց կենաց, ինչ-
պէս նաեւ Տաճկահայոց վրայ տեղեկութիւն

¹ Փոք, 1880, V—VI էջ 253։

չունէր եւ ունենալու հոգ ալ չէր ցուցըներ։ Անշուշտ խմբագրութենէ զատ շատ գործերու զբաղած ըլլալով՝ ծրագրի մը համեմատ թարգմանական յօդուածները կարգելու, ամսատետրերներու բովանդակութիւնը հարստացընելու փոյթ չէր ցուցըներ։ Բայց որչափ Հիւսիսային գլխաւոր գործակից Մ. Նալբանդեանցի յօդուածներուն մէջ կիրք ու կողմնակալութիւն կ'երեւար, նոյնչափ բուն խմբագիրն անկեղծ էր, անկողմնակալ եւ առանց ակնածութեան. առիթ հանդիպած ժամանակ գիտէր անաչառութեամբ յանդիմանել անհոգութիւնը, անտարբերութիւնն յազգային կրթութեան, նախանձը, անընթերցասիրութիւնը, իւր վիճակին բարձրութեան ելլելու անհոգ գտնուող եկեղեցական դասը, բայց առանց բնաւ անհատները շօշափելու։ Այս կողմանէ Հիւսիսային ճշմարիտ լրագրութեան պաշտաման հաւատարիմ մնաց, թէեւ այս վարմունքն՝ որ նոր էր Ռուսահայոց մէջ (— նախորդ երկու թերթերէն կոչուած սերէնէ թարգմանութիւն էր, իսկ Արարի Հայոց նախնեաց քաջագործութիւններն անմեղօրէն կը պատմէր —) եւ անվարժ ընթերցողներու հաճոյ չէր կրնար ըլլալ։ Հիւսիսային այս ընթացքն ինչպէս Հնդկահայոց լրագրութեան մէջ տեսանք, նոյնպէս Ռուսահայոց թերթերու վրայ միշտ երեւցաւ՝ առաւել կամ նուազ աստիճանաւ. ուր Տաճկահայոց քով, որոնք անհամեմատ

աւելի թերթեր ունեցան, նոյն իսկ այսօրս շատ ցանցառ է:

Հիւսիսային Ռուսիոյ Հայոց համար նոր գաղափարներ ինքնաճանաչութեան եւ ինքնավարութեան մասին տուաւ՝ ուսուցանելով ազգին միութիւնը թէ եւ յայլեւայլ կրօնս քաժանեալ ըլլայ, դաստիարակուելու պէտքը, ընթերցասիրութիւնը, ընկերութիւններ կազմելու հարկաւորութիւնը, տգէտ եկեղեցականաց վնասակար ազդեցութենէն ազատելու կարեւորութիւնը: Այս գաղափարներն, զորոնք Ս. Նազարեանց միայն առարկապէս կը շօշափէր եւ որոնք անհատական թշնամութեանց բնաւ հետք չունէին, ինքնին գրաւեցին անկողմնակալ ընթերցողները: Եթէ Հիւսիսային այսպիսի գաղափարներու իրագործման անխոնջ հետամուտ ըլլար, դէտ կազնէր ազգին եւ երկար ատեն եւ յարատեւութեամբ խրատէր, յանդիմանէր հաստատութեամբ, եւ առաջնորդէր շատ տարիներ, մեծագոյն կ'ըլլար Ս. Նազարեանցի արդիւնքն:

¹ Ստ. Նազարեանց 1870ին վերջերը Լապտիւր անուամբ լրագիր մը կ'ուզէր հրատարակել, բայց իրմէ անկախ պատճառներէ արգելուեցաւ: (Մէլոս-Հայաստանի, 1879, Թ. 32:)

43. ՄԵՂՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Տփղիս, Շախաթաթերթ, եւ այլն, 1858—86:
 Խմբ. Ստ. Քհնյ. Մանդինեանց, Պ. Սիմօնեանց:
 Տպր. Ներսիսեան Հգր. Դպր. Հայոց:

1858 տարին Ռուսահայոց լրագրութեան
 բեղմնաւոր տարին էր: Հիւսիս-արեւմտեան
 ժամանակ սկսան հրա-
 տարակուիլ: 1857 Սեպտ.ին արդէն ծանուցած
 էր ի Տփղիս Ստեփանոս Քհնյ. Մանդինեանց, որ
 1858ին սկիզբն աշխարհաբար շաբաթաթերթ մը
 պիտի հրատարակէ Մեղ- Հայաստանի անուամբ,
 որուն նիւթը պիտի ըլլայ քաղաքական եւ բա-
 նասիրական լրեր, բաժանորդագինը 6 ռուբլ:
 Եւ արդեամբ 1858 Յնր. 1ին հրատարակեցաւ
 Մեղու Հայաստանի, լրագիր տալու, բանա-
 ղիւն է- տալու-տալու անուամբ 4 թուղթ քա-
 ռածալ թերթ մը, որ շաբաթ օրերը Տփղիսի
 Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրոցի տպարանը կը
 տպագրուէր: Ս. Քհնյ. Մանդինեանց ի սկզբանէ
 մինչեւ 1862ի վերջը թերթին խմբագիր-հրա-
 տարակիչն էր. նոյն տարուոյ վերջը հրատարակեց
 թէ ինքն այլ եւս կարող չէ նիւթական վնաս-
 ներուն պատճառաւ թերթը շարունակել, զոր
 կը յանձնէ «աշխատասէր եւ ազգասէր ուսում-
 նականաց»:

¹ Մեղու, 1857, թ. 298:

Եւ գտնուեցան այսպիսիք: 1863ին՝ հրատարակութեամբ Հ. Էնֆիաճեանցի եւ խմբագրութեամբ Պետրոս Սիմէօնեանցի կը տպուէր ի տպարանի «Հ. Էնֆիաճեանց, եւ Ընկ.», իրրեւ.¹ «լրագիր քաղաքական եւ բանասիրական»: Սոյն տարւոյ Յունիսէն սկսեալ իւրաքանչիւր թուոյն հետ պիտի տրուէր, ինչպէս 1862ի վերջերը կը ծանուցուէր, կէս թերթ յաւելուած մը՝ «Բեպերտուար Հայոց թէատրոնի», Միքայէլ Պատկանեանցի թատերական գրութիւնները: 1874ին արդէն դիրքը փոխուած էր. սովորական քաղաքական լրագիրներու դիրքով՝ հինգիջեան 2 թուղթ կը հրատարակուէր, մնալով շաբաթաթերթ «լրագիր քաղաքական, ազգային եւ բանասիրական», բաժանորդագինը 7 ռբ.: 1879էն սկսեալ շաբաթն երկու անգամ կը հրատարակուէր՝ 8 ռբ. բաժանորդագնով: 1881 Յնր.ի վերջը Մեղու Հայաստանի բաժանորդագրական կամ «Հաւատարմական Ընկերութեան» սեպհականութիւն եղաւ, եւ սկսաւ շաբաթը վեց անգամ հրատարակուիլ (բաց. ի Բշ. եւ տօնի օրերէն), 10 ռբ. բաժանորդագնով ի տպարանի Մ. Ռօտինեանց եւ Ընկ.:» Իւր վճարող բա-

¹ Մեր ձեռքը սոյն թերթէն չառ սակաւաթիւ համարներ միայն կան՝ 1864էն մինչեւ 1883. հակառակ մեր երկար ջանից կարող չեղանք ամբողջական տարիներ ձեռք բերել: Այս պատճառաւ թերթիս վրայ մեր կազմած կարծիքն առաւել յեցած է ուրիշներու գրութեանց վրայ:

Ժանդուգաց թիւը, որ 1879ին 450 էր,¹ այս ամէն նորութեամբ ալ չաճեցաւ, եւ արդէն նոյն 1881ին վերջը նիւթական կորուստներ ունեցաւ, որով հրատարակութիւնը շաբաթն երեք անգամի վերածուեցաւ: 1882ին թերթին 25 ամեայ յոբելեանը կատարուեցաւ: 1886 Դեկտ. 28ին Մէլն-Հայաստանի վերջին անգամ լոյս տեսաւ. սոյն վերջին թուոյն մէջ խմբագիրը կը ծանուցանէր, թէ բաժանորդաց սակաւութեան եւ փւր անձին տկարութեան պատճառաւ հրատարակութիւնը թողորովին կը դադրեցընէ:

Ստ. ՔՏՆյ. Մանդինեանցի խմբագրութեան ժամանակ, որ 5 տարի տեւեց, թերթին բովանդակութիւնն էր գլխաւորաբար քաղաքական տեսութիւն, կրօնական յօդուածներ, թարգմանական գրութիւններ, թատրերգութիւններ, առակներ, եւ այլն, յաճախ Ս. Գրոց խօսքերով համեմեալ: Այնպէս որ իրմէ 8 տարի յառաջ հրատարակուող Արարիչն շատ փառքերութիւն չունէր: Իբրեւ “ըստ հին օրինի” քահանայ՝ Ստ. Մանդինեանց Ստ. Նապարեանցին հակառակ ուղղութիւն առած էր կամ ունէր, եւ անոր գլխաւոր հակառակորդներէն էր: Իրմէ շատ տարբեր չէր իրեն յաջորդը՝ Պ. Սիմեօնեանց, որ 1863էն սկսեալ մինչեւ դադարումը կը խմբագրէր թերթը: Այնպէս որ Մէլն-Հայաստանի

¹ Մէլն-Հայաստանի. 1879, թ. 12:

Կառնի մինչեւ 1870՝ առաջին տարիներէն տար-
 բերութիւն չունէր: Հազիւ այս թուականին կը
 սկսին ազգային լրեր, պատահական եւ աւելի
 համարատուական թղթակցութիւններ. բայց
 ինքնին խմբագրութիւնն ազգով զբաղելու այն-
 չափ ակորժակ չէր ցուցըներ: 1871ին թերթին
 սկսան գործակցիլ քանի մ'ուսեալ երիտասարդք,
 եւ թերթը քիչ մը կենդանացաւ: Բայց երբ
 1872ին սկիզբը Գր. Արծրունի Մշակ լրագիրը
 հրատարակելով՝ սկսաւ արձակ համարձակ գրել
 հայ հասարակութեան ուսեալ դասուն անտար-
 բերութեան, հոգեւոր դասուն եւ աւագանւոյն
 վարմանց վրայ, իրենք զիրենք վիրաւորեալ հա-
 մարող անձինք անմիջապէս կազմեցին «մեղուա-
 կան խումբը», վերանորոգեցին Մեղու- Հայո-
 Կառնի ի ներքուստ եւ յարտաքուստ, եւ թերթին
 խիստ պահպանողական դիրք տուին՝ ամէն յան-
 դուգն յարձակմանց դէմ: Թերթն այս ժամա-
 նակէն սկսաւ խմբագրական յօդուածներ, տե-
 ղական լրեր, թղթակցութիւններ հրատարակել,
 միով քանիւ թերթն ազգայնացաւ եւ մասնաւո-
 լութեցաւ: Սակայն կոյր պահպանողական ուղղու-
 թիւնը՝ նորակազմ «ազատ կուսակցութեան»
 առաջարկութիւններն առանց ընտրութեան մեր-
 ժելով՝ ոգիններն իրեն դէմ գրգռեց, եւ ժամա-
 նակին թերթերէն հալածուած՝ 29 տարւոյ հա-
 սակին մէջ մաշեցաւ անսուաղ:

Իւր մահն ամենեւին զգալի չեղաւ. մա-

նաւանդ թէ ամէն կողմանէ գերեզմանին վրայ քարեր տեղացին: Արշալույսի «Քաջբերունի» յօդուածագիրը (1887, Թ. 1) Մէլ-Զայու-րանի լրագրոյ մասը ծանուցանելով՝ անոր կենաց մասին հետեւեալը կը գրէ. «Պատանեկութեան մէջ ծանօթացաւ նա մոլի կեանքին եւ ապա, մինչ իւր կենաց վախճանը, բարեկամաց եւ ազգականաց խրատները այլ եւս չկարողացան յետ պահել նորան. աննախանձելի վարք ու բարքից: Ընկեր եւ կուսակից եղաւ վատ մարդկանց, պաշտպան հանդիսացաւ անարգ անձնաւորութեանց, մեղսակից եղաւ մեղաւորներին, արտաքսուեցաւ ամէն պատկառելի տեղերից եւ խառնակիչ դարձաւ իւր ընտանեաց մէջ: Կեանքի այդ զաղրելի ընթացքը բնականապէս պիտի ներգործէր երիտասարդի առողջութեան վրայ, եւ արդէն բարակացաւ շշաններ երեւցան: Ժողովեցան այն ժամանակ նորա ճարահատեալ մայրը եւ ազգականները, եւ ըստ նախնական սովորութեան, վճռեցին՝ պսակել նորան, որ դուցէ թէ փոխէ իւր վարքն ու բարքը: Քսան եւ հինգ տարեկան հասակում կարմիր ու կանաչ կապեցին սորան, բայց պսակի օրհնութիւնը եւս չ'օգնեց տգեղ երիտասարդին: Անձնատուր լինելով իւրանից աւելի սեւերես եւ տուն, տեղ, գերդաստան թողած ընկերներին, նա հասաւ այժմ յուսահատութեան եւ վերջ դրեց իւր մաշուած կեանքին:»

Որչափ ալ չափազանցութեամբ գրուած կարելի չլլայ համարիլ այս եւ նման «համբանականները», սակայն մին եւ որոշ չափ մը կարելի չէ առանց հիման համարիլ: Թող յորդորէ այս օրինակը մեր խմբագիրները՝ իրենց օրերն տնօգուտ, եւս առաւել ի վնաս հասարակութեան չանցընել:

44. Ճ Ռ Ա Ք Ա Ղ

Ամսաթերթ, Մոսկոյա, 1858—1862:

Խմբ. Մ. և Զ. Մսերեանց:

Տպր. Լազարեան յճմարանի:

Մսեր Մագիստրոս եւ Զարմայր՝ հայր եւ որդի Մսերեանք 1858ի սկիզբը 40 երեսէ բաղկացեալ մեծ ութածալ տետր մը հրատարակեցին «արդեամբք եւ ծախիւք Պ. Յովսէփայ Աստուածատրեան Իզմիրեանց Ղզլարեցւոյ», որուն յաջորդեց նոյն տարւոյն երկրորդ կիսին Բ. Տետրակն՝ 32 էջէ բաղկացեալ: Այս տետրակներու անուն դրուած էր՝ յճարադ յարձն է՝ է լւոթոյ Բանից Էին է՝ նոր ճարեւորաց, վասն զի թէ՛ առաջին եւ թէ՛ երկրորդ տետրակին մէջ կար նախնեաց անտիպ գրութիւններէն հրատարակութիւններ, գրաբար հատուածներ ու ոտանաւորներ, եւ ի վերջոյ աշխարհաբար քանի մը տեղեկութիւններ:

Յաջորդ տարին՝ 1859ին այս կիսամեայ

Թերթն եղաւ ամսագիր Բանասիրական, նոյն ճառագրանումբ: Իւրաքանչիւր ամսաթերթն 16—26 թուղթ էր, բաժանորդագինն՝ 5 ռբ: Բ. Հատորն՝ 1860—1861ին հրատարակեցաւ, ամիսն երկու թերթ: Գ. Հատորն (1861—1862) միասին հրատարակեցաւ 1862 Յուլ. 1ին, եւ հատորիս ճակատը դրուած էր Ազդ մը, որ կը ծանուցանէր՝ թէ սոյն հատորով կը դադրի ճառագրի հրատարակութիւնն առ ժամանակ մի՝ գրաքննութեան հեռաւորութենէն ծագած դժուարութեանց պատճառաւ¹:

Ճառագրի երեք տարւոյ միջոցին հրատարակած նիւթերէն՝ հետեւեալները կը յիշենք:

Թէոդորոսի Միայնակեցի Գովեստ ի Ս. Աստուածածինն, ճառագր. 1858, Տետր. Ա. 7:

Գասպար Թագաւորի գերեզմանն, 29:

Գրիգորի Աքանչեւագործի եպկսի. Նէոկեսարիոյ Գովեստ ի Ս. Աստուածածին, 1858, Տետր. Բ. 3:

Գահ կայսեր Ռուսաց, ընծայեալ ի հայազգի հասարակութենէն Նոր-Ջուղջոյ, յամի Տեառն 1659. (պատկերաւ), էջ 21:

Թուղթ Ներս. Արքեպ. Կիլիկ. Տարսոնի, Պոսինի. Յուսկանն, 1859, էջ 3, 37:

Սովորութիւն յղջոյն տալոյ եկեղեցւոյ մէջ Պարգի. ժամանակ, էջ 24:

Տեառնընդառաջ, 47: Սովորութիւն ճրագավառութեան ի Տեառնընդառաջի երեկոյին, 50:

¹ Կը յայտնեմ նաեւ հրապարակաւ իմ խորին շնորհակալութիւնս վսեմ. Պր. Զարմայր Մսերեանցին, որ ճառագրի 1858 եւ 1860-61 տարիներն Միաբանութեանս մատենադարանին նուիրել հաճեցէն զատ, նաեւ նոյնին Գ. Հատորն եւ Հաճախութիւն Ռուսաց լրագիրն հետազօտելու շնորհեց ինձ:

Յովհաննիսիկ վ.ի համառօտ Պատմ. անցից անցելոց ի վերին կողմանս Հայաստանի բաւ կարգի ժմեկգրութեան. սկսեալ ի ՌԻԱ Թուականէն Հայոց ցոխթ (Յ. Բ. 1572—1600), 69, 105:

Տեղեկութիւն ի վերայ նշանակութեան . . . բաւիս ԱԿԷ, 79:

Յովհ. վանական վ.ի Տաւուշեցւոյ բացատրութիւն աղօթից, 147, 195, 227:

Զենոր Գլակ, մատենագիր Դ դարու, 167, 300, 1860, էջ 30:

Պատմ. գիւտի եւ փոխադրութեան նշխարաց Ս. Գր. Լուսաւորչի հանդերձ քննութեամբ, 199, 230, 272:

Անանիա Նարեկացի, 259: Իրանելոյն Անանիայի հոգեշնորհ փիլիսոփայի Ներբողեան ասացեալ ի սբ, կաթղիկէ. եկեղ. որ է ի Նոր քաղաքի, որ այժմ կոչի վաղարշապատ. 265, 291, 323, 358, 399:

Ագաթանգեղոս, 310:

Պատմութիւն կենաց, նշխարաց եւ եկեղեցւոյ Ս. Գրիգորիսի, 332:

Արտաւազ Հայկազն, 406:

Ստուգաբանութիւն բառիս Դրօտ, 427:

Գր. Մագիստրոսի Թուղթ ի պոսինի. գրոյ Սարգսի վ.ի, 1860-61, էջ 8, 28:

Տեղեկութիւն ի վերայ շրջանին Հայկայ, 14:

Հատուած յեկեղ. պատմ. Եւսեբեայ, Դպրութ.

Ա. Գլ. ԺԳ., 21:

Նամակ Յովհ. Օրպէլի եւ այլոց վարդապետաց եւ եպիսկոպոսաց Սիւնեացի ի պոսինի. Թղթոյ կոստանդնի Բ. կաթողիկոսի Հայոց, 39:

Թուղթ Յովհ. Օրպէլի Արքեպ. Սիւնեաց առ Զաքարիա Ծործորեցի, 55:

Մովսիսի Ի. կաթղիսի. Թուղթ դրեալ առ վլատիշլաւ արքայ Լեհաց ի Թուին Հոյ. ՌԶԱ (1632), 72:

Տեղեկութիւն ի վերայ Զուանչիր իշխանի եւ Դաւթակ ճարտասանի, 76: Դաւթակայ քերթօղի Ողբ ի մահն Զուանչիրի, 79:

Գերեզմանք անդամոց տանն մեծի իշխանաց Օրբելեանց, 83:

Փիլիպ. ի կաթղիսի. Թուղթ առ վլատիշլաւ Դ արքայ Լեհաց յամի Տն. 1644, էջ 90:

Դաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց ըստ կաթողիկէ եկեղեցւոյ, զոր խնդրեաց Պօ.

դոս Աստուածաբան Տօքտօրն եկեալ դեսպան ի մեծա-
փառ Պապէն, 102:

Տեղեկութիւն ի վերայ երգոյն «Փառք ի բար-
ձունս», 117:

Թովմայի վ. ի վանանդեցւոյ ի խնդրոյ Սահա-
կայ եւ Ասլանի բան չափեալ ի սրբազան տեղիս աշ-
խարհին Հայոց, 121, 135:

Յիշատակութիւն ինչ ինչ ազգօգուտ գործոց
Տ. Ներս. Ե. կաթողիսի. զոր գրեաց նա յընթացս 16-
ամեայ առաջնորդութեան իւրոյ, 123, 138:

Թուղթ Խայեայ վ. ի առ Տէր Մատթէսս,
157, 205:

Հանդէս ջրօրհնեաց, 189:

Երգ ողբական ի վերայ Տփխիս քղքի. ասացեալ
ի Տէր Մելքիսէթ քհնյէ. Տփխիսեցւոյ, 198:

Տաղ ուրախութեան ասացեալ ի Նաղաշէ (Մկր-
տիչ եպ. Բաղիշեցի. յամի 1430) 216:

Յովհ. վ. ի Տարբերունւոյ Դաւանութիւն հա-
ւատոց, 221:

Հաստատութիւն ստուգութեան Դաւանց թըղ-
թոյն, 237, 253:

Գր. Մագիստրոսի թուղթ առ Գր. եպս. Մո-
կաց, 271:

Հացի ծառն տնկեալ ի Գր. Լուսաւորչէ, 281:

Աղօթք Գր. ի Նարեկացւոյ (նորագիւտ) 301:

Գրիգորի Մագիստրոսի Պատխնի. թղթոյն Թու-
այեցեաց մնացելոց ի նորոց Մանիքեցւոց Թոնդրակե-
ցեացն, 1861-62, էջ 11:

Գրիգորի երիցու յիշատակարան, 17:

Գր. Մագիստրոսի Յաղագս Շապհոյկօնաւորի 27:

Գր. Մագիստրոսի Յաղագս նռանց բան կատա-
կական, 38:

Տեղեկութիւնք յաղագս անուանց քաղաքաց եւ
գաւառաց յորս բնակին Հայք ի Պարսկաստան, ի Հըն-
դիկս եւ ի Զաւայ, 56, 71, 99:

Զաքարիայի ուրումն երգ ի Ս. Կոյսն Մա-
րիամ, 62:

Գր. Մագիստրոսի բան յաղագս ձկանց, 64:

Գր. Մագիստրոսի Թուղթ առ իշխանն Մամի-
կոնեան, 67:

Բան զղջական երգեալ յումեմնէ ի վանեցի
Քօչակէ, 69:

Տօնակատարութիւն Ագուլեաց, 85:
 Հայոց ազգի քաղաքական վիճակը, 73, 89:
 Հապուհ պատմագիր, 127:
 Տոհմագիր նախարարութեանց Հայոց, 131, 137:
 Մովսիսի ԲՃնեցւոյ Առեղծուած զգրոյ, 134:
 Յովհ. Ոսկերեանի Ներբողեան ի Ս. Գր. Լուսաւորիչ, Յաւել. 1861-62 ամին Ճառագիւղի, էջ 1-33:
 Ներսիսի Հնորհալոյ Մեկնութիւն «Բարձրացուէք» ճառի, Անդ, 35-40 (կիսատ):

Ինչպէս սոյն ցուցակէն կ'երեւայ՝ Ճառագիւղը պէտք է նկատել աւելի գործի մը նախնեաց համառօտ գրութիւններն հրատարակելու, եւ այլ նոյն կարգի գրութեանց ժողովածոյ մը: Իբրեւ այսպիսի՝ ունի ազգային մատենագրութեան համար իւր՝ յատուկ նշանակութիւնը: Քանի մ'ինքնագիր հետազօտութիւնք, որոնք միայն ներքին աղբիւրներէ քաղուած են, չեն այնչափ քննական եւ հիմնական: Իսկ ժամանակակից եւ հասարակութեան վերաբերեալ յօդուածք շատ ցանցառ են: Կլինանք ուրեմն ըսել՝ որ Ճառագիւղի թէեւ բովանդակութիւնը ժողովրդեան համար նշանակութիւն եւ ազդեցութիւն մ'ունեցած չէ, սակայն ուսումնականաց համար հետաքրքրական է, եւ միշտ իւր յարգը պիտի ունենայ, ոչ այնչափ ուսումնասիրուած, որչափ ուսումնասիրելու մատակարարած առատ նիւթովն:

45. ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ

Երկշաքաթաթերթ, Փարիզ 1859—65:

Խմբ. Ս. Ոսկանեան:

Տպ. Արամեան եւ Վաղտեր:

Փարիզի Արեւելի դադարմանէն երեք տարի ետքը՝ 1859 Յնր. 1ին Ստեփան Ոսկանեան նոյն տեղ հրատարակեց՝ Արեւմտաւոր, Արեւելեան եւ Եւրոպայի Լեզուներու անուամբ երկշաքաթաթերթ մը, քառածալ երկիջեան 8 երես (20 ֆր. բժնորդին.): Այս հրատարակութեան կը ստորագրէր «Համարատու Տըլէդը», իսկ ինքն Ս. Ոսկանեան էր թերթին «Շարագիրն»: Դադարեալ Արեւելի համակրող 11 «Հիմնադիրք» Արեւմտեան հրատարակութեան ծախքերն յանձն առին: Եւ սակայն թերթը նոյն տարին միայն կրցաւ բոլորել: 1859 Դեկտ. 15ին հրատարակեալ 247. թիւն վերջինն եղաւ. վասն զի շարագիրն իւր հրաժարականը տուաւ «Հիմնադրաց», որ թոյլ չէին տար աղատասէր շարագիրն գրչին սանձերը:

Անցաւ չորս տարի, եւ ահա Արեւմտեան 1864 Փետր. 1ին վերստին լոյս տեսաւ (Բ. Տարի): Շարագիրը նոյն էր, համարատուն՝ Ա. Թրիբիէ: Այս երկրորդ տարին կարելի չեղաւ ամբողջացընել. նոյն տարւոյ վերջը դադրելէն

1 Մարտ, 1860, Թ. 416—7:

ետեւ՝ 1865 Յնր.էն սկսեալ քանի մը թիւ միայն լոյս տեսաւ:¹ 1866 Մայիսին խմբագիրն իւր հայրենիքն Զմիւռնիա դարձած էր, ուր իւր եռանդուն գործունէութեան եւ կարողութեան արժանի ազգային պաշտօններու հասաւ, եւ 1869ին La Réforme գաղղ. լրագիրն սկսաւ խմբագրել, զոր եւ ցայսօր կը հրատարակէ:

Ս. Ռսկանեան որչափ Աբե-էլ-Էի խմբագրութեան մէջ տակաւին տհաս կ'երեւար, նոյնչափ սկսած էր աւելի հասուն եւ սուր գրիչ ստանալ Աբե-ճո-րի հրատարակութեան ժամանակ: Սակայն Աբե-ճո-րի առ հասարակ՝ պէտք է ըսել, որ շատ աղքատ էր եւ նպատակի մը չէր կարող հասնիլ: «Եւրոպայի լուսաւորութեան արձագանգ» ըլլալ ուղղող թերթը քանի մը ժամանակակից քաղաքական եւ մանր լրերէ զատ՝ ունէր քանի մը թարգմանական աննշանակ յօդուածներ: Ազգին վերաբերեալ յօդուած մը եթէ փնտռուի այս Ա. Տարւոյ մէջ՝ մարդ կը գտնէ 4—5 հատ կծու նախադասութիւններով համեմեալ՝ բայց սրամիտ յօդուածներ կռճիկեան Յակոբայ, Գ. Այվազովսքի եւ Կ. Շահնազարեան վարդապետներու դէմ, որոնք կ'ըսուի թէ իւր գրչին ազատութեան արգելք կ'ըլլան, եւ Կ. Պոլսոյ Աղայից եւ Էֆէնտիներու դէմ քանի մը լոկ բառերով սպառնալիքներ: Անոր համար մեզի

¹ Մեղու, 1865, թ. 255:

անըմբռնելի է թէ ինչո՞ւ Կ. Պոլսոյ Մեղան այն-
չափ խռոված եւ խռովեցուցած էր իրենները,
Աբե-Տո-Պաթի Կ. Պոլսոյ մէջ գտած ընդունելու
թիւնը գրով եւ պատկերով հենգնօրէն ստորա-
գրելով եւ հաւաքելով խռովեալ ժողովրդեան
բերնէն յոռետես եւ սպառնալից Աբե-Տո-Պաթի
յառաջ բերած ազդեցութիւնը։¹

Մինչեւ 1864 շատ ալիքներ անցած էին
արդէն Սէնի եւ Վոսթորի ամիսներն եւ իրաց
կերպարանքը փոխուած էր։ Աբե-Տո-Պաթի խմբա-
գիրն հասուն միտք մը եւ աւելի հանդարտ սիրտ
մը ստացած՝ առաջին թուով իւր հակառակոր-
դաց երեսը դարձրնելէն ետեւ, սկսաւ աւելի
լըջօրէն դիտել արեւելքը եւ Կ. Պոլսոյ հայ հա-
սարակութեան, հրատարակութեանց, Սահմա-
նադրութեան զբաղելով՝ խռոված միտքերն
աւելի անդորրացուց եւ յինքն յանկոյց։ Ափսոս
որ այս ընթացքն ի սկզբանէ չէր սկսուած եւ
ոչ ալ երկար տեւեց։

Ս. Ոսկանեանի գրութիւնքն կը ցուցնեն
գրողին սուր միտքը, զգացմանց աղնուութիւնն ու
դատողութեան անկեղծութիւնը, վիճական ճար-
տար ձեւեր, եւ բաւական մաքուր աշխար-
հաբար։

¹ Մեղան, 1859, Թ. 18։ Ժողովրդեան յուզումն այն-
չափ սաստկացած էր՝ որ 1859ին (Յուլիս) Պոլիս Յայտարա-
րութիւն մը հրատարակեցաւ, ուր կ'ըսուէր «Աբե-Տո-Պա-
թի գիրը երեցէք, մրկեցէք, փոշի դարձուցէք, որպէս զի ու-
րիշ մէկն ալ անոր ոճէն կամ յանդիմարար զրուցուածքէն
չխաբուի»,

Արեւմտեայ Հայ լրագրութեան պատմութեան այս շրջանը փակելով՝ կը մնայ իբրեւ առաջին նշան, որ ինչպէս Հնդկահայոց եւ Ռուսահայոց, նոյնպէս Տաճկահայոց՝ լրագրութիւնը պիտի սկսէր աւելի օգտակարագոյն նկարագիր մ'առնուլ. թէեւ այս նորութեան հակառակող կիրթ եւ անկիրթ ամբոխին առաջին ուժեղ հարուածներուն թէ՛ ինքը եւ թէ՛ իւր նախորդները զոհ ինկան:

ՈՒՂՂԵԼԻՔ ԵՒ ՅԱՌԵԼԼԻՔ

ՈՒՂՂԵԼԻՔ ԵՒ ՅԱՒԵԼԼԻՔ

Յընթացս տպագրութեան մեր ծանօթութեան հասան հինգ ազգային լրագիրներ, որոնց վրայ գործոյս մէջ ըստ կարգին չէ խօսուած: Նոյնպէս արդէն մեզի ծանօթ թերթերէն ոմանց վրայ նորագոյն տեղեկութիւններ ստացանք նոյն թերթերը՝ ձեռք բերելով եւ կամ ուրիշներուն տուած ծանօթութիւններէն: Անոր համար յիշեալ հինգ նոր թերթերու վրայ մեր ստացած ծանօթութիւնները եւ միւսներուն վրայ նոր տեղեկութիւններ եւ ուղղելիքներ այս տեղ կը դնենք:

1. ՕՃԱՆՍՓՈՒԵԱՆ

Պոմպէ:

2. ՀՏԳՄԱՐԱՆ

Կաշկաթա:

Այս երկու հնդկահայ լրագիրք, որոնք բոլորովին անյիշատակ մնացած են այն ամենէն, որ ազգային լրագրաց վրայ խօսած են, կը յիշատակուին Կաշկաթայի Աղբաւի Աղբաւի

լրագրին մէջ¹ այսպէս. «...Եղեն այո՛ լրագիրք
ազգիս մերոյ ի Հնդիկս, որպիսի են... Օճան-
սփօսն լրագիրն Բումբայոյ, Շրէմարանն Կալկա-
թայ... այլ ոչ որ ի նոցանէ հաս ի հասակ ման-
կութեան:» Ասկէ աւելի տեղեկութիւն պիտի
չունենայինք ասոնց վրայ, եթէ Սինկափորի Ու-
սթասէրն² Աշփօսէրի սոյն խօսքին առթիւ ուրիշ
կարեւոր պարագայ մ'ալ չյիշէր: «Եղեն արդա-
րեւ, կ'ըսէ, լրագիրք ազգի մերոյ ի Հնդիկս,
այսինքն Աշփօսէրն, Օճանսփօսն եւ Շրէմարանն,
որք մեռեալ դարձրեցան ի մանկական հասակի.
բայց այնորիկ քառասուն եւ հիսուն (այսպէս)
ամօք յառաջ քան զԱշփօսէրն էին, յորժամ
զիղճ յառաջագիմութեան մակացութեանց՝ դեռ
չէր տակաւին արծարծեալ ի սիրտս հասարա-
կութեան ազգիս:» Ուրեմն Օճանսփօսն եւ Շրէ-
մարան լրագրաց հրատարակումը դարձուս սկիզբն
եղած է՝ 1800ին եւ 1810ին մէջերը: Մենք
գոհ ենք առ այժմ այսչափն ալ իմանալով:

¹ 1851 թ. 66: Տես վերն էջ 84, ծան. 1:

² 1851 թ. 43:

3. ԺԱՆՅՈՒԹՈՒԹԻՒՆՔ ՎԵՃԱՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Շաքաթաթերթ, Վիեննա, 1819:

Խմբ. Մխիթարեան Միաքանոթիւն:

Տպր. Մխիթարեան:

Վիեննայի Մխիթարեանց կողմանէ 1819
Հոկտ. 16/28 թուականաւ քառաժառ 4 երես
շաբաթաթերթ մը սկսաւ հրատարակուիլ, ծա-
նօթոյթիւնք վաճառականութեան անուամբ, ու-
րուն նպատակն էր Վիեննայի հրապարակին
առեւտրական տեղեկութիւնները ծանօթացը-
նել արեւելք: Այս առաջին թուոյն մէջ, որ
հիմար փորձ հրատարակուած է, կար դրամոց եւ
ուտելեաց արժէքնթացքը, քաղաքական եւ հա-
ւարակական տեղեկութիւններ եւրոպիոյ, Ափրի-
կէի եւ Ամերիկէի վրայ:

Ասոր առաջին երեսն հետեւեալ ազդա-
րարութիւնը կը կարդանք. «Հիմայ փորձի հա-
մար կէս թերթ միայն տպեցինք, թէ որ սկսելու
ըլլանք նէ, ան ատենը ամեն շաբաթ մէկ ամբողջ
թերթ կ'ընենք, ու ալ շատ արեւելքէն հոս
եկած, ու հոս տեղէն արեւելք գացած վաճա-
ռելու բաներուն գինները, ու պէսպէս խապարներ
կըգրենք:» Որչափ մեղի ծանօթ է՝ այս փորձն
յաջողութիւն ունեցած չէ եւ առանց շարունա-
կութեան է մնացած:

4. ԳԵՐՄԱՆԻՈՑ ԵՎԵՂԵՑԱԿԱՆ ԴԻՊՈՒՆԺՆԵՐԸ

Զմիռնիա, 1846 :

Այս տիտղոսով 1846ին, որչափ կ'երեւայ ի Զմիռնիա հրատարակեալ՝ քառածալ 24 երեսէ բաղկացեալ հրատարակութիւն մը մեր ձեռքն անցաւ, զոր կարելի է իբրեւ լրագիր նկատել։ Այս թերթին մէջ 1845ին վերջերը Լոնտոն եւ Բարիզ հրատարակուած այն յօդուածներու թարգմանութիւնք կան, որոնք նոյն տարւոյ Գերմանիոյ եկեղեցական դիպուածներու (Գերմանական-կաթողիկեայց) վրայ կը խօսին։ Ասոնց կը յաջորդէ «Զմիռնիա, Մարտ 12, 1846» վերնագրով «Երեւելի լուր մը Զինաստանէն։»

Թերթին բովանդակութիւնը կը վկայէ՝ որ հայ-բողոքական հասարակութեան կողմանէ հրատարակուած է նոյնը։ Ուրիշ տեղեկութիւններ կը պակսին։

5. Ս Ի Ն Կ Ա Փ Ո Ր

Սինկափոր, 1847 :

Պեգոսեան Լուսին լրագիրը կը յիշատակէ (1861 թ. 1) 1847ին ի Սինկափոր հրատարակեալ համանուն թերթ մը։ Այս մասին ուրիշ յիշատակութիւն մը չենք գտներ, եւ կը կասկածինք Պեգոսեան Լուսինի սոյն տեղեկութեան ճշգրտութեան վրայ։

Էջ 16, տող 19 երկու կարգ երեք:
,, ,, ,, 28 Հայերէն ,, Հայ-
կական:

Էջ 18, տող 7 յաւել՝ Հայ լրագրաց պատ-
մութիւն մը գրած է նաեւ Վիկտոր Լանկլուայ
Փարիզի Revue de l'Orient լրագրոյ 1863 Ապր.-
Մայիս տետրակին մէջ, ուր 1812—1863 հրա-
տարակեալ 60է աւելի լրագրաց վրայ կը խօսի:¹

Էջ 23, տող 7 1. Աղտար անգրանիկ
լրագրոյ վրայ գրած ժամանակ՝ թերթը տեսած
չէինք եւ հազիւ քանի մը տեղեկութիւններ կա-
րող եղած էինք քաղել: Այժմ Աղտարի Ա.
եւ Բ. տարիները ձեռք բերած ըլլալով՝ կարող
ենք այս առաջին թերթին վրայ աւելի մանրա-
մասն խօսիլ:

Աղտարի ձեռնարկոյն, խմբագիրն ու
հրատարակիչը՝ Տէր Բարութիւն Շմաւօնեան
Շիրազեցի Աւագ Քահանայն Մադրաս հաստա-

¹ Փարիզ 1863, Թ. 94: Այս յօդուածը (Les jour-
naux chez les Arméniens) վերջին բոլէին Փարիզի Հայա-
գէտ Ուսուցչապետ Ա. Գարիբերի ձեռք մեր ձեռքն հասաւ:
Շնորհակալութիւն Ուսուցչապետին՝ որ նոյնը Փարիզի Ecole
des langues orientales vivantes ուսումնարանի մատենա-
դարանէն առնելով ուղարկեց մեզ ի գործածութիւն: —
Փարիզ լրագրոյ 1863, Թ. 97ի մէջ եղած Հայ լրագրաց
ցուցակն անշուշտ ասոր թարգմանութիւնն է:

տուեցիով իբրեւ հովիւ տեղւոյն՝ 1789ին տպարան մը կը բանայ,¹ ուր հետզհետէ կը տպագրուին “զանազան տետրակք, պատմութիւնք, բարոյական առասպելութիւնք, գիրք Պորփիրի եւայլն, եւայլն:”² Սոյն տպարանին յարատեւ գործ մը գտնելու եւ միւս կողմանէ ազգին ընթերցանութեան օգտակար հրատարակութիւններ տալու նպատակաւ՝ Տէր Յար. Շմաւոնեան 1794 Օգոստ. 7/19ին³ Յայտարարութիւն մը հանեց “Բարեպաշտ Պարոնաց եւ Մաքրակենցազ Տիկնաց Մագրասիս Հայոց:”⁴ Այս Յայտարարութեան վերջը կը ծանուցուէր, որ եթէ բաւական ստորագրուող գտնուի՝ պիտի սկսի հրատարակութիւնը: Նոյն 1794 տարին⁵ Թիրայ

¹ Տպարանի տառերն ինքնին փորագրած եւ ձուլած էր, ինչպէս նաեւ շարողն ու տպողն ինքն էր ի սկզբան: Տես Մարտինի Կոտի վայրէջանութիւն, Մագրաս, Տպր. Յարութիւն քհնյի. որդւոյ Շմաւոն Շիրազեցւոյ, 1789—90. Յիշատակարան:

² Աղբյուր, 1795, էջ 372:

³ Վերն էջ 25՝ Մանկավարժանոցի (1887, Թ. 1) մէջ Ս. Գուլամիրեանցի գրած տեղեկութեանց վստահելով՝ “Մայիս 20,՝ դրած էինք Յայտարարութեան հրատարակութիւնը, իսկ թերթն Յուլիսին հրատարակուած կը դնէինք, եւ հետեւաբար կը յանձնէինք հայ լրագրութեան հարկւրամեայ Յոբելեանը առնել 1894 Մայիս 20ին: Այժմ որ թերթը մեր ձեռքն ունինք, կը տեսնենք՝ որ Նոր Զուգայի յատուկ Ազարիայի թուականը կը գործածէ Աղբյուրը, հետեւաբար “ի Ղամար ամսոյ 20,՝ հրատարակեալ Յայտարարութիւնը մեր Օգոստ. 7/19 է. իսկ թերթին առաջին թիւը “Թիրայ ամսոյ 30,՝ին հրատարակուած է, որ է մեր Հոկտ. 16/28, հետեւաբար մեր առաջարկած Յոբելեանը կետարելի է 1894 Հոկտ. 16/28ին:

⁴ Տես զայս վերն էջ 24, սկսելու է՝ “Նկատելով իմով եթէ . . .”

⁵ Ա. Երիցեանց (Հայ պարբերական հրատարակութիւնները, Արձագանք, 1882, էջ 328) սխալմամբ կը գնէ

ամսոյ 30ին, որ է Հոկտ. 16/28, լըս տեսաւ
առաջին տետրակը՝ 25 թուղթ (16×19 սանդ.):

Թերթին սկիզբն է «ԱԶԴԱՐԱՐ Թիրայ
ամսոյ, 1794,» որուն տակ վերոյիշեալ Յայ-
տարարութիւնը վերստին կը տպագրուի՝ յաւե-
լուածով՝ թէ «Չեռնադրօղք թղթոյս 28 հո-
գիք,» այսինքն թէ Յայտարարութեամբ 28 հո-
գի թերթին բաժանորդ գրուած են: Ասոր կը
յաջորդէ «Առաջաբանութիւն,» ուր ի մէջ այ-
լոց կ'ըսուի՝

«...Քանզի բարեկարգ անգլիացիք քա-
ղաքիս մի ամսով յառաջ քան զայս սկսեցին
տպագրել տետրակ մի, ի վաղճանի ամսոյ իբրեւ
զմերս, եւ որպէս ծանեայ ոչ այլ ինչ գոյ ի նմայ՝
եթէ ոչ զվարս համբաւաւոր արանց՝ յազգէ
իւրեանց, պատմութիւն իրաց ինչ, որպիսութիւն
գործոց, եւ արժանաւոր գրուածք ոմանց... եւ
յաւարտ տետրակին առ ի քաղցրացուցանելոյ
զգործս իւրեանց հասարակութեան, տպագրեն
զգինս զանազան վաճառելի իրաց աստ եւ գու-
մարսն նաւաեկութեան եւ նաւագնացութեան:
Առնելով զայս տետրակ ինձ օրինակ՝ եւ ես ա-
ռաջագրեցի այսպէս նախ տպագրել յայսմ՝

Ադրբայջանի հրատարակութիւնն՝ ի կալիսթա 1795: — Գր.
վ. Ալեքսան 1862ին Ադրբայջանի Ա. Տարին ի Կ. Պոլիս
Մ. Միքայէլ Աղսյի քով տեսած է: Տես Պէտրոսեան Բաշի,
1863, թ. 1:

¹ Տես այս երեսը կիսով չափ փոքրկացուած գործոյս
սկիզբը լուսատիպ գրուած:

զխրատական բանք ինչ, կամ թարգմանեալք
 յայլոց ազգաց (որ եւ ուրախակիցք իմ երիտա-
 սարդք տեղոյս խոստացան օգնել ինձ) եւ կամ
 հատորք ինչ հանեալ ի գրեանց մերոց, նա եւ
 քանալ առ ձեռս ունել զլուրս ինչ ի տանէ հայոց
 եւ պարսից զայնպիսի որ չիցէ ձեր լուեալ, եւ
 ի զանազան տեղոյ կազէթաց այնպիսի լուր զոր
 հարկաւոր է մնալ, եւ բազմաց ուրախ առնել (յե-
 ոանալով ի մանրամասն լրոց նոյն գազէթաց որք
 ոչ են հարկաւոր երբեք, եւ կամ զոմանս լսելոց էք
 յառաջ քան զժամանակ տետրակիս, զոր յետ
 լսելոյ ձեր կրկին ընթեռնելոց աստ ոչ է թուելոց
 ձեզ քաղցր եւ ընդունայն է լինելոց զաշխատանս
 գրողաց) նաեւ զարժանաւորութիւն նոյն աւուր
 ամենայն՝ վաճառելի իրաց՝ զի եւ այս է օգնական
 լինելոց՝ վաճառականաց, եւ առաջիկայ ամսուն
 զօրացուցն յայտնելով զտօնս սրբոց՝ զթիւս լուս-
 նոյ զպահս, զհանդիսաւոր աւուրքն, թէ ի ան-
 գլիացիս, եւ թե՛ այլոց ազգաց՝ իւրաքանչիւրոց
 յատկութեամբ դնել առաջի ձեր նա եւ եթէ
 իցէ կարելի զհամարսն նաւազնացութեան եւ
 այլոց...: Գոլով զտետրակս զայս նորոգ ոգուածք
 եւ յամարձակիմ ասել ամենայնիւ նոր յայսմիկ
 դարոջ ընթերցողք չպարտին որոնել քանոնիւ
 իմաստութեան զսղալանս ձեռնարկութեամբ,
 քանզի խոստովանիմ յայտնապէս զի ոչ ես եւ
 ոչ օգնականք իմ ոչ են հմուտ իսկապէս քեր-
 թութեան արհեստի եւ ոչ բուն յմուտ գրոց...:

Յաղագս այսորիկ հայցեմ արժանի առնել յու-
ղարկելով որոք լուր, ախորժ շարադրութիւնք,
ոտանաւորք, եւ որոք գրուածք որ իցէ պիտանի
եւ հաճելի հասարակութեան, խոստանամ տպել
զայն ամենայն (որ չիցէ Կնսպատեհ գրուած) որ-
քան զկարս իմ խոստանայ առ ի պարծանս շա-
րադրողաց եւ երջանկութիւն ազգին մերոյ:»

Ասոր կը յաջորդեն՝

Տեսիւք Միրզային, Նշանակիչ բնութեան
Մարդկային կենաց:

Թարգմանութիւն գրոյ միոյ գրեալ Պարոն
Համիր Սուլթանումեանէ առ մեծ բժիշկն քա-
ղաքիս Պարոն ջիմս Անդրասն (որ կը գրէ Հայոց
Թագման վրայ ծանօթ տեղեկութիւններ):

Արղութեան Յովս. Արքեպիսկոպոսի թուղթ
առ Հնդկահայս գրեալ «1793 Յունիսի 20 ի
Սանկթագետրբուրդ,» որ 1791ին Տաճկաց եւ
Ռուսաց պատերազմները եւ Հայոց անցքերը եւն-
կը պատմէ:

Ուրիշ թուղթ մ'ալ նոյն անձէ:

Կատարինէ կայսրուհւոյն Գրիգորիպոլ քա-
ղաքին շինութեան համար տուած հրովարտակն
յամին 1792 Փետր. 23, եւ նոյն քաղաքին
հիմնարկութեան, օժման եւ հանդիսութեանց
ստորագրութիւնը Արղութեան Արքեպիսկոպոսէ:

Նամակ մը եւ քերթուած մը:

Ծանուցում մ'աշխարհաբար լեզուաւ:

Տօնացոյց առաջիկայ ամսոյ:

Այս տետրակին մէջ Հայոց, Արղութեանց Արքեպ. ի եւ Կատարինէ Կայսրուհւոյն զինանշանները կան:

Երկրորդ տետրակին մէջ կան Թարգմանական պատմութիւններ, եւ առածներ, Նամակ, քերթուած, գաղղիական յեղափոխութեան լրեր, լրագիրներէ եւ առանձնական Նամակներէ քաղուած լրեր, վաճառաց ընթացք, տօնացոյց: Այս տետրակին մէջ կայ մտադրութեան արժանի խմբագրական ազդ մը՝ թէ խմբագրութիւնը եկեղեցւոյ զանգակատան տակ. գանձանակի ձեւով արկղ մը հաստատած է, ուր կարող է ամենայն ոք Ազգայնի մէջ հրատարակուելի լրեր եւ յօդուածներ ձգել: «Մեք բանալոց եմք, կ'ըսուի, զսնդուկն ամենայն աւուր եւ զոր ինչ գտանիցեմք անդ գրեցեալք յուղարկելոց եմք վաղվաղակի առ ի վեր կարգեցեալք վերակացուս որպէս զի նոքայ վերահասու լեալ գրուածոյն զոր ինչ ի նոցանէ հարմար վարկցեն առաքեսցեն ի տպարանն զի տպեսցուք:»

Յաջորդ տետրներու բովանդակութիւնը նոյնպիսի է:

Այս 1794 տարին չորս տետր հրատարակուած է՝ 21—28 թղթէ բաղկացեալ: Զորրորդ տետրին վերջը քերթուած մը կարմիր գունով տպուած է. նոյնպէս 1795ի վերջը: 1795ին նոյն ընթացքով շարունակուած է եւ 12 տետր հրատարակուած է՝ 24—36 թղթէ բաղկա-

ցեալ: Սոյն տարւոյ 253 եւ 254 էջերու մէջ կայ Մադրասի խանին պարսկերէն հրովարտակին վիմատիպ պատճէնը. խանը թոյլ կու տայ Շմաւոնեանին նաեւ պարսկերէն եւ արաբերէն գրքեր տպելու: 1795ի յօդուածներուն մէջ մտադրութեան արժանի է Խաչատուր աբեղայի Նոր Զուղայեցւոյ գրած Պարսից պատմութիւնը՝ որ Պարսկահայ եւ Հնդկահայ գաղթականութեան պատմութենէն շատ տեղեկութիւններ կը բովանդակէ, եւ ի մասնաւորի Նոր Զուղայի Հայոց եւ Ամենափրկչի վանաց վրայ: Նոյնպէս շատ կարեւոր է մեր հին մատենագրութեամբ զբաղողներու համար՝ նախնեաց հեղինակած եւ թարգմանած գրեանց ցանկը,¹ զոր անշուշտ գրողն ինքնին կազմած է առջեւը ձեռագիրներ ունենալով: Այս ցուցակը կը դնենք այստեղ անփոփոխ.

Նախապէս պատմութիւնք

1 Ագաթանգեղոսի զոր վասն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին Հօրն մերոյ. եւ Տրդատայ Թագաւորին, ի ժամանակս նոցա զեղեալս պատմէ:

2 Մեսրօպ Էրէցն պատմէ վն Սէյն Ներսեսի Հայրապետին:

3 Մովսէս Խորենացին չորս հատոր յադամայ

¹ Ընդ, 1795, էջ 188—192: — Հ. Գարեգին Զ. իւր Հայկառն հին Դպրոսթիւն (Վենետիկ, 1886) աշխատասիրութեան մէջ յիշատակած է այս գործքը՝ «տեղ մը, կը յիշատակուի, յետին դարուց նորագոյն յիշատակագիր մը, եւ այլն բնելով (Հմմտ. էջ 278, 446, 485 եւ այլն): Ըյս ցուցակին մէջ կը յիշուին խնդրոյ նիւթ եղած եւ այսօր կորուսեալ մատենագրութիւններ: Ցուցակագիրն Հ. Չամչեանի Պատմութենէն չէ առած այս ցուցակը:

մինչեւ զենոն կայսր որպէս վկայէ թօմաս արծրունեաց
պատմագիրք, բայց այժմ զերիս հատորս միայն տեսանեմք:

4 Կորին թարգմանիչ որէ պատմութիւն Սրբոյն
Մեսրոպայ Հայրապետին:

5 Խոսրով թարգմանիչ որէ պատմութիւն Սէյն
Սահակայ Հայրապետին:

6 Եղիշէ վարդապետ որէ պատմութիւն Սրբոց
Ղեւոնդեանց, եւ Վարդանանց:

7 Ղազար Պարպեցի ճարտասան պատմագիրք՝ 'ի
մահուանէ Սրբոյն Սահակայ մինչի Զենոնի կայսերն:

8 Բիւզանդ որ զեղեալ իրս պատմէ՝ Հայոց աշ-
խարհիս, իբր զմնացորդս նախկին պատմագրաց, հա-
տորս վեց:

9 Զենոբ պատմագիրք որէ պատմութիւնն Տա-
րօնայ, Սուրբ Կարապետին, եւ յաղթութիւնք իշխա-
նացն տարօնայ որ առ Խոսրով պարսից արքայն:

10 Հերակլ յեւսեբիոսէ եպիսկոպոսէ՝ ասացեալ
սակս պատերազմացն Հերակլի եւ Խոսրովու, եւ այլ
բանք պիտանիք:

11 Անանիայ շիրակացին սկիզբ արարեալ յաշա-
մայ համառօտ գաւազանաւ իջանէ մինչեւ 'ի ժամանակս
Անաստասայ Կաթողիկոսին:

12 Ղեւոնդ պատմագիրք որէ պատմութիւն անօ-
րէն ազգի չարի:

13 Շարուհ պատմութիւն որէ գիրք Սէյն Սմբա-
տայ ստրատելատին, եւ այլ սուրբ նահատակացն թուին
հայոց ԳՃԲ:

14 Յովհաննէս Կաթողիկոս ազգական սրբոյն
Մաշտոցի սկսեալ յադամայ մինչեւ 'ի թիւն ԳՃԿ 'ի
կատարումն սմբատայ թագաւորին:

15 Մովսէս կօշան կտուեցի որէ 3 հատոր աղուա-
նից պատմութիւն:

16 Ուխտանէս որէ պատմութիւն բաժանման
վրաց եւ հայոց:

17 Թօմաս պատմագիր որէ Բ հատոր պատմութիւն
արծրունեաց սկսեալ 'ի նոյէ մինչեւ 'ի Կաթողիկոսու-
թիւնն ախթամարայ:

18 Ստեփանոս տարոնեցի որ եւ կոչի ասողիկ Գ
հատոր, սկսեալ Բաբրահամէ մինչեւ 'ի մահն Գրիգորի
Կարեկացւոյն 'ի 'ԻՃԾԲ թուականին:

19 Արիստակէս լուստրովարդացի սկսեալ 'ի

ԴՃԵԲԻ Թուականին մինչի ԵՃԼ Թուին ողբերգական դիմօք:

20 Յոհան կոզեռն արարար 'ի ժամանակս իւր զոր ինչ եղեւ:

21 Յոհան տարօնեցին՝ որէ պատմութիւն բազրապուռնեացի:

22՝ Սարկաւադ վարդապետն սուրբն Յոհաննէս արար յեկեղեցական պատմագիրք:

23 Մատթէոս ուռաչեցի պատմութիւն աւերման աշխարհիս հայոց՝ սկսեալ 'ի ԴՃԼ Թուէն մինչի ԶՃ Թուականն:

24 Սամուէլ էրէց արար զքնիկոն գաւազանագիրքն:

25 Մխիթար անեցի սրէ պատմութիւնն Անւոյ քաղաքին, եւ այլ ինչ բանք պիտանիք:

26 Ներսէս շնորհալուոյն որք վիպասանական վասն նախնեացն եւ վասն առմանն ուրհայոյ, եւ երոսաղէմի:

27 Վահրամայ որդւոյ տիգրանայ, եւ որք զկնի բանից Սրբոյն Ներսէսի՝ 'ի նոյն ոճս առեալ սակս պանն ուռքենեանց:

28 Ամբատ պատմագիրքն եւս վն Թագաւորութեան ուռքենեանց:

29 Մխիթար գոշն արար պատմութիւն պիտանի սակս հեռաժողաց:

30 Յոհաննէս վանականն որ ինչ 'ի ժամանակս իւրոյ եղեալէր սակս Թաթարացն:

31 Կիրակոս պատմագիրք՝ եւս վասն ազգին Թաթարաց եւ այլոց պիտանեաց բանից:

32 Գրիգոր պատմագիրք, եւս վասն Թաթարաց՝ մինչեւ 'ի ժամանակս Կոստանդնու մեծին Կաթուղիկոսին:

33 Վարդան վարդապետն սկսեալ յադամայ մինչեւ ԷՃԺԵ Թուին:

34 Ստեփաննոս սիւնեցին՝ որէ պատմութիւն, եւ կոչի տաթեւու կոնդակ:

35 Մխիթար այրի վանեցի՝ համառօտ գաւազանաւ մինչի ԷՃԿ Թուին:

36 Թօմաս մեծօփեցի՝ աշակերտ Սրբոյն Գրիգորի տաթեւացւոյն երկու հատոր պատմութիւն վն Թամուր կաղին, եւ չարախաղաց նորին, եւ միւսն վասն նորոգութան Կաթուղիկոսութան Սրբոյ Էջմիածնին:

37 Առաքել դավրէժեցին՝ պատմութիւն պարսից բռնաւորաց եւ գերութեանն հայոց, եւ վարք կաթողիկոսացն:

38 Զաքէոս պատմագիրք երկու հատոր, սկսեալ 'ի բանիցն զկնի առաքելի պատմագրին, մինչի ՌՃԾԹիւն:

39 Տէր Յովսէփ ջուղայեցւոյն պատմագիրք՝ երկուքի քնիկոն, յադամայ մինչի 'ի ՌԲՃԹիւն, յորս գոն զանազան ասութիւնք 'ի վերայ անձայնոց արանց, եւ պատմութիւնք հայոց իշխանաց եւ թագաւորաց, եւ զնա՛հ անցիցն անցելոց զոր տեսողացնէ յայտնի:

40 Խաչատուր վարդապետէ պատմագիրք՝ վասն բռնակալութեցն պարսից, եւ թագաւորացն նետողաց, եւ վասն ժառանգութեցն հայոց, եւ նահանգաց նոցին, այլեւ գէտոց, եւ լեռանց Բ հատորս արարեալէ՝ վասն անցելոցն, եւ ներկայիցն, զոր ունի պարականոնեալ յինքեան, զբազում եւ զզանազան պատմութիւնս:

41 Յակոբ Շամիրեանէ ջուղայեցւոյ՝ պատմագիրք յորդորակ կոչեցեալ, յորս գոն պատմութիւնք, յադամայ մինչեւ 'ի ՌՃՄԻԱ թիւն, վասն հսկայից թագաւորաց, եւ իշխանաց, եւ մանաւանդ վասն ժառանգութեանցն հայոց, եւ բնակութեցն նոցայ, աշխարհագրութիւնք, լեռանց եւ դաշտաց, եւ գետոց: ... Եւ զինչ ասացից սակս պատմութեցն այնոքիկ որք 'ի մերմէ բանասիրաց թարգմանեցելք գոն յալոց լեզուաց 'ի մեր լեզուս:

1 Յովսէփոս 'ի յունաց լեզուէ եղեւ թարգմանեցեալ, սկսեալ յետ Մակարայեցւոց մինչի 'ի ԽԲ ամս Բի, զն կործանման հրէից եւ քակման տաճարին, ԻԸ հատորք:

2 Երանոսի հետեւողի առաքելոցն, 'ի յունաց լեզուէ սակս առաքելոցն գործոց, եւ վասն բանից հերձուածողացն:

3 Եւսեբի պատմագիրք էկլէսիաստիկոյ՝ Գ հատոր, առաջին սկսեալ յադամայ մինչեւ 'ի Քն, երկրորդն 'ի Քէ մինչեւ 'ի մեծն կոստանդիանոս, եւ երրորդն վարք Սէն կոստանդիանոսի թագաւորին, գիրքս այս թարգմանեցեցեալ եղեւ 'ի յունական լեզուէ:

4 Աթանաս Հայրապետն զվարս միանձանց, եւ խոստովանութիւն զուղղափառաց թարգմանեցեալէ 'ի Ղպտոց լեզուէ:

5 Եպիփան Կիպրացի՝ Բ գիրք 'ի յունաց լեզուէ՝
Ա պատմութի նախահարց, եւ մարգարէից, եւ Բ բա-
ցայայտումն բանից՝ ութսուն հերձուացողաց, որք երեւե-
ցան մինչեւ 'ի ժամանակս իւր:

6 Արեւելեան վկայիցն պատմութիւնք՝ զոր
Թարգմանեցաւ յէյն Յարրհամու խոստովանողէ մինչ
բանդարկեալ կայր 'ի պարսիկս սակս խոստովանութեն
Սէյ հաւատոյ 'ի պարսից լեզուէ:

7 Սոկրատ սկսեալ 'ի կոստանդիանոս մինչեւ
ցմահն Թէոփոսի փոքու հատորս է եւ զայս եւս յու-
նաց լեզուէ Թարգմանեցաւ զոր համառօտեցաւ վանն
ինդրոյ Ներսէհի իշխանին 'ի ժամանակս Կաթուղիկո-
սութեն Անաստասայ, եւ այժմ գերկուան միայն երեւի
զոր ասեն մեծ սոկրատ, եւ փոքր սոկրատ, զայս է
գիրքն եւս 'ի Թարգմանչացն եղեւ Թարգմանեցեալ:

8 Պատմութիւնք Սէյն Յոհաննու Ոսկեբերանին
այսինքն վարքն եւ կեանքն նորին 'ի ծննդնէ մինչեւ 'ի
մահն, 'ի Սէյն Գրիգորէ վկայասիրէ Թարգմանեցեալ
եղեւ 'ի յունաց լեզուէ:

9 Պատմագիրք Սէ Ժողովոյն Եփեսոսի. եւ Քաղ-
կեդոնի նա եւ նմ թուղթք որպէս որ 'ի նոսա ընթերցան՝
եւ Թարգմանեալ եղեւ, 'ի լատինացւոց լեզուէ ձեռամբ
Գէորգեայ կոստանդնու պօլսեցւոյ 'ի ժամանակս ՌՃԿ
Թուականութեանն հայոց:

10 Պատմութիւն Սրբոց Հայրապետացն, եւ
վկայից որ այժմ ճառընտիր կոչի այլ եւ այլ լեզուէ
Թարգմանեալ եղեւ 'ի ձեռն բազմաց բանասիրաց, իսկ
յետոյ Սէ Հայրն Սողոմոն՝ մատենագրեց հաւաքելով 'ի
մի տուփ եւ անուանեց տօնական որէ յայսմ աւուրք:

11 Հարցումն Գրիգորի Պապուն Հռոմայ՝ որէ
Դ հատոր պատմութի միանձանց Թարգմանեցել եղեւ
ձեռամբ Ներսէսի յամբօնացւոյ:

12 Միխայէլ պատմագիրք յասորոց՝ Թարգմա-
նեալ եղեւ հրամանաւ կոստանդի մեծի Կաթուղիկոսի:

13 Վիրք պատմութիւնն եղեւ Թարգմանեցեալ
'ի վրաց յադամայ մինչեւ 'ի ՋՃ թիւն հայոց:

14 Գաւազանագիրք լատինացւոց՝ որք են պատ-
մութիւնք յունաց եւ լատինացւոց կայսերաց 'ի ժամա-
նակս ռուբենեան:

15 Վէմ գայթակղութեանն Բ հատոր, առաջին
պատմէ զպատառումն եկեղեցեաց արեւելականի, եւ

արեւմտականի, եւ երկրորդն պատմէ զխռովութիւն փա-
փիցն ընդ թագաւորացն գալլիացւոց. եւ այլոցն եւրո-
պէականաց, խԳ գլխով, եւ է յօդուածովք բաժա-
նեցեալ 'ի յունական լեզուէ:

16 Պատմութիւն Սինէացւոց թարգմանեալ 'ի
Մարգարէ Հաճրիմանցւոյ նոր ջուղայու, լեզուէ յան-
կլիականէ 'ի հայս ԻԳ գլխով որպիսութիւն քաղաքաց,
վարուց նոցա, եւ պետութեանց կառավարմանց նոցա,
եւից եւ մտից բնական օրնաց, եւ քաղաքական աւան-
դութեց նոցա, եւ բնասիրութեանց. եւ կայսերակա-
նանցն պերճութեանց. 'ի ՌՄԽԲ թուին հայոց:

17 Պատմագիրք Նադիր շահին թարգմանեալ է
ի Պողոսէ միրզայեան համթեցւոյ 'ի յանգլացւոց լե-
զուէ 'ի հայս:

18 Պատմագիրք ինչ՝ Չամչեանց Միքայէլէ Պո-
լիսեցւոյ, յազամայ մինչեւ 'ի ՌՄԼԵ թիւն գիրք երեք,
եւ 6 հատոր, զոր ճշմարտութիւնն յայտիէ բազում
տեգիո:

Բայց որովհետեւ գիրն յազգիս մերոյ իբր ոեւ
գուլ երեւի, ոմն պատմագիրն տեսակ համաթուի, վասն
որոյ զոման զանյայտս յիշե՛մարթ վարկայ՝ վասն ծա-
նօթութեանց եւ խնդրոց ոմանց:

● Աղտուրուի 1796 տարին չենք տեսած,
բայց Արժ. Տ. Յ. Մկրրեանի ամբողջական օրի-
նակէն կ'իմանանք, որ այս տարին՝ միայն երկու
ամսատետր հրատարակուած է, այն է Ովդան
եւ Նիրհան ամիսները, որ է մեր Յունուար եւ
Փետրուար: Ուրեմն Աղտուրու 1794—6 միայն
18 ամսատետր ունեցած է: Կ'երեւայ թէ ծե-
րունի խմբագիրն այս միջոցին վախճանած է,
վասն զի այս ժամանակէն ետեւ իւր տպարանէն
գիրք չէ հրատարակուած:

Կրնանք իրաւամբ Աղտուրուը շնդկահայոց
գործին անուանել. վասն զի գրեթէ ամէն տե-

թի մէջ կան ազգային տեղական լրեր,¹ Ամուս-
ութեան, մահու եւ ծննդեան տեղեկութիւն-
ներ,² եւ որ զարմանալին է՝ կան ազգային վա-
ճառականներու ծանուցումներ (annonces),³ ու-
մանք գրաբար եւ ոմանք աշխարհաբար: Թէեւ
թերթին լեզուն գրաբար է, սակայն կան նաեւ
քանի մը աշխարհաբար թղթակցութիւններ եւ
յօդուածներ:⁴ Ճաշակ մը տալու համար յառաջ
կը բերենք կտոր մը.⁵

“Շատ ժամանակայ ես ազգարարն կարդայով
ցանկամանի էս էլ մին բան գրեմ. բան չի գտաման,
էս անհասարակ պատահումնքն արժան համարեցի գրել,
եւ իմ ցանկութիւնն կատարել խնդրեմ եթէ ժամա-
նակ ունենաս՝ տաս վերակացուացն որ սրբագրին, եւ
գրոց լեզուաւ գրեն, թէ ոչ՝ էսպէս տպիր հասարա-
կութիւնն իմանայ ում գրածնայ՝ կների աշխարհաբար
գրելէս, վասն որ իմ կենօք մին սաղմոսից էլ ոչինչ
յաւել չեմ կարդացել, եւ էս էլ ողջ իմ մտկի հնա-
րածն չի, թէ ոչ էս էլ կզարմանի իմ գիտութեան
վերայ:”

Տէր ԅար. Շմաւոնեան խմբագրելու մէջ
ընդունակութիւն կը ցուցնէ. զոր օրինակ՝ Ղղար
քաղաքին ստորագրութիւնը գրողին կը պատաս-

¹ Այսպէս՝ 1794 էջ 181, 183, 1795 էջ 48, 49, 80, 82, 94—5, 151, 211, 258, 455, 503:

² Այսպէս՝ 1794 էջ 91, 137, 149, 1795 էջ 40, 103, 152, 221, 314, 442, 495, 503, 551, 664:

³ Այսպէս՝ 1794 էջ 47, 89, 133, 139, 1795 էջ 48, 86, 146, 150, 210, 213, 269, 325, 381, 425, 442, 455, 490, 546, 602, 606, 661:

⁴ Այսպէս՝ 1794 էջ 184, 1795 էջ 23, 36, 83—4, 203—4, 602, 606, 661:

⁵ 1794, էջ 184: Այսպէս աշխարհաբար՝ 1795 էջ 23, 36, 83—4, 203—4, 602, 606, 661:

խանէ.¹ “ Յուսամբ զի ներեսցէ մեզ գրողն պատմութեան եւ որպիսութեան զգլար քաղաքին զի թէ եւ եգիտ զայն զհաճութիւն վերակացուածն այլ որով հետեւ զկարգ խօսից ազդարարիս այժմ չէ ’ի վերա քաղաքաց վասն այնորիկ պահեցաք զայն այսուհետեւ եթէ հանդիպեսցի ժամանակ հարմար տպելոց եմք եւ զայն: ” Նոյնպէս հրատարակութեան համար ղրկուած թարգմանութեան մը համար կ’ըսէ.² “ Զմասն թարգմանութեանդ տեսի, եւ հաւանեցայ, եւ ցուցի երիտասարդաց ընկերակցաց քոց որք խնդացին միաբան, որոյ վասն զայս քեզ ծանուցանել փութամ: Նախ որով հետեւ իբրեւ պատմութիւն է թարգմանութիւնդ, եւ այսօր ազդարարն մեր ունի երկուս պատմութիւնս աւարտելոյ՝ արտաքոյ է մերոց սահմանադրութեանց կրկին մուծանել այնպիսի բանք: Երկրորդ որով հետեւ դեռ չէ աւարտեալ զթարգմանութիւնդ, կասկածին վերակացութեալ ազդարարին, քանզի մինչ ոչ տեսանիցեն զկատարած իրի իմիք՝ ոչ ձեռնարկել առաջագրեցին իսկզբանէ: Երրորդ հարկաւորէ զգիրն բովանդակ առաջի մեր լինիլն, զի բաժանեսցուք չափաւորապէս, զի մի ’ի միում յաւելի լինիցի, եւ ’ի միւսում պակաս, եւ կամ ոչ աւարտիցի յընթացս տարոյն: զայսոսիկ ըստ կարգադրութեան մերոյ: ”

¹ Անդ, 1794, էջ 76:

² Անդ, 1795, էջ 377—8:

Ուրախ ենք որ մեր անդրանիկ լրագիրը
այսպէս կանոնաւոր եւ լաւ կը խմբագրուէր:

Էջ 26, ծան. 2ի վերջը յաւել՝ «Ցանկ
ընդհանուր գրոց տպագրելոց ի վէնէտիկ, 1810,
կը դնէ Տրեգր-Ռէ-նն հրատարակեալ 1799—
1802:

Էջ 30, տող 12 յաւել՝ Յիշատակարանը
միայն մէկ տարի հրատարակուեցաւ: «Ցանկ
ընդհ. գրոց տպագրելոց ի վէնէտիկ, 1810,
էջ 21 կ'ըսէ. «Յիշատակարան, Ասոր մէջը աշ-
խարհաբառ լեզուաւ կ'աւտմըվին երեւելի պատ-
մութիւններ, ու պատերազմունքներ, որ հան-
տըպեցան Ֆրէնկիստան 1807 տարւոյն մէջը,
տպեալ յամին 1807:»

Էջ 37, ծան. 2, տող 5, 1847 իւրդւ.
1840:

Էջ 46, տող 14, Ժափանակակից իւրդւ.
Ժափանակակից:

Էջ 51, տող 17, յաւել. Ղ. Պալղաղա-
րեան վախճանեցաւ 1878 Մայիս 28ին¹ եւ
սոյն ազգային խմբագրին յուղարկաւորութիւնը
կատարուեցաւ մեծ փառաւորութեամբ՝ պետա-
կան եւ եւրոպական պաշտօնական մարմնոց մաս-
նակցութեամբ:

Տ. Հ. Թ. Սաւալանեան Ղ. Պալղաղարեանի

¹ Մարտի 1878, Թ. 2135.

յաջորդեց իբրեւ խմբագիր Արշալույս:¹ Այս օրէն սկսաւ Արշալույս եւ Մամուրեան-Մուրատեան կուսակցութեան կռիւները:²

Սաւալանեանին յաջորդն եղած կ'երեւայ Ղ. Պալդազարեանի որդին:³

Էջ 55, տող 1էն յաւել յաւել՝ Իզմիրի Հայոց ամուսնութեան սովորութիւններն, 1847, Թ. 298:

Էջ 55, տող 5 յաւել՝ Ամսդերտամի Հայոց եկեղեցւոյն շինութեան հանգանակութեան շրջաբերականը յամէ 1714, 1851, 400:

Էջ 55, տող 7, Ն. Շնորհալոյ հանելուկք, 1857, 572:

Էջ 55, տող 8 յաւել ի վերջոյ՝ 650:
Ազգային հնութիւն: Յաղագս Հայոց զՍբ. Աստուածն խաչեցարիւ ասելոյ (ի հին ձեռագրէ) 1861, Թ. 652:

Էջ 55, տող 19, 1857 խառն 1867:
,, 61, ,, 12, խառնալ խառն խառնալ:
Խառնալ:

Էջ 61, տող 25, “եւ կը շարունակուի այսպէս մինչեւ ցայսօր, քչէ եւ յաւել՝ 1889ին եռամսեայ տետրն փոխանակ մի անգամէն հրատարակելու՝ իւրաքանչիւր ամիս 2 թերթ եռ-

¹ Մատեն 1878, Թ. 2151:

² Մատեն 1879, Թ. 2235: Արեւիկեան Մատեն 1878, էջ 90, 152, և այլու:

³ Արեւիկեան, 1882, էջ 329:

ամենայ տետրէն կ'ուղարկուէր: Նոյն տարին Ապրիլէն սկսելով եղաւ ամսաթերթ, իւրաքանչիւր ամսատետրն 2—3 թերթէ բաղկացեալ, եւ այսպէս կը շարունակուի մինչեւ ցայսօր: 1892ին Բաղճափէյ իւր 50 ամեայն բոլորեց, եւ թէեւ Յոսեփինի պատրաստութիւնք տեսնուեցան, սակայն թերթն ինքնին չտօնեց (Տես Բաղճափէյ, 1892 էջ 95, 555):

Էջ 76, տող 15 յաւել՝ 1888 էջ 31, 118, 217, 313:

1888

Հրատարակութիւնք ազգային տպարանաց յընթաց 1887 տարւոյ. 5: — Ս. Յակոբ Մծբնայ. 8: — Քննադատութիւն Ատողֆ Բաումգարտների Մ. խորենացոյ Պիտոյից գրոց վրայ. 20, 203, 289, 323: — Աստուածաշունչ գիրք. 97, 193, 1899, 104, 134: — Արժէշ գետ, քաղաք եւ եկեղեցի ի Ռուսիոյ. 211: — Առաջին դարադարձ կամ 100 ամեակ Մխիթարեան տպագրատան. 329:

1889

Ագաթանգեղոս եւ իւր բազմադարեան գաղտնիքն, Ներածութիւն, էջ 6: — Եզնիկ եւ իւր երկասիրութիւնն. 14, 108, 199, 313, 385: — Տեսութիւն տառադարձութեան խնդրոյն եւ հայերէն նշանագրոց վրայ. 21, 97, 129, 161: — Թէոդոսիոյ նորաշէն ջրմուղին բացման առթիւ. 43, 113, 181: — Հին քնար. Տաղ ի յարութիւն Տեառն. 110: Ի սուր խաչն. 143: Ի Սբ. Աստուածածին. 171: Տաղ ի Ս. Հոգին. 234: Տաղ փոխման Աստուածածին. 235: — Լուծումն բանաբաղութեան կորեան կամ Ագաթանգեղոսի, հանդերձ վաւերաբանութեամբ ընդարձակ պատմութեան Ս. Մեսրոպ վրայ. 193, 225: — Նախկին ազգային սովորութիւնք հարսանեաց. 232: — Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Մասիո. 257, 361. — Կենդանիք Կիլիկիոյ աշխարհին. 265: — Տն. Ներսիսի

Կթղկսի. Ի Սբ. Խաչն տաղ խորովային. 269: — Աղ-
գային յառաջագիմութիւն Ի Սիմֆերոպոլ. 290: —
Մ. Խորենացւոյ կարծեցեալ վարդապետի ճառն եւ
Ս. Յովհ. Գամակացի. 305, 353: — Ասորերէն ժա-
մանկագրութիւն Միքայէլի Ասորւոյ. 319: — Եղնակ
առ Սբ.ն Մաշտոց. 321: — Եւք Ի Փոքրն Մասիս. 363:
— Կոստանդեայ. Վթղկսի. Առածք կամ սահմանք.
364: — Կողբայ աղահանքն. 390, 1890, 12, 112: —
Նկարագիր Արդուին քաղաքին. 392:

1890

Մը անորոշ յօդին գործածութիւնն. 15: —
Հին քնար. Տաղ Ի Ս. Աստուածածին. 17: — Պատ-
մութիւն միութեան Լեհաստանի Հայոց ընդ Հռով-
մէական եկեղեցւոյ Ի ԺԷ. Գարու. 58, 105, 171: —
Աշխարհաբարբ գրաբարի ձեռքով զարդացնելու եւ կա-
նոնաւորելու եւ գրաբար լեզուն աշխարհաբարի մէջ
կենդանացնելու խնդիրն. 81, 129, 161: — Առաջին
դար Հայկական տպագրութեանց. 90: — Վեցօրեայք
Պիսիդեայ իմաստասիրի. 109, 144, 220: — Գեղամայ
ծովն եւ Սեւան կամ Սեւվանք. 138, 209: — Հայ
լեզուի կէտադրութիւնք. 167: — Զուր ջան, անօգուտ
վաստակ, (Ոսկեփորիկ) 174: — Այրի վանք. 215, 249:
— Տեսութիւն Յովհ. Մանդակունւոյ եւ նորա երկա-
սիրութեանց վրայ. 241: — Որգան կարմիր Մ-ի-ն լե-
րան վրայ. 273: — Կիրառութիւն Դե կամ Դ անորոշ
մասնկին. 277: — Ե՞ր թէ է՞ր. 294: — Հայ-Վենետ.
305, 337, 369, 418, 1891, 3, 17, 33, 66, 81, 97,
1892, 10, 104, 145, 193, 225, 273, 333, 429, 491,
544, 1893, 120, 235: — Մատիք. 313, 345, 385, 429,
1891, 45, 49: — Դեզա իտալացի հայագիտին բանա-
խօսութիւնք. 376:

1891

Յուդակ հայերէն գրչագրաց մատենադարանի ուխ-
տին Մխիթարայ Ի Ս. Ղազար Վենետկոյ. 33, 65, 97,
129, 209: — Ռափ. Լեղուարդ Ղարամեան. 38, 61,
88, 126: — Հայկական ուսումն յարեւմուտ. 55, 76,
93, 120, 142, 157, 164, 1892, 3, 49, 236, 296, 338,
390, 487, 525, 1893, 127, 177, 231: — Ուրուագիծ
պատմութեան Թէոդոսիա-Կաֆա քաղաքին Տաւրիոյ

եւ ազգիս գաղթականութեան. 71, 130, 145, 160 (կարդա 161), 1892, 26, 97, 204, 254: — Քերովբէ Պատկանեան. 139, 176: — Հայկական տպարան ի Մարսէլ (1673—83). 161, 193: — Դրանսիոլանիոյ Եղիսաբեթուպոլիս քաղքին Հայոց օրէնսդիր իշխանութիւնն. 104, 172, 176 (173): — Փարիզու ազգային թանգարանին մէջ Հայկական դրամք. 109, 113, 136, 153: — Ընդ Հայս Ռուսիոյ. 241, 285, 1892, 56, 151, 243, 344, 482, 1893, 241: — Արհեստական կղզիք Բարձր Հայոց ծովակներու մէջ. 247: — Մ. Խորենացի եւ Նահապետական ծննդաբանութիւնք. 273, 305, 337: — Հայկական տպարան ի Լիվոռնոյ. 292: — Սիսական կամ Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհին. 321: — Երկու խօսք Ահօրեայ Հանդիսի Թ. 8 Մատենախօսական յօդուածին առթիւ (Յաւելուած Դեկտ. տետրին):

1892 .

Աշխրդրկն., քղքն. եւ գիւղա-տնտեսական ստորագրութիւն Նախիջեւանու, Որդուատու եւ Գարալաղըզի վիճակաց. 15, 109, 157, 220, 261, 278, 409, 436, 533: — Խոսրովիկ թարգմանչին եւ Միարանի բրած մի նոր գիւտի առթիւ. 203: — Գիրք մանկութեան՝ Յնի. 247, 290: — Մանիքէա - Պաւղիկեան Թոնրակեցոց աղանդն եւ Գր. Նարեկացւոյ թուղթը. 317, 365, 413, 461, 509, 1893, 17, 49, 113: — Գէորգ Գամէլէր բարերար Եղիսաբեթուպոլսոյ. 348: — Գր. Բադրուպանեան Հունգարահայ բժիշկ. 405: — Նեմեսիոսի գիրքը եւ Դէզա Խալապի Հայագիտին ուսումնասիրութիւնն. 442, 477: — Եկեղցին. եւ աշխարհական ազգային կաթողիկէ առաջնորդք Եղիսաբեթուպոլսոյ. 451:

1893

Ազգայինք ի Ռումանիա. 6, 65: — Կենսագիր եւ նկարագիր Իշնկայ Ա. ի Կողբացւոյ. 8, 161, 273: — Հայկական բուսաբանութիւն. 134, 170, 225, 281: — Հայք եւ դիցաբանութիւն Հայոց. 182, 287: — Հայկական վերտառութիւն մի ԺԲ դարու. 193: — Տեսութիւն Սեղբեսարոսի պատմութեան եւ Խորենացւոյ աղբերաց. 209, 257:

Էջ 83, տող 8 Ընկե- Կարգ- Ընկե-

Էջ 88, վերջին տողը Ե-ԷԼ՝ Աշխատի
մեր ձեռքն անցած թուերէն յառաջ կը բերենք
հետեւեալները՝ Գրագիտութիւն Նոր Զուգայոյ
1845 էջ 13, 30, 64, 94: Նորութիւնք Ի
հնութեանց (ձեռագիր Կիւրղ. Աղեքս. Գիրք
Պարապմանց) էջ 116, 127:

Էջ 95, ծան. 1 Յ-ԷԼ՝ Այս Յաւե-
լուածն, որչափ գիտենք, երկու անգամ միայն
հրատարակեցաւ: Գիրքն Հայաստանի չափ է. վրան
կը կարդանք՝ «Առաջին տարի. վեցամսեայ կրօ-
նական յաւելում ձայնաստան լրագրոյն. 1846ի
Յուլիս 1էն մինչեւ 1847ի Յունվար 1ը:», Կը
բովանդակէր Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ
հանդիպած դէպքեր, կրօնական խրատներ եւ
լուտերի դէմ գրութիւններ:

Էջ 100, տող 21 յաւել իբրեւ ծան. 2-
Արդէն 1846ին Նոյ. 24 գրեթէ նոյն դիրքով
«Երուսաղիմ, շաբաթական լրագր», անուամբ թերթ մը
հրատարակեց Վիեննայի Միթիթարեան Միաբա-
նութիւնը, իբր «Թիւ 1, 1. Տարի, որուն բո-
վանդակութիւնը բուն Եւրոպայի նման էր: Կ'ե-
րեւայ թէ այս թերթն հրապարակ չէ ելած,
վասն զի նոյնին շարուածքին վերջին մասերը
«Փորձի համար», հրատարակուած Եւրոպային
գործածուած է:

Էջ 109, տող 5 անհրաժեշտ կարգա-
անհրաժեշտ:

Էջ 109, տող 18 «անաւանդ կարգա՝
ճանաւանդ:

Էջ 119, տող 8 յաւել՝ Յիշատակարա-
նաց օգուտը, 1852, Թ. 60, 61: Հին տարե-
գրութիւն (1712—) Թ. 68—74:

Էջ 125, տող 20 1889 կարգա՝ 1893:

„ 128, „ 16 յաւել՝ 1892ի սկիզբը
Մահի երեք շաբաթն անգամ մը սկսաւ հրա-
տարակուիլ խմբագրապետութեամբ Գր. Զօ-
հրապի, 16—24 երեսէ բաղկացեալ քառածալ
դրիւք: 1893ի սկիզբն սկսաւ ամէն շաբաթ
հրատարակուիլ՝ մերթ ընդ մերթ տալով նաեւ
նշանաւոր անձնաւորութեանց պատկերները:
Մահի՝ այս շրջանին մէջ կ'ուզէ «գլխաւորապէս
Գրական զարգացման» հետամուտ ըլլալ: Ցան-
կալի էր որ այնպիսի նիւթեր ալ տրուէին, որ
ընթերցողը միայն անցողակի հաճութենէ աւելի
բան մը չահէր:

Էջ 128, տող 33 յաւել՝ Եղիա Տէմիրճիպաշեան.
1892, էջ 11: — Ադամեան բանաստեղծ. 29: — Բիւ-
զանդ Քէչեան. 38: — Յակոբ Գուրգէն. 52: — Մեր
վանքերը. 77, 109, 173: — Արեւմտեան աշխարհին
ընթացքը դարուս մէջ. 193, 208, 227: — Ա. Ար-
փարեան. 226: — Տր. Գաբրիէլ Սեւեան. 242: —
Թ. Թէրզեան. 260: — Միլոն Պարոնեանի խմբագրու-
թեան օրով. 275: — Ծանօթութիւններ Ֆիզիքա Պօ-
ղոսի կեանքին վրայ. 288: — Բանի մը հայ բառերու
վրայ. 1893, 21: — Թատրերգութիւնը մեր մէջ. 36: —
Օղսէն Խօճասարեան. 55: — Յովս. Եուսուֆեան. 104:

Էջ 142, տող 2 -դէ՛. Աբէ Աբարադեանի վերջին թիւը հրատարակուած է ի 1 փետր. 1856:¹

Էջ 149, տող 20 յաւել՝ Պոլսոյ կամ Տաճկաստանի աշխարհաբառին մէջ նի, նիդ, եւ նի մասնիկներուն վրայ, 1862, թ. 13: — Մի մասնական անունին սխալ եւ ուղիղ գործածութիւնը, Անդ:

Գր. Մագիստրոսի Յաղագս խաչանշան գաւազանին զոր ընծայեաց Տն. Պետրոսի Հայոց կթղկսի. 1863, թ. 21—2: — Պատմութիւն թագաւորաց Օսմանցւոց շարագրեալ ոտանաւորաւ (ի հին ձեռագրէ). Անդ:

Ճանապարհորդութիւն ի Հայս 1864, էջ 359, 1865, թ. 2:

Խրիմու Հայոց պատմութիւն, 1865, թ. 6, 7:

Էջ 157, տող 14, 1871 կարգաւ 1874:

„ „ „ 17, 1855 „ 1856:

„ „ ծան. 1 յաւել՝ Ճանիկ Արամեան տպարանապետը Փարիզ լրագրոյ 1860 թ. 1ի մէջ կը յայտարարէր թէ ինք մերժած է Արեւելի 157 թուոյն տպագրութիւնը՝ գրութեան խիստ կերպին պատճառաւ:

Էջ 158, տող 9 յաւել՝ Մեղան 1861ին Սեպտ.ի սկիզբը Բարձրագոյն Դրան հրամանաւ

¹ Ծանի, 1862, թ. 30:

խափանուեցաւ,¹ բայց երկու ամիս ետքը վերստին սկսաւ շարունակուիլ:²

Էջ 158, տող 11, “Եւ թէեւ յետոյ... եղաւ ապրիլ:” Այս տողերը գրած ժամանակ ասկէ աւելի տեղեկութիւն չունէինք Մեղուի այս շրջանին վրայ: Այնուհետեւ մեր ձեռքն անցաւ քանի մը թիւ Մեղուի նոր շրջանէն, ասկէ եւ վերջերս Մ...-ի մէջ (1892, թ. 3972) այս մասին գրուածներէն ամբողջական տեղեկութիւններ ստացանք:

Յ. Գ. Սըվաճեան 1870ին Սեպտ. 12ին իւր Մեղու վերստին սկսաւ հրատարակել ի տպարանի Տ. Կ. Ասլանեանի, միածալ դրիւք (2 թուղթ), իբր եռօրեայ թերթ, շաբաթն երկու անգամ լոյս տեսնելով: Կ'երեւայ թէ քիչ մ'ետքը հրատարակութիւնն ընդհատած է. վասն զի մեր ձեռքն անցած 1872 Յունիս 3 (թ. 87) թիւն տակաւին “Ա. Տարին” կը ցուցնէ: Այս Ա. Տարուոյ վերջը՝ 1872 Նոյ. 4ին Մեղու “Երկրորդ շրջան” սկսաւ, որուն կը ստորագրէին “Խմբագիր-Տնօրէն Յ. Յ. Պարոնեան, Տէր լրագրոյ Յ. Գ. Սըվաճեան,” ի տպարանի Սամուէլ Ղ. Պարտիզպանեան եւ Ընկ.: Մեղու այսպէս մինչեւ 1874ի սկիզբը հրատարակուեցաւ Յ. Յ. Պարոնեանի խմբագրութեամբ: Այս միջոցին թերթն արդէն դադրած պիտի ըլլայ, վասն զի

¹ Արշալոյս Արարատիւ, 1861, թ. 657:

² Մ...-ի, 1861, թ. 508:

Յ. Գ. Սըվաճեան 1874 Ապր. 22ին վախճանած էր (43 տարեկան)¹ եւ Յ. Յ. Պարոնեան 1874ի սկիզբն իւր սեպհական Թաղաւոր լրագիրը սկսած էր հրատարակել:

Մեղուի 1872—4 տարիներն իւրաքանչիւր թերթին մէջ կը դրուէր վիմատիպ ծաղրապատկեր մը: Մեղուն Յ. Յ. Պարոնեանի խըմբագրութեամբ իւր պայծառութեան զենիթն հասաւ. խմբագիրն ազգային վարչութեան, եկեղեցականաց՝ նաեւ յանուանէ ոմանց, հայ հասարակութեան եւ լրագիրներու ընթացքը, եւ այլն խայթեց ու խճբծեց այնպիսի գեղեցիկ ճաշակաւ, որ Մեղուն իւր խայթոցովն հանդերձ ընթերցանութեան իբրեւ քաղցր նիւթ ամենուն ձեռքը կը շրջէր:

Էջ 159, տող 6 յաւել՝ Մեղուի հին տարիներու նիւթերէն կը յիշատակենք՝ Վանեցւոց հանելուկ, 1856, Թ. 2: — Շինական Հայոց կեանք ի Հյստն. 1865 Թ. 259—270:

Էջ 165, ծան. 1 Ընկերսիրական Կարգաւոր ընկերսիրական:

Էջ 184, տ. 6 Կնոգուտ Կարգաւոր Կնոգուտ:

Էջ 190, տող 2, 1866 Մայիսին Կարգաւոր 1865 Հոկտ.ին:

Էջ 190, տող 15 ուղղող Կարգաւոր ուղղող:

¹ Մեղու, 1874, Թ. 1532 (ուղղէ 1523):

ՔԱՆԻ ՄԸ ՉՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԵԾ ԼՐԱԳԻՐՆԵՐ

Ի վերջոյ կը յիշատակենք, բաց ի գործոյս մէջ յիշուածներէն, քանի մը թերթերու անուններ, որոնք թէեւ հրատարակուելի էին, բայց չհրատարակուեցան եւ կամ իբրեւ ձեռագիր հրատարակուեցան:

1. Սմբհանդա: — Վիկտոր Լանկլուա,¹ անշուշտ Փարիզ լրագրոյ խմբագիր Ա. Մուրատեանէ ըսելով՝ կ'աւանդէ թէ 1848ին ի Նոկոմիդիա Սմբհանդա անուամբ ձեռագիր թերթ մը հրատարակուած է քիչ ժամանակ:

2. Հայաստան: — Նոյն անձը նոյն տեղ կ'ասկածելով կ'աւանդէ՝ թէ 1848ին ի Տրապիզոն ձեռագիր թերթ մը հրատարակուած ըլլայ, Հայաստան անուամբ:

3. Բանբէր Պարտիզան: — Լանկլուա նոյն տեղ կը գրէ, թէ 1848ին ի Պարտիզակ՝ ոմն Մկրտեան Բանբէր Պարտիզան անուամբ ձեռագիր թերթ մը հրատարակած է:

¹ «Revue de l'Orient», 1863, April-Mai.

4. Թանգարան Հայկազեան, «Ամսագիր ազգային, պատմական, բանասիրական եւ բարոյական գիտելեաց», որ պիտի խօսէր ազգային հնութեանց եւ մատենագրութեանց վրայ, պիտի հրատարակուէր ի Տրապիզոն Աթէլ Վ. Մխիթարեանցի ձեռօք 1857ի սկիզբը:¹ Հրատարակութեանս գաղափարը Աթէլ Վ. ի հետ բաւական շրջելէն ետեւ ի Կ. Պոլիս, Էջմիածին եւ աստի ի Գաւրէժ, վերջնոյն մէջ սկսաւ արմատ արձակել: 1860 Մարտ 22ին նոյն քաղաքը վիմատիպ յայտարարութիւն մը հրատարակեցաւ, որուն մէջ նոյն Աթէլ Վ. ն, որ այս ատեն Ատրպատականի Եպիսկոպոս կարգեալ էր, կը յայտնէր թէ ի վաղուց հրատարակելի ամսաթերթին անունն այսուհետեւ կը կոչէ Թանգարան Հայոց աշխարհին, եւ թերթը պիտի նուիրուի գրեթէ ամբողջովին հայկական հնութեանց:² Սակայն որչափ մեր քննութիւնք մեզի կը ցուցնեն, այս թերթը չկրցաւ երբեք լոյս տեսնել:

5. Յայն Կիսամսեայ հանդէս պիտի հրատարակուէր ի Կ. Պոլիս 1859ի կէսերը ի ձեռն Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի, Կարապետ Գարագաշեանի եւ Սրապիոն Հէքիմեանի: Սոյն հրատակուելի թերթն ալ իւր նմաններուն նիւթերը կը խոստանար տալ. բաժանորդագինը 160 ղըշ:

¹ Եայտարարութիւնը տես Մխիթ., 1857 թ. 258:

² Արշալոյս Արարարիւն, 1860 թ. 627:

էր: ¹ Սակայն 200 բաժանորդ կանխաւ գտնելու յոյսն ի դերեւ ելելով՝ չկրցաւ հրատարակուիլ:

6. *Հրեշտակն Հայոց*: — 1859ին Գալֆայեան Ամբրոսիոս եւ Խորէն Վ.ք, 1858ի վերջը Մասեայ Ալաւնի թերթը դադրեցընձեւն ետեւ, հրատարակեցին թէ նոյն տարւոյ Օգոստոսին *Հրեշտակն Հայոց* անուամբ պատկերազարդ երկշաբաթաթերթ մը պիտի հրատարակեն ի Փարիզ, որուն բաժանորդագին դրուած էր 30 ֆր.: ² Այս թերթը լոյս չկրցաւ տեսնել, եւ կանխաւ վճարուած բաժանորդագինք փարիզի Հայկազեան վարժարանին պարտատեարց յանձնուեցան: ³ Իսկ Մասեայ Ալաւնին փոխադրուեցաւ ի Թէոդոսիա, ուր շարունակուեցաւ 1860էն սկսեալ:

7. *Ոսոթիս*: — 1859ին Հոկտ.ին պիտի հրատարակուէր ի Զմիւռնիա Մեսրոպեան վարժարանի յառաջագէմ աշակերտաց ձեռօք՝ *Ոսոթիս* անուամբ ամսաթերթ մը, 1 մէծիտ բաժանորդագրութեամբ: Այս ալ, որ 150 բաժանորդ գտնելու ըլլար պիտի սկսէր հրատարակուիլ, ստիպեցաւ թերթին Յայտարարութիւնը տպելով շատանալ: ⁴

¹ Մասեայ, 1859, թ. 373:

² Արշալոյս Արարչի, 1859, թ. 602:

³ Անդ, 1859, թ. 606:

⁴ Անդ, 1859, թ. 606:

Չենք կրնար վ. Լանկլուայի հետ լրագրաց
կարգին մէջ առնուլ Ոսկան Տէր - Գէորգեան
Յովհաննիսեան Երեւանցւոյ 1855—8ին ի Մոս-
կուա հրատարակած Նոր Բնար Հայաստանի անուամբ
հրատարակած ազգային ժողովրդական երգերու-
ժողովածոյքն, որ պարբերաբար թերթ թերթ
կը հրատարակուէր:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱԿ

	էջ
1794—1796 Ազդարար	23
1800—1802 Տարեգրութիւն	25
✕ 1800—1810 (°) Օճանսփռեան	195
✓ 1800—1810 Շտեմարան	195
1803—1820 Եղանակ Բիւզանդեան	27
✕ 1807 Յիշատակարան	29
1812—1816 Գիտակ Բիւզանդեան	30
✕ 1819 Ժանօթութիւնք վաճառականութեան	197
1832—1833 Թագվիմի վազայի, Լրոյ գիր	34
(°) (°) Հայելի	38
✕ 1839—1854 Շտեմարան	38
✓ 1840—1886 Արշալոյս Արարատեան	47
✕ 1840—1841 Ազդարար Բիւզանդեան	58
✓ 1840— (°) Յայտարար գիր Լրոյ	60
✓ 1843—1893 Բազմավէպ	60
1843—1846 Հայրենասէր	79
1845—1852 Ազգասէր	81
1846— (°) Գերմանիոյ եկեղեցական դիպուածները	198
1846—1848 Կովկաս	89
1846—1852 Հայաստան	93
1846— (°) Ազդարար	98
1847—1863 Եւրոպա	99
1847—1850 Սուրճանդակ Բիւզանդեան	106
1847 Սինկափոր	198
1848—1849 Բանասէր	107
1849—1853 Ուսումնասէր	113
1850—1853 Հայրենասէր	117

X	1850—1851 Արարատ	119
	1851—1853 Բուրաստան	121
	1851—1859 Բանասէր	123
	1852—1893 Մասիս	125
X	1852—1853 Նոյեան Աղանի	137
	1853—1856 Արփի Արարատեան	140
	1854—1855 Թուլթակ Հայկազեան	142
	1854—1855 Ընտանի Իմաստասէր	143
	1855—1856 Աստղիկ Արեւելեան	145
	1855—1865 Մասեաց Աղանի	146
	1855—1893 Աւետաքեր	150
	1855—1863 Արծուի Վասպուրական	152
յ)	1855—1856 Արեւելք	156
	1856—1874 Մեղրու	157
	1856 Զուարճախօս	160
	1857—1866 Երեւակ	161
	1857—1858 Քնար Արեւելեան	163
	1857—1858 Մուսայք Մասեաց	164
	1857—1858 Ճէրիտէյի Թիճարէթ	165
	1858—1864 Հիւսիսափայլ	166
	1858—1886 Մեղրու Հայաստանի	171
	1858—1862 Ժողաղ	184
	1859—1865 Արեւմուտք	189

ՅԱՆԿ ԸՍՑ ԲԱՂԱԶԱՅ

ՁՄԻՒՌՆԻԱ	էջ
Շտեմբարան 1839—54	38
Արշալոյս Արարատեան 1840—86	47
Հայրենասէր 1843—6	79
Գերմանիոյ եկեղեցական ղէտքեր 1846	198
Արփի Արարատեան 1853—6	140
Թութածկ Հայկազեան 1854—5	142
ԹԵՂՈՂՈՍԻԱ	
Մասեաց Աղանի 1860—5	146
ԿԱԼԿԱԹԱ	
Շտեմբարան	195
Հայելի	38
Ազգասէր 1845—52	81
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ	
Թագվիմի Վազայի, Լրոյ գիր 1832—3	34
Ազդարար Բիւզանդեան 1840—1	58
Յայտարար գիր Լրոյ 1840	60
Հայաստան 1846—52	93
Սուրհանդակ Բիւզանդեան 1847—50	106
Բուրաստան 1851—3	121
Բանասէր 1851—9	123
Մասիս 1852—93	125
Նոյեան Աղանի 1852—3	137
Շտեմբարան 1854	38
Ընտանի Իմաստասէր 1854—5	143
Աստղիկ Արեւելեան 1855—6	145
Աւետարքեր 1855—93	150
Արծուի Վասպուրական 1855—57	152
Մեղու 1856—74	157
Ջուարճախօս 1856	160
Երեւակ 1857—66	161

Քնար Արեւելեան 1857—8	163
Մուսայր Մասեաց 1857—8	164
Ճէրիտէի Թիճարէթ 1857—8	165
ՄԱԴՐԱՍ	
Ազդարար 1794—6	23
Ազդարար 1846	98
Բանասէր 1848—9	107
ՄՈՍԿՈՒԱ	
Հիւսիսափայլ 1858—64	166
Ճոսքաղ 1858—62	184
ՆԻԿՈՄԻԻԱ	
Հայրենասէր 1850—3	117
ՊՈՄՊԷ	
Օճանսփռեան	195
ՍԻՆԿԱՓՈՐ	
Սինկափոր 1847	198
Ուսումնասէր 1849—53	113
ՎԱՆՏՈՍՊ	
Արծուի Վասպուրական 1858—63	152
ՎԵՆԵՏԻԱ	
Տարեգրութիւն 1800—2	25
Նդանակ Բիւզանդեան 1803—20	27
Յիշատակարան 1807	29
Դիտակ Բիւզանդեան 1812—16	30
Բազմավէպ 1843—93	60
ՎԻԵՆՆԱ	
Ժանօթութիւնը վաճառականութեան 1819	197
Ներուպա 1847—63	99
ՏՓՂԻՍ	
Կովկաս 1846—8	89
Արարատ 1850—1	119
Մեղու Հայաստանի 1858—86	179
ՓԱՐԻՉ	
Մասեաց Աղանի 1855—58	146
Արեւելք 1855—6	156
Արեւմուտք 1859—65	189

ԱՅԲՈՒԲԵՆԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱԿ

(Խաչանիշք [†] ընն հրատարակուած։)

	Էջ
1. Ազգասէր	81
2. Ազդարար	23
3. Ազդարար	98
4. Ազդարար Բիւզանդեան	58
† Ամիս	140
5. Աստղիկ Արեւելեան	145
6. Արարատ	119
7. Արեւելք	156
8. Արեւմուտք	189
9. Արծուի Վասպուրական	152
10. Արշալոյս Արարատեան	47
11. Արփի Արարատեան	140
12. Աւետաքեր	150
13. Բազմավէպ	60
14. Բանասէր Կ. Պոլսոյ	123
15. Բանասէր Մաղրասայ	107
† Բանքեր Պարտիզական	223
16. Բուրաստան	121
17. Գերմանիոյ սկեղեցական դիպուածները	198
18. Դիտակ Բիւզանդեան	30
19. Եղանակ Բիւզանդեան	27
20. Երեւակ	161
21. Եւրոպա	99
22. Զուարճախօս	160
† Էջմիածին	121
23. Ընտանի Խմաստասէր	143
24. Թագվիմի վազայի, Լոյ գիր	34
† Թանգարան Հայկազեան	224
† Թանգարան Հայոց աշխարհի	224

25. Թութակ Հայկազհան	142
† Լապտեր	178
Լրոյ գիր տ. Թաթաղիմի վագայի, Լրոյ գիր:	
26. Ժամօթութիւնք վաճառականութեան . . .	197
27. Կովկաս	89
28. Հայաստան	93
† Հայաստան	223
29. Հայելի	38
† Հայկեան Թութակ ծան. 1	142
30. Հայրենասէր Զմիւնիոյ	79
31. Հայրենասէր Նիկոմիդիոյ	117
32. Հիւսիսափայլ	166
† Հրեշտակն Հայոց	225
33. Ծէրիոնէի Թիմարէթ	165
34. Ծուարաղ	166
35. Մասեաց Աղաւնի	146
36. Մասիս	125
37. Մեղու	157
38. Մեղու Հայաստանի	171
39. Մուսայք Մասեաց	164
Մուսայք Մասեաց, Ձախ ընկերասիրական	165
40. Յայտարար գիր Լրոյ	60
Յայտարար Լրագիր տ. Յայտարար գիր Լրոյ:	
41. Յիշատակարան	29
† Յոյս	224
42. Նոյեան Աղաւնի	137
43. Շտեմարան Զմիւնիոյ	38
44. Շտեմարան Կալկաթայ	195
45. Ուսումնասէր	113
† Ուսումնասէր	225
46. Սինկափոր	198
47. Սուրհանդակ Բիւզանդեան	106
† Սուրհանդակ	223
48. Տարեգրութիւն	25
49. Դնար Արեւելեան	163
50. Օճանափոեան	195

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 02913 3082

